

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)

12

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

78

A handwritten signature in black ink, likely belonging to Mesrob Ashjian.

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

78

ԵՐԵՎԱՆ
Պատմության ինստիտուտ
2011

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ 282

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Ա.
Խառատյան, պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան, պ.գ.դ. Է.Ա. Կոստանդյան,
պ.գ.թ., դոցենտ Կ.Հ. Խաչատրյան, պ.գ.թ., դոցենտ Հ.Ղ. Մուրադյան,
պ.գ.թ. Ա.Վ. Մաղալյան:

Հ 282 Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու /Խմբ. խորհ.՝ Ա. Մելքոնյան, Ա. Խառատյան, Է. Դանիելյան, Է. Կոստանդյան, Կ. Խաչատրյան, Հ. Մուրադյան, Ա. Մաղալյան.- Եր.: Պատմ. ինստ., 2011.- 358 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» խորագրով գիտական հոդվածների ժողովածուի 12-րդ հատորում զետեղված աշխատություններն աղբյուրագիտական, արխիվային փաստաթղթերի և մամուլի հրապարակումների, պատմագիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին, միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Ժողովածուում զետեղված են նաև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների 32-րդ նստաշրջանի (3-4 հուլիսի, 2011 թ.) գիտական զեկուցումները:

Նախատեսված է մասնագետ-պատմաբանների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ISBN 978-99941-73-64-8

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ
63.3(2Հ)

©ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ՇԱՐՇՄԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

VIII դարի վերջին Բյուզանդական կայսրությունը ծփում էր ներքին գահակալական պայքարում: Հերակլիոս I (610-641) կայսեր հիմնադրած հարստության (610-711 թթ.) վերջին կայսեր՝ Հուստինիանոս II-ի (685-695, 705-711 թթ.) առաջին գահակալությունից հետո, մոտավորապես քսան տարիների ընթացքում իրար են հաջորդում վեց կայսեր, որոնք բյուզանդական գահին տիրանում են ճիշտ նույնքան հեղաշրջումներով: Երկրում մոլեգնում էր մի ահավոր անիշխանություն և նման պարագայում ամեննին զարմանալի չէր մշտապես ի հայտ եկող գահի հավակնորդների առկայությունը: Քսանամյա անիշխանության այս շրջանում (695-717) սպառնալիքի տակ էր հայտնվել անգամ կայսրության գոյությունը:

717 թ. բյուզանդական գահ բարձրացավ Բյուզանդիայի ամենաշնորհալի ու արմատական կայսրերից մեկը՝ Լևոն III-ը (717-741). «717 թ. կայսրությունը գտավ իր փրկչին՝ ի դեմս Լևոն III-ի»,¹ որը գահ բարձրացրեց Բսավրական հարստությունը:

Հսկայական էին Լևոն III-ի ջանքերը՝ VIII դարասկզբում արաբական ու բուլղարական հարձակումներից թուլացած ու ան-

---

¹ Շառլ Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 2005, էջ 34:

կայուն պետությունն ու բանակն ամրապնդելու և կայացնելու գործում:

Լևոն III-ի անվան հետ է շաղկապված VIII-IX դդ. կայսրությունը ցնցած, այսպես կոչված, պատկերամարտական շարժումը:

Միջնադարյան կրոնական հիմնախնդիրն առհասարակ շատ խոր արմատներ ուներ հասարակության գիտակցության մեջ: Վաղ միջնադարում աստվածաբանական վեճերը եկեղեցական տարատեսակ ծիսակատարությունների ու դավանական դոգմաների հանդեպ կարծեք եկեղեցու և եկեղեցական դասի մենաշնորհը չէր, այն շատ զգայուն էր ընկալվում հասարակության մյուս շերտերի կողմից ևս: Ահա թե ինչու սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ ուղղված կայսերական ձեռնարկումները, որ կարծես պետք է վերաբերեր միայն եկեղեցուն և եկեղեցական դասին, խորությամբ ընդունվեց հասարակության ամենատարբեր շերտերի կողմից, ավելի քան մեկ դարաշրջան (726-842) փոթորկելով բյուզանդական պատմությունը: Պատկերապաշտության շուրջ ընթացող պայքարը շատ շուտ դուրս գալով եկեղեցու շրջանակից, դարձավ համընդհանուր մի խնդիր:

Լևոն III-ի գահակալության առաջին տարիներն իսկ նշանավորվում են քրիստոնյաների հանդեպ մահմեդական հավածանքներով¹: Խալիֆ Օմար II իբն Աբդ ալ-Ազիզը (717-720) հավատափոխություն պարտադրելով խալիֆայության բոլոր քրիստոնյաներին՝ դավանական բնույթի մի նամակ էլ ուղղում է բյուզանդական կայսեր: Հիշյալ նամակում, քրիստոնեական կրոնն անարգանքի ենթարկելու ճանապարհով, խալիֆը փորձում է կայսրին ևս համոզել՝ հավատափոխ լինելու: Ի դեպ, Օմար II-ի և Լևոն III-ի

---

¹ Թեոփանես Խոստովանող, ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Բարթիկյանի, Ե., 1983, էջ 109:

թղթակցությունը, նամակ-պատասխանը, որոնց բնագրերը կորած են համարվում, պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությունամբ, Ղևոնդի «Պատմության» մեջ¹: Նշենք, որ առանձին մասնագետներ Օմար խալիֆին ուղղված Լևոն III-ի նամակը համարում են ոչ թե բնագրի թարգմանություն, այլ հետագա դարերում կատարված կեղծ գրություն, որն ապա զետեղվել է Ղևոնդի երկում²: Հարկ է նշել, որ նամակի մասին հիշում է Թեոփանեսը³: Մի կողմ թողնելով այս թղթակցության վավերականության անչափ վիճահարույց հարցը, անդրադառնանք խնդրի թեմային վերաբերող շատ այլ կարևոր հարցի:

Հիշյալ նամակ-պատասխանից պարզ է դառնում, որ Լևոն III-ն իր գահակալության սկզբնական շրջանում արդեն պատկերամարտական որոշ նկրտումներ է ունեցել: Այսպես, Սուրբ-գրքային փաստարկներով փորձելով հիմնավորել քրիստոնեության՝ ճշմարիտ ուսմունք լինելու հանգամանքը, այնուհանդերձ, պատկերներին վերաբերող հատվածում, Օմար II-ի այն դիտողությանը, թե «Ընդէ՞ր ... գնշան խաչին, որ դատապարտութեան գործարան էր ըստ օրինաց, կամ զպատկերս, գոր պատուէք...»⁴, Լևոն III-ը պատասխանում է. «...իսկ որ յաղագս նշանի խաչին և պատկերի յիշեցեր՝ պատուէմք վասն յիշատակի չարչարանացն զխաչն մարմնացելոյ Աստուծոյ Բանին ի վերա նորա... Այլ վասն պատկերի չունէմք այսպիսի կարծիս, զի ոչ ընկալաք ի գրոց այսպիսի

---

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս.-Պետերբուրգ, 1887, էջ 43-98:

² Տես, օր. S. Gero, Notes on byzantine Iconoclasm in the eight century, Byzantion, t. XLIV, 1974, p. 26.

³ Թեոփանես Խոստովանող, էջ 109:

⁴ Ղևոնդ, էջ 44:

պատուերս»¹: Այս տողերի արանքում կարելի է զգալ ապագա պատկերամարտական շունչը:

Թեոփանես Խոստովանողն իր «Ժամանակագրության» մեջ բավական մանրամասնորեն տալիս է պատկերամարտական շարժման ու գաղափարախոսության հանգամանակից շարադրանքը: Պետք է նշել, որ պատմիչն ինքը, լինելով ջերմ պատկերապաշտ, սրբապատկերների պաշտամունքի ջատագով, շարունակ անարգանքի է ենթարկում պատկերամարտ կայսրերի գահակալության շրջանը:

Ստորև տալիս ենք պատմական համառոտ անդրադարձ հիշյալ շարժմանը վերաբերող: Համաձայն Թեոփանեսի, մոտավորապես 724 թ., Արաբական խալիֆայությունում, Եզիդ II իբն Աբդալմալիքի (720-724) օրոք, մի շարժում է սկսվում՝ ընդդեմ քրիստոնեական եկեղեցիներում առկա սրբապատկերների: Հրաման է տրվում եկեղեցիներից վերացնել բոլոր սրբապատկերները²: Ըստ բյուզանդական պատմիչի, սրբապատկերների դեմ ուղղված «անօրեն այս ամբարշտությունը»³ ընդունում է Լևոն III կայսրը՝ այս հարցում համախոհ գտնելով քրիստոնեությունն ուրացած ու արաբների կրոնն ընդունած նախկին մի քրիստոնյայի⁴: Հատուկ նշում ենք այս հանգամանքը, որովհետև պետք է ընդգծել, որ հետագայում պատկերապաշտները Լևոն III Իսավրացուն և առհասարակ պատկերամարտներին մեղադրում էին տվյալ հարցում արաբներին հետևելու, անգամ՝ աշակերտելու մեջ:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 90:

² Թեոփանես, էջ 111, հմմտ. խալիֆը «...տայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս ճշմարիտ մարդեղութեան տեսոն մերոյ և փրկչին և նորին աշակերտացն», Ղևոնդ, էջ 100:

³ Թեոփանես, էջ 111:

⁴ Նույն տեղում:

Թեոփանեսն ինքը քանիցս արտահայտվում է, ինչպես օր.՝ «սարակինոսամիտ այս Լևոնը»¹, «ամենապիղծն իր ուսուցիչների՝ արարների նման խորշում էր նրանց (իմա՛ սրբերի) մասունքներից»², և կամ «աստվածամարտը... արաբական մտածելակերպով զինված»³: Նորություն չէ իհարկե սրբապատկերների երկրպագության արգելքը իսլամական կրոնում:

Մյուս կողմից, ինքը՝ կայսրը, ծնված և ապրած լինելով ոչ թե զուտ հունական, բյուզանդական միջավայրում, ուր եկեղեցական ծիսակատարություններում չափազանց առատ էր սրբապատկերների առկայությունը, այլ արևելյան, ասիական միջավայրում⁴, շատ ավելի հեշտությամբ է կարողանում ընկալել ու յուրացնել պատկերամարտության էությունը, անշուշտ, որոշ ներգործություն կրելով նաև իսլամի կողմից քրիստոնեությանն ուղղված մեղադրանքներից:

Այսպիսով, շուրջ 726 թ. Բյուզանդական կայսրությունում անողոք մի պայքար է սկսվում սրբապատկերների պաշտամունքի դեմ: Հրապարակվում է Լևոն III-ի հայտնի Էդիկտը՝ սրբապատկերների վերացման մասին: Բազմաթիվ սրբապատկերներ այրվում ու ոչնչացվում են, դաժան հալածանքների են ենթարկվում պատկերապաշտ հոգևորականներն ու հասարակ հավատացյալները: Այս ամենը բողոքի հուժկու մի ալիք է առաջացնում Կ. Պոլսի բնակչության շրջանում⁵: Մայրաքաղաքում բռնկվում է ապստամբություն, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին հույների շրջանում սրբապատկերների պաշտամունքի լայն տարածմամբ:

---

¹ Թեոփանես, էջ 114:

² Նույն տեղում, էջ 115:

³ Նույն տեղում, էջ 120:

⁴ Լևոն III-ը ծնունդով Հյուսիսային Ասորիքի Մարաշ քաղաքից էր:

⁵ Թեոփանես, էջ 114:

Սակայն, կարճ ժամանակ անց, կայսրին հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը:

Լևոն III-ի որդու և հաջորդի՝ Կոստանդին V Կոպրոնիմոսի օրոք էլ ավելի է սաստկանում պայքարը սրբապատկերների և պատկերապաշտների հանդեպ: Կայսրն ավելի գործուն միջոցներ է ձեռնարկում հոգուտ պատկերամարտության՝ փորձելով իր ձեռնարկումներին տալ եկեղեցական-օրինական դաշտ:

Կ. Պոլսի պատրիարքության 338 եպիսկոպոսների մասնակցությամբ 754 թ. Հիերիայի պալատում գումարված ժողովն ուղղված էր պատկերամարտության դիրքերի ամրապնդմանը: Քանի որ ժողովին իրենց մասնակցությունը չունեցան Հռոմի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի նվիրապետական աթոռների ներկայացուցիչները, պատկերապաշտների կողմից ժողովը որակվեց որպես «անզլուխ»: Թեոփանես Խոստովանողն ինքը «Ժողովի» փոխարեն այն արհամարհաբար կոչում է «ատյան»¹:

Ժողովի նիստերը գումարվեցին փետրվարի 10-ից մինչև օգոստոսի 8-ը: Վերջին նիստը հանդիսավորությամբ գումարվեց Կ. Պոլսի պատմական Վլախեոնա շրջանում գտնվող Ս. Աստվածածնի եկեղեցում²: Այս եկեղեցին, որը ժամանակին զարդարված էր ավետարանական թեմաներով հարուստ խճանկարներով, ավերել էր հենց Կոստանդին V-ը:

754 թ. ժողովը խստիվ արգելում է սրբապատկերների պատամունքը, կարգադրվում է անխստիբ ոչնչացնել դրանք: Ի դեպ,

---

¹Թեոփանես, էջ 138:

² Ճակատագրի հեգնանքով, շուրջ մեկ դար անց, Վլախեոնայի նույն այս եկեղեցում է գումարվում նաև պատկերամարտությունը դատապարտող եկեղեցական ժողովը (842թ.): Վլախեոնայի Աստվածամոր տաճարի որմնանկարների ոչնչացման մասին տես Օ. Попова, Эпоха иконоборчества 730-843 гг, Византийские иконы VI-XV веков.

Կոստանդին V-ի թագավորության հենց առաջին տարում, 741 թ., ժողովուրդն ապստամբում է՝ դժգոհ կայսեր պատկերամարտ քաղաքականությունից: Շուտով ապստամբությունը վերաճում է յուրատեսակ քաղաքացիական պատերազմի¹: Այն գլխավորում էր հայազգի գորավար Արտավազդը, որը Կոստանդին V-ի փեսան էր²: Ժողովուրդը, Կոստանդին V-ին գահընկեց հայտարարելով, կայսր է հռչակում Արտավազդին, որպես ուղղափառ վարդապետության պաշտպան³: Արտավազդը Կ. Պոլսում կրկին վերականգնում է սրբապատկերների պաշտամունքը:

Արտավազդը թագը կրեց շուրջ 1,5 տարի: Նա անգամ հասցնում է ոսկեդրամները հատել : Հետաքրքիր է այն փաստը, որ նրան կայսր ճանաչեց անգամ Հռոմի պապ Ջաքարիա I-ը (741-752)⁴, անշուշտ, ելնելով առաջին հերթին այն հանգամանքից, որ նա սրբապատկերների երկրպագության կողմնակից էր:

Քաղաքացիական պատերազմն ի վերջո ավարտվում է Կոստանդին V-ի հաղթանակով: Կայսրը, բռնելով ապստամբ Արտավազդին ու նրա երկու որդիներին, կուրացնում է նրանց⁵: Մահապատժի են ենթարկվում Արտավազդին դաշնակցած բազում մարդիկ:

---

¹ Թեոփանես, էջ 125, 128:

² Ժամանակին Արտավազդը սատարել էր Լևոն III-ին՝ Թեոդոսիոս III (715-717) կայսերը ընդդիմանալու գործում: Լևոն III-ն իր երախտիքն էր հայտնել դստերը՝ Աննային, կնության տալով նրան, Թեոփանես, էջ 98:

³ Այսինքն՝ սրբապատկերների երկրպագության պաշտպան:

⁴ Տեւ, G. Ostrogorsky, *Historie de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956, p.196:

⁵ Թեոփանես, էջ 130:

Կոստանդին VI-ի և նրա մայր Իրենեի գահակալության¹ հենց սկզբնական շրջանում (780-790) իսավրացի առաջին կայսրերի պատկերամարտական քաղաքականությունը ետ է մղվում: Աստվածաբանական բազում վեճեր վաղ միջնադարում հանդես էին գալիս առաջին հերթին որպես քաղաքական հարցեր՝ խռովելով կայսրության անդորրը: Այս տեսակետից բացառություն չէ նաև պատկերամարտությունը: Եվ քանի որ եկեղեցու կարգուկանոնը կայսրության նեցուկն էր, ապա կայսրերն իրենք էին նախաձեռնում ժողովներ հրավիրել:

Այն գումարվում է 787 թ. Բյութանիայի Նիկիա քաղաքում, սեպտեմբերի 24-ից հոկտեմբերի 13-ը: Ժողովի աշխատանքներին մասնակցում էին 350 եպիսկոպոսներ, ներառյալ՝ Հռոմի Ադրիանոս պապի (772-795), ինչպես նաև Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Երուսաղեմի պատրիարքների ներկայացուցիչները, որոնց մեկ տարի շարունակ Կ. Պոլսում էր պահել կայսրուհին՝ 786 թ. չկայացած ժողովից հետո: Ըստ այդմ, ժողովն ունենալով նվիրապետական հինգ գերագահ աթոռների ներկայացուցիչների մասնակցությունը, բոլոր իրավունքներն ունեցավ կոչվելու տիեզերական: Այն հայտնի է որպես VII տիեզերական ժողով և վերջինն է, որի տիեզերականությունն ընդունում է նաև Արևելյան Ուղղափառ եկեղեցին:

Ժողովը նախագահում էր Կ. Պոլսի Տարասիոս պատրիարքը: Այն, դատապարտելով պատկերամարտությունը, վերահաստատեց սրբապատկերների պաշտամունքը: Կարևոր է այն փաստը, որը նաև ժողովի արձանագրություններում էր շարունակ նշվում, որ դավանանքի մեջ որևէ նորամուծություն, որևէ նորարարու-

---

¹ Կոստանդին VI-ի և Իրենեի գահակալությունն ընդգրկում է 780-797 թ., որից հետո կայսրուհին, կուրացնելով հարազատ որդուն, միահեծան կառավարում է 797-802 թ.:

թյուն չէր արվում, այլ ընդամենը վերականգնվում էր ս. Հայրերից ժառանգած հինավուրց դրույթները: Ժողովը նգովքի ենթարկեց շուրջ կես դար պատկերահաված քաղաքականությունն աջակցած Կ. Պոլսի երեք՝ Անաստասիոս (730-754), Կոստանդին II (754-766) և Նիկետաս I (766-780) պատրիարքներին:

Եվ թեև Կոստանդին VI-ի և Իրենեի կայսրության շրջանում թուլացած պատկերամարտության դիրքերը կրկին արապնդվում են Նիկեփոր I (802-811) և Լևոն V Հայկազն (813-820) կայսրերի օրոք՝ ուղեկցվելով պատկերապաշտների նոր հավաքանքներով, արդեն իսկ հեռու չէր պատկերապաշտության լիակատար հաղթանակը: Հայազգի Թեոդորա կայսրուհին (842-856) իր գահակալությունն սկսում է՝ վերականգնելով սրբապատկերների պաշտամունքը: Նա հռչակվեց ուղղափառ եկեղեցու սուրբ, իսկ դեպքն անվանվեց «ուղղափառության տոն» և քառասնօրյա պահքի առաջին կիրակին տոնվում է որպես «Ուղղափառության կիրակի»: Ի նշան պատկերապաշտության հաղթանակի, 843 թ. հետո դրամների և կնիքների վրա կրկին հայտնվում է Քրիստոսի պատկերը¹:

Ընդհանրապես պատմագիտության մեջ հաճախ շատ խիստ գնահատականներ են տալիս պատկերամարտ կայսրերին, սակայն Իսավրական հարստության կայսրերի պատկերամարտական քաղաքականությունը, ըստ էության, զուտ կրոնական հարց չէր, այլ «նրանց ձեռնարկած վերակառուցողական գործի մի մասն էր ընդամենը»²: Պատկերամարտական քաղաքականության դրդապատճառները հետազոտողները բաժանում են երկու խմբի. ա) կապված հրեականության և իսլամի հետ: Պատկերամարտության միջոցով բյուզանդական կայսրերը փորձում էին վերացնել

---

¹ A. Grabar, L'Iconoclazm Byzantin, Dossier archeologique, Paris, 1957, p. 127.

² Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 34:

հրեաների և հատկապես մահմեդականների հետ մերձեցման գլխավոր խոչընդոտը, մահմեդականների, որոնք բացասաբար էին վերաբերվում սրբապատկերներին, որովհետև իսլամն արգելում է մարդկային պատկերումը:

Այս ճանապարհով ծրագրավորվում էր ենթարկեցնել հիշյալ կրոնը խոստովանող ժողովուրդներին կայսրությանը¹:

Սակայն շատ ավելի կարևոր էր երկրորդ դրդապատճառը՝ բ) պայքարը եկեղեցական իշխանության դեմ: Պատկերամարտության կրոնական քողի տակ ծավալված շարժումն իրականում նպատակ ուներ սահմանափակելու եկեղեցու քաղաքական դերն ու աճող կշիռը, կանխելու վանականության ծայրահեղ աճը:

Հայտնի է, թե VIII դ. որքան խոշոր էին եկեղեցական կալվածքները, և թե գնալով որքան ազդեցիկ էր դառնում եկեղեցին: Պատկերամարտությունն ուղղված էր անհա առաջին հերթին եկեղեցու ազդեցության թուլացմանը, պետական իշխանությունից նրա կախվածության խորացմանը:

Կոստանդին V օր. հիմնահատակ կործանում է բազմաթիվ մենաստաններ ու կուսանոցներ, շատ վանքեր տրամադրում է զինվորների բնակությանը՝ վերածելով սովորական գորանոցներին²: Բազմաթիվ մենաստանների հարուստ սեփականությունը՝ արծաթյա սպասքը, հողերը, անասունները, վաճառքի են հանվում՝ եկամուտը գանձելով պետական բյուջե³: Նիկեփոր I-ն (802-811) իր հերթին կարգադրում է բարձրացնել եկեղեցիների ու վանքերի՝ պետությանը վճարվող հարկերը⁴: Չմոռանանք այն

---

¹ Այս մասին հանգամանորեն А. А. Васильев, История Византийской империи, т. 1, гл. 5, раздел 4. Религиозные противоречия первого периода иконоборчества.

² Թեոփանես, էջ 154:

³ Նույն տեղում, էջ 157:

⁴ Նույն տեղում, էջ 201-202:

հանգամանքը, որ VIII դ. արաբական ու բուլղարական հարձակումներից թուլացած բյուզանդական կայսրությանը նոր վտանգներին դիմագրավելու և պատերազմներ մղելու համար հսկայական միջոցներ էին անհրաժեշտ: Մյուս կողմից, սկսած վաղ միջնադարից, Բյուզանդական կայսրության մեջ վանականության շարունակական աճը ստեղծել էր մի ուժ, որի հետ հարկ էր հաշվի նստել: Վանականները դեկավարում էին հասարակական գիտացությունը և շատ հաճախ սեփական հայեցողությամ կողմնորոշում բյուզանդական ոգին¹: Դրանով հանդերձ վանքերն անչափ հարուստ էին:

Զորեղ վանական համայնքները վերածվել էին մի այնպիսի ուժի, որը բազմիցս միջամտում էր պետության կարևորագույն հարցերին: Վանականները մեծ դեր խաղացին նաև պատկերամարտության շրջանում՝ համառ դիմադրություն ցուցաբերելով պատկերամարտ կայսրերին: Դրանով էր պայմանավորված իսավրացի կայսրերի անողոք պայքարը հատկապես վանականության հանդեպ:

Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» բազում էջեր լի են այն անլուր ու սարսափելի բռնություններով ու հալածանքներով, որոնք արվում էին պատկերապաշտների նկատմամբ՝ սկսած Լևոն III Իսավրացու գահակալության շրջանից²:

Եթե նախկինում վանականը, և առհասարակ հոգևորականը վայելում էր բյուզանդական ողջ հասարակության անսահման հիացմունքը, ապա պատկերամարտության շրջանում վտանգված էր սովորական հոգևորականի կյանքն անգամ: Վանքապատկան սեփականության բռնագավթումները հանգեցրին վանականու-

---

¹ Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 63:

² Տե՛ս, Թեոփանես, էջ 118-119, 124, 149, 153, 154, 157, 160, 201 և այլն:

թյան զանգվածային գաղթին այնպիսի վայրեր, ուր հասու չէր կայսերական քաղաքականությունը: Լևոն III-ի և հատկապես Կոստանդին V-ի գահակալության ժամանակ շուրջ 50 հզ վանականներ գաղթում են Հարավային Իտալիա: Գաղթավայրեր են դառնում նաև Սև ծովի հյուսիսային ափերն ու Ասորիքի և Պաղեստինի ափերը¹: Այս ամենով հանդերձ, երբ պատկերամարտությունը դիտարկում ենք առաջին հերթին սոցիալ-տնտեսական տեսանկյունից, անշուշտ այն հանդես է գալիս նախ և առաջ որպես առաջադիմական սոցիալական շարժում:

***

Արդ, ո՞րն էր հիմնական էությունն աստվածաբանական այս պայքարի ու հակառակության: Վաղ միջնադարյան պատմությունը ցույց է տալիս, որ պատկերների դեմ հակառակությունն առհասարակ ծագել է շատ ավելի վաղ, քան այն հսկայածավալ պայքարը, որ գրեթե 120 տարի ցնցեց Բյուզանդական կայսրությունը:

Տակավի՛ն քրիստոնեության տարածման առաջին շրջանում քրիստոնյաները ստիպված էին ապացուցել սրբապատկերների օրինականության անչափ խրթին ու վիճահարույց հարցը:

Ապացուցելու համար պատկերների օրինականությունը, առաջին քրիստոնյաները դիմում էին նախ և առաջ Հին Կտակարանի վկայություններին: Ավելի ուշ միայն, նման վիճաբանությունները հարստացվում են Նոր Սուրբգրական փաստարկումներով ու Եկեղեցու Հայրերի աշխատություններից քաղված մեջբերումներով:

---

¹ И. Д. Андреев, Герман и Тарасий, патриархи Константинопольские: их жизнь и деятельность в связи с историей иконоборческой смуты, М., 1907, с. 78.

Հարկավ, պատկերների պաշտամունքի ծավալումն անխուսափելիորեն պետք է առաջ բերեր առաջին հերթին կոապաշտական մեղադրանքներ: Եվ պատկերների կարևորությունն ապացուցող վկայությունների փնտրտուքը մտահոգել է շատ աստվածաբանների ու Եկեղեցու Հայրերի՝ շատ ավելի վաղ, քան 8-րդ դարի խլրտումները: Հարկավոր էր Սուրբգրական ճշմարիտ փաստարկումներով բացատրել, թե ինչու են պատկերներ մեծարում այն դեպքում, երբ Աստված ինքն արգելել է կուռքեր պաշտել, քանզի պատկերամարտներն իրենց հայացքներում հիմնվում էին Մովսեսին տրված Աստծո՝ Հին Կտակարանյան հայտնի 10 պատվիրաններից մեկի վրա¹:

Բացահայտելով քրիստոնեության և կոապաշտության միջև առկա հսկա տարբերությունը՝ քրիստոնյաները ցույց էին տալիս, թե սրբապատկերների պաշտամունքը տարբերվում է կուռքերի պաշտամունքից, իսկ Քրիստոսի պատկերը բոլորովին այլ է հեթանոս աստվածների պատկերներից:

Ի դեպ, առաջ անցնելով նշենք, որ 8-9 դարերում, ի թիվս այրված ու ոչնչացված բազմաթիվ սրբապատկերների և անգամ պատկերներին վերաբերող Հին Կտակարանյան մեկնությունների, պատկերամարտները ոչնչացրել են նաև ի նպաստ պատկերների գրված բազմաթիվ աշխատություններ: Ընդ որում, այդ խնդրով զբաղվել են անգամ որոշ պատկերամարտ պատրիարքներ²:

Զարմանալի չէ այս հանգամանքը, որովհետև պաշտոնական պատկերամարտական շարժման 726-842 թթ. ընկած ժամանակա-

---

¹ Ելից Ի, 4:

² Mansi J. D., Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, vol. XIII, G.-Austria, 1961, p.182

շրջանում քիչ չէր ջերմեռանդ պատկերամարտ պատրիարքների թիվը:

Առհասարակ աստվածային բարեպաշտության ուսուցման հարցում պատկերապաշտների կողմից շարունակ առաջ է քաշվել սրբապատկերների օգտակարության խնդիրը: Ջերմեռանդ պատկերապաշտ, միջնադարյան եկեղեցական փիլիսոփայության հիմնադիր Հովհան Դամասկացու (675-749) ճառերում օրինակ քանիցս կրկնվում է պատկերի՝ որպես հիշողության դրույթը¹:

Վրթանես Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտաց» գրության մեջ ևս կարդում ենք «... Եւ մեք պատկերաց նկարուք ... ոչ ասեմք թէ իսկ է Աստուածն, այլ յիշողութիւնն Աստուծոյ և ծառայից նորա»², և կամ «... նկարք յիշողութիւն է Աստուծոյ և ծառայից նորա»³:

Հիշյալ գրության մեջ շատ դիպուկ է տրված սրբապատկերների երկրպագության բուն բովանդակությունը. «... մեք ոչ եթէ Աստուած ճշմարիտ ասեմք զպատկերն և զնկարս, այլ յանուն Աստուծոյ նկարեմք»⁴: Նույն ձևով, «զի զպատկերասերն և զպատկերագործն և զպատկերապաշտսն յիւր պատկեր աստուածութեան հնազանդեցուսցէ»⁵:

Իսկ Հռոմի պապ Գրիգոր Մեծն իր նամակներում գրում էր, որ սրբապատկերները հասարակ ժողովրդի համար փոխարինում են գրքերին, ուստի հոգևոր հոտին առաջնահերթ պետք է բա-

---

¹ Migne J., Patrologiae cursus completus, series graeca, (P. G.), t. XC IX, Puris, 1864, p. 1248:

² Վրթանես Քերթող, Յաղագս պատկերամարտաց, Ս. Տեր-Ներսեսյանի հրատարակությամբ, «VII դար մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը», Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975, էջ 13:

³ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴ Նույն տեղում էջ 8:

⁵ Նույն տեղում էջ 9:

ցատրել սրբապատկերների երկրպագության ճիշտ ձևը¹: Արևելաքրիստոնեական աստվածաբանական գիտակցությունը գատորոշում էր սրբապատկերների ուսուցողական, խորհրդապաշտական և ծիսական տարաբնույթ ընկալումները: Մի կողմից, սրբապատկերները, փոխարինելով գրքերին, հանդես են գալիս որպես ուսուցման միջոց՝ հորդորելով և մղելով դեպի բարեպաշտություն և կրոնասիրություն: Մյուս կողմից, և ավելի հաճախ, նրանք հանդես են գալիս այսպես կոչված «նախատիպի» օրինակ: Եվ եթե առաջին վերաբերումը կարելի է անվանել «պատկերահարգություն», ապա երկրորդը, անշուշտ, տանում է դեպի «պատկերապաշտություն»²:

Սրբապատկերների երկրպագության մերժման հարցում պատկերամարտների հիմնական փաստարկներից մեկն էլ այն էր, որ Քրիստոս, մարդկայինի հետ միասին, իր վրա կրում է նաև Աստծո պատկերը, և նման պարագայում ոչ մի նկարիչ չի կարող նրան վերարտադրել, իսկ ոչ արժանավայել պատկերումն անթույլատրելի է³: Դրան հակառակ, պատկերապաշտները, իբրև օրինակ, թվում են նաև պատկերամարտների կողմից մեծարված այնպիսի իրեր, որոնք նմանապես մարդկային ձեռքով են պատրաստված ու կառուցված, ինչպես որ Խաչը, Եկեղեցին և այլն:

Կոստանդին V-ի օրոք գումարված 754 թ. պատկերամարտական հայտնի ժողովից հետո, սրբապատկերների, այսպես կոչված, «օրինականության» և երկրպագության անհրաժեշտության ապա-

---

¹ А.В. Карташев, Вселенские соборы, Калининград, 2004, с. 576.

² Նիկողայոս Ադոնց, Պատկերների խնդիրը, խմբագրությամբ՝ Շահե արք. Աճեմյանի, Աշխատասիրել, ծանոթագրել և ներածությունը գրել է Պ. Շ. Հովհաննիսյանը, Ե., 2003, էջ 16:

³ «Յաղագս պատկերամարտաց» գրության մեջ կարդում ենք «... պատկերացն և նկարուց, և ասէք, թէ ձեռագործք են և մեզ չեն արժանի, նա և եկեղեցիք ձեռագործք են և կոչին տաճարք Աստուծոյ», էջ 15:

ցուցման հարցում պատկերապաշտոնները սկսում են վկայակոչել Քրիստոսի մարդեղության ուսմունքը¹: Քրիստոսի մարդկային բնությունն ինքնին, ըստ պատկերապաշտոնների, անգամ պարտադրում է պատկերել Քրիստոսին²: Այս փաստարկումը, զարմանալիորեն, չէր կիրառվում ավելի վաղ դարերում, երբ ավելի բուռն ու արդիական էին Քրիստոսի մարդկային և աստվածային բնությունների շուրջ վեճերն ու տարաձայնությունները: IV դարի նշանավոր Հայրերից Եվսեբիոս Կեսարացին օր. գրում էր, թե քրիստոնյաներին վայել չէ իրենց Աստծուն պատկերել մարդկային կերպարանքով³:

Դեռ նախքան VIII դարի սուր վեճերը, սրբապատկերների պաշտամունքի հարցը հուզում էր բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն: Իրենց ժամանակ պատկերների դեմ են արտահայտվել այնպիսի նշանավոր Հայրեր, ինչպես Եվսեբիոս Կեսարացին, Եպիփան Կիպրացին, նշանավոր միաբնակ Փիլոքսենոս (Քսենայաս) Մաբուգեցին:

Պատմագիտության մեջ կարծիքներ են արտահայտվել թե VIII դարակազմի բյուզանդական պատկերամարտությունը կապված էր կայսրության արևելյան նահանգների՝ այդ թվում Հայաստանից Բյուզանդիա տեղափոխված բնակչության հետ⁴: Ֆրանսիացի նշանավոր բյուզանդագետ Շառլ Դիլը ևս ընդգծում է, թե VIII դ. պատկերապաշտությանը նպաստող չափազանց հզոր ազդեցությունները մայրաքաղաքում նվազեցնելու նպատակով

---

¹ G.Ladner, *Origin and significance of Byzantine Iconoclastic Controversy, Medieval Studies*, II, 1940, p. 145:

² Migne, P.G., t. XCIX, 1245:

³ Migne, P.G., XX, 1547:

⁴ *История Византии в трёх томах*, т. II, М., 1967, с. 52:

պատկերամարտ կայսրերը Ասիայից Կ. Պոլիս բերեցին բազմաթիվ ասորիներ¹ և հայերի²:

Հիմքեր կայի՞ն արդյոք հայերին պատկերամարտ անվանելու և արդյոք պատկերամարտությունը տարածված էր նաև Հայաստանում:

Պետք է նշել, որ VIII դարի բյուզանդական պաշտոնական պատկերամարտությունը ընդհանուր շատ քիչ աղբյուրներ ուներ վաղ շրջանի պատկերամարտության հետ: Այս տեսակետից բացառություն չէ նաև պատկերամարտության, այսպես կոչենք, հայկական տարբերակը և կամ դրսևորումները, որոնք ի հայտ են գալիս ավելի վաղ, արդեն VI-VII դդ:

Վաղ շրջանի պատկերամարտությունն, ի տարբերություն VIII դարի պաշտոնական պատկերամարտության, զուտ դավանաբանական էր, ուներ ասելիք և իր ասելիքի ու հետապնդած նպատակների մեջ ազնիվ էր: Եթե VIII-IX դդ. պատկերամարտական պաշտոնական շարժումը, հանդես գալով որպես կրոնական քողով ծածկված շարժում, իրապես հետապնդում էր բոլորովին այլ նպատակներ, այն է՝ առաջնահերթ, եկեղեցու ուժեղ ազդեցության թուլացմանն ու նրա հարստության յուրացմանը, ապա շատ ավելի վաղ շրջանում, պատկերամարտության դրսևորումները զուտ դավանական երանգավորում ունեին:

Հայոց եկեղեցին, դարեր ի վեր, խիստ զգուշավոր է եղել սրբապատկերների կիրառության հարցում¹: Հայոց եկեղեցինե-

---

¹ Պետք է նշել, որ արդարև Ասորիքն այս շրջանում իսլամի պատկերամարտ կրոնի ազդեցության տակ էր գտնվում:

² Շ. Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 28: Այս փաստարկի ժխտումը ակադեմիկոս Հ. Բարթիկյանի կողմից տես՝, Շ. Դիլի նշված մենագրության ծանոթագրություններում՝ էջ 245-246, գլ. II, ծանոթ. 23, ինչպես նաև Թեոփանես Խոստովանող, էջ 285-287, ծանոթ. 718:

րում, վաղ միջնադարում, երբևէ չի եղել սրբապատկերների այն հաճախ ծայրահեղ առատությունն ու նրանց հանդեպ այն աներկբա երկրպագությունը, ինչը որ առկա էր հունադավան եկեղեցիներում: Եկեղեցական ծիսակատարություններում գործածվող սրբապատկերների թիվը եղել է խիստ չափավոր, պարտադիր՝ օժված: Հայոց եկեղեցին սրբապատկերների պաշտամունքի նկատմամբ բացասական դիրք չբռնելով՝ այդ պաշտամունքը երբևէ չհասցրեց այնպիսի ծայրահեղությունների, ինչպես բյուզանդական եկեղեցում էր:

Հայոց եկեղեցում սրբապատկերների հանդեպ վերաբերմունքը շատ ավելի տեղին է որակել որպես «պատկերահարգություն», ի հակակշիռ պատկերապաշտության, որն իր մեջ կրելով «պաշտամունք» բառը, կարծես յուրատեսակ ծայրահեղություն է արտահայտում իր բովանդակությամբ և էությամբ: Ինչպես ցանկացած դավանաբանական խնդրում, սրբապատկերներին վերաբերող հարցում ևս, վեճը և՛ պատկերապաշտներին, և՛ պատկերամարտներին իրենց դիրքորոշման մեջ տանում էր դեպի ծայրահեղություն, մինչդեռ, ինչպես մեծանուն գիտնական Ն. Ադոնցն էր ընդգծում, ճշմարտությունը միջին ուղու վրա էր՝ պատկերահարգություն և ոչ պատկերապաշտություն²: Իսկ Հայոց եկեղեցին, հենց վերանշյալ միջին ուղու վրա էր:

Սրբապատկերների «պաշտամունքը», որպես երևույթ, նշանակալից տեղ չի գրավել հայոց եկեղեցու կյանքում: Հայ մատենագրության մեջ ևս քիչ են այն երկերը, որոնք նվիրված են սրբապատկերների խնդրին: Իր վարդապետական դիրքորոշումն

---

¹Մյս մասին տե՞ս նաև Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, Էջմիածին, 2001, սյունյակ. 964, 1053:

² Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 69:

այս խնդրի շուրջ Հայոց եկեղեցին ճշտել էր շատ ավելի վաղ դարերում՝ չխառնվելով այն դավանաբանական փոթորկուն իրադարձություններին, որոնք ցնցեցին Բյուզանդական կայսրությունը ողջ VIII և IX դ. I կեսին:

Արդեն V դարից Հայաստանում հայտնի էր Հիսուս Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին առասպելը:

Խոսքը կտավի կամ թաշկինակի վրա Տիրոջ դեմքի ուղղակի արտատպումից առաջացած անձեռագործ մի պատկերի մասին պատումը կամ հրաշապատումն է, որը, ըստ Մովսես Խորենացու, Եդեսիա է բերվում Աբգար թագավորի դեսպան Անանիայի միջոցով. «... կայ յեդեսացոց քաղաքին մինչև ցայսօր Ժամանակի»¹: Ի դեպ, Վրթանես Քերթոզն ավելի է մանրամասնում վայրը. «...զպատկեր Տեառն՝... գոր և այժմ ասեն գոլ ի մեծ եկեղեցոջն Ուռհայու»²:

Առհասարակ սրբապատկերների երկրպագության թույլատրելիության մասին բանակոչվում, սա ամենագորավոր փաստարկն էր պատկերապաշտների ձեռքում, առ այն, որ Քրիստոսն անգամ նման ճանապարհով հասկացնում և թույլատրում էր պատկերների պաշտամունքը:

Սրբապատկերների չափազանց սահմանափակ քանակը Հայոց եկեղեցում կարող է բացատրվել միայն մեր եկեղեցու ծայրահեղ նախանձախնդրությամբ և զգուշավորությամբ՝ այդ ձևով խուսափել պատկերների պաշտամունքը կռապաշտության կամ դիվապաշտության հետ նույնացման մեղադրանքներից: Հայ պատկերամարտներն օրինակ, փորձելով սրբապատկերների պաշտամունքը սկզբնապես շաղկապել Պապ թագավորի գահա-

---

¹ Մովսես Խորենացի, Մատենագրությունք, Վենետիկ, 1865, էջ 611:

² Յաղագս պատկերամարտաց, էջ 9:

կալության հետ, որի ժամանակ, կարծես աշխուժանում է հեթանոս ծեսերի կիրարկությունը, ինչպես Ս. Տեր-Ներսեսյանն է նկատում, դրանով մի կարևոր փաստարկ էին գտնում՝ պատկերների պաշտամունքը փորձելով կապել կռապաշտության հետ¹:

Այնուհանդերձ, հայոց եկեղեցու դիրքորոշումն այս հարցում խիստ արմատական է: Հայոց Կանոնագրքում զետեղված և վաղ միջնադարյան շրջանին պատկանող, խաչին և նրա օձմանը վերաբերող բազմաթիվ կանոնների կողքին չկան որևէ կանոններ կամ որոշումներ, որոնք վերաբերեին պատկերներին և նրանց գործածությանը: Խաչը խիստ պահպանվում է և երկրպագվում, մինչդեռ պատկերը, կարծես, բացասվում է: Իսկ սա պատկերամարտական ուրույն երանգ է հաղորդում այս հարցում եկեղեցու դիրքորոշմանը: Շատ ավելի ուշ միայն կազմվում են որոշ կանոններ, որոնք վերաբերում էին պատկերների օձմանն ու եկեղեցական ծիսակատարություններում նրանց գործածությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայոց եկեղեցին, իր դավանաբանության մեջ, մի կողմից հատուկ ընկալում հաստատելով խաչի հանդեպ, մյուս կողմից զուսպ վերաբերմունք է ձևավորում սրբապատկերների նկատմամբ: Պատկերապաշտությունը ետին պլան է մղվում նախ և առաջ խաչի պաշտամունքի կողմից²: Խնդրի շուրջ հետաքրքիր պարզաբանում է տալիս Ա. Սահակյանը: Նրա համոզմամբ, սրբապատկերների հարցում Հայոց եկեղեցու զուսպ դիրքորոշման պատճառը հետևանք էր այն մտածողության, թե և՛ պատկերապաշտությունը, և՛ պատկերամարտությունը քաղկեդոնականներին հատուկ երևույթ է, ուստի Հայոց եկեղեցին, բավա-

---

¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, VII դար մի երկ, էջ 14, ծանոթ 32:

² Ա. Սահակյան, Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., 1987 (2), էջ 152:

րարվելով պատկերամարտության արգելմամբ, լռությամբ է շրջանցում պատկերների քարոզչությունն ու նրանց պաշտամունքի խրախուսումը¹:

Ավելորդ չէ պատմական համառոտ ակնարկը՝ Հայաստանում պատկերամարտական որոշ դրսևորումների մասին:

Արդեն VI դարի վերջում Հայաստանում պատկերամարտական շարժման մասին են վկայում երկու աղբյուրներ. ա) Վրթանես Քերթոզի «Յաղագս պատկերամարտաց» գործը, գրված VI դարի վերջ - VII դարի սկիզբ և բ) Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմության» մեջ պահպանված Հովհաննես Մայրազումեցու մի թուղթը՝ «Դարթայ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց և նկարագրութեանց հայցուած ի Յոհաննէ Մայրազումեցոյ»² խորագրով, գրված շուրջ 683 թ.³:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 153:

² Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 266-269:

³ Հովհան Մայրազումեցու կյանքի և գործունեության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տարաբնույ թ փաստերի առկայությունը բավական տարակարծությունների տեղիք է տվել պատմագիտության մեջ: Հայ միջնադարյան շատ պատմիչներ, շարադրելով կաթողիկոս Եզր Փառածնակերտցու հետ վարդապետի հանդիպման փաստը, վկայում են այնուհետ նրա մահվան մասին (Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 79, Ստեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 88, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 55): Քաղկեդոնական ուղղվածության որոշ աղբյուրներ Հովհան Մայրազումեցու մահվան թվականը դնում են 7-րդ դարի վերջ. օրինակ, Արսեն Սափարացի նրա մահվան տարեթիվ է նշում հայոց ՃԼԳ թվականը, որը համապատասխանում է 684թ., (Արսեն Սափարացի, Վրաց և հայոց բաժանման մասին, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.1, Երևան, 1934, էջ 47): Narratio-ն փաստում է միայն, թե վարդապետը վախճանվեց խոր ծերության մեջ ("Narratio de rebus Armeniae" հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երևան, 2002, էջ 109) : Մեր կարծիքով, այս հարցում ավելի վստահելի են քաղկեդոնական աղբյուրների

Այս երկու փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ Մավրիկիոս (582-602) կայսեր ժամանակ Հովհան Բագարանցու գլխավորությամբ հայոց հակաթոռության ստեղծման և հայոց կաթողիկոսության պառակտման հետևանքով եկեղեցու կյանքում այլ դավանական տեղաշարժեր էլ են տեղի ունենում: Ի թիվս այլ հրահանգների, կաթողիկոս Մովսես Եղիվարդեցին (574 - 604) հատուկ կոնդակով արգելում է հոռոմներից, այսինքն հայ-քաղկեդոնականներից սրբապատկերներ ընդունել. «հրամայեք ամեննին չհաղորդել ընդ Հոռոմսն՝ հնազանդեալսն քաղկեդոնական ժողովոյն չարի: Մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս, մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունել»¹:

Կաթողիկոսական այս կոնդակը որոշ հոգևորականների մոտ ծնունդ է տալիս ծայրահեղ պատկերամարտական տրամադրություններ: Հոգևորականներ Հեսուն, Թադեոսը և Գրիգորը, Դվինից հեռանալով Սյունյաց Սոթք (Սոդք) գավառը, «սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս, որ յեկեղեցիս են նկարեալ ի բաց ջնջեցեք»²: Այն հանգամանքը, որ հայ իրականության մեջ հենց այս հոգևորականներն էին առաջին լուրջ պատկերամարտները, վկայում է նաև Վրթանես Քերթողը «... և ոչ ոք ... վասն պատկերաց և նկարուց եկեղեցույ բանս ինչ ոք արար, բայց միայն պիղծն

հաղորդած տեղեկությունները, քանի որ Մայրագումեցու կյանքի վերաբերյալ իրենց մանրամասներում նրանք շատ ավելի հարուստ նյութ են պարունակում: Մյուս կողմից, եթե հաշվի առնենք սույն թղթում նշված այն փաստը, թե այն գրվել է Դավիթ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի խնդրանքով, իսկ վերջինս, համաձայն Մովսես Կաղանկատվացու, եպիսկոպոսությունը վարում էր Աղվանից Եղիագար կաթողիկոսի (682-688) հենց առաջին տարիներին, (684 թ. նրան արդեն փոխարինում է Բարայել եպիսկոպոսը, Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 265), ապա մեկ անգամ ևս ապացուցված է համարվում թղթի՝ 684 թ.-ից առաջ գրված լինելու փաստը, քանի որ 684թ. վախճանվել էին և Հովհան Մայրագումեցին և Դավիթ եպիսկոպոսը:

¹ Նույն տեղում, էջ 267-268:

² Նույն տեղում էջ 268:

մոլին Թադէոս և Եսայի և ընկերք նոցուն... »¹: Պատկերամարտ այս հոգևորականները, չանսալով կաթողիկոս Մովսէս Եղիվարդէցու վերադարձի պահանջին, շարունակում են իրենց քարոզչությունն Արցախում, Ուտիքում, ապա ձերբակալվելով Գարդմանաց իշխանի կողմից , ուղարկվում են Դվին: Այն հարցին, թե ինչու են նրանք մերժում սրբապատկերները, պատկերամարտների պարագլուխներն, ավանդական պատասխանն են տալիս. «արտաքոյ է պատուիրանաց և եթէ կռապաշտից գործոյ այդ»², ապա և հիմնական փաստարկը. «մեք ոչ պագանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման ի Գրոց»³: Ինչպէս տեսնում ենք, կռապաշտության հետ պատկերապաշտության նույնացման ցավոտ հարցը շարունակ ուղեկցում է սրբապատկերների խնդրին:

VII դարի վերջերում Աղվանից Ուխտանէս (668/70-682) և Եղիազար (682-688) կաթողիկոսների ժամանակ Աղվանքում կրկին աշխուժանում են պատկերամարտները:

Հովհան Մայրազումեցու գրությունը որոշ հետաքրքիր փաստեր է հաղորդում նրանց մասին. «Եհաս համբավ իմն ի նոսա եթէ ոմանք պատկերս ոչ ընդունին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն, ոչ պասակ դնեն հարսանեաց»⁴: Այս պատկերամարտներն անշուշտ, գաղափարապէս չեն կարող նույնացվել այն շարժման հետևորդների հետ, որոնք երևան էին եկել նույն դարի սկզբներին: Առաջին պատկերամարտներն, նախ և առաջ, հոգևորականներ էին, չէին մերժում եկեղեցին, ընդունում էին Ս. Գիրքը և Խաչի պաշտամունքը. «...նշանին երկիր պագանեք, և ի թա-

---

¹ Յաղագս պատկերամարտաց, էջ 14:

² Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 269:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 267:

գաւորն քարաձիգ լինիք, զխաչն պատուէք և զխաչեալն թշնամանէք»¹: Այս տողերը վկայում են, որ նրանք ընդդիմանում էին միայն սրբապատկերների հարցում:

Այդուհանդերձ թվում է, թէ արդեն VII դարի վերջերին նոր թափ ստացած պատկերամարտական շարժումն իր գաղափարական ակունքների համար ամենայն հավանականությամբ պարտական էր առաջին պատկերամարտների՝ Աղվանքում ծավալած գործունեությանը:

Ընդհանրապես պատկերամարտությունն իր գաղափարաբանությամբ միշտ էլ նույնացվել է զանազան աղանդավորական շարժումների հետ: Դավանաբանական և եկեղեցական-ծիսական որոշ դրույթների մերժումն, իրոք ընդհանուր էր թե՛ պատկերամարտների և թե՛ զանազան հերձվածների համար: Սկզբնապես այն նույն հարթության վրա էր դրվում մանիքեցիների և մարկիոնացիների հետ²:

Կաթողիկոս Հովհան Օձնեցու (717-728) «Ընդդեմ պաւղիկեանց» ճառը բացահայտում է, որ արդեն VIII դարում աղանդավորների կողմից պատկերների դեմ հրահրված պայքարը վեր է ածվում խաչի դեմ ուղղված պայքարի³:

Փաստորեն, տակավին VII դարում խաչը երկրպագող պատկերամարտները, շուրջ մեկ դար անց, ի դեմս պավլիկյանների, սկսում են մերժել ու չընդունել խաչը⁴:

---

¹ Յաղագս պատկերամարտաց, էջ 9:

² Նույն տեղում, հմմտ. Mansi, XII, 1031:

³ Յովհաննու Իմաստասերի Աւձնեցոյ, Մատենագրութիւնք, էջ 79:

⁴ Նշենք, որ Հովհան Օձնեցու աթոռակալության ժամանակ գումարված Դվինի ժողովում (719 թ.) ընդունված ժողովական կանոնների եթե թվով ԻԷ և ԻԸ-րդ կանոնները վերաբերում են խաչի երկրպագությանը, նրա օրհնման և օծման հարցերին, ապա մյուս կողմից, զուգահեռ որևէ հիշատակություն չկա պատկերի մասին: Կանոնագիրք Հայոց, Ա, Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Ե.,

Նիկիայի VII տիեզերաժողովում (787թ.) պատկերապաշտոնե-
րը պատկերամարտության մեջ էին մեղադրում քաղկեդոնական
վարդապետությունը չբաժանող զանազան նշանավոր միաբնակ-
ների՝ Փիլոքսենոս Մաբուզեցուն, Պետրոս Թափիչին, Սներոս
Անտիոքացուն, Հուլիանոս Հալիկառնասցուն և այլոց¹: Պատկերա-
մարտությունն, այսպիսով, տեսական հողի վրա կապվում էր
միաբնակության հետ²:

Ավելի ուշ պավլիկյանների հետ միասին պատկերամարտ
էին կոչվում նաև թոնդրակեցիները: Գրիգոր Մագիստրոսն օր.³
պավլիկյանների ու թոնդրակեցիների մասին գրում էր «կռապաշ-
տութիւն զմերս պաշտօն համարելով իբր եթէ պատուողացն
զնշան խաչին և զպատկերս սրբոց»³:

Ամփոփելով, նշենք, որ Նիկիայի VII տիեզերական ժողովը,
որը որպես իրադարձություն կարծես բեկում մտցրեց ողջ պատկե-
րամարտական շարժման մեջ՝ ի նպաստ պատկերապաշտոնների և
հիշյալ ժամանակաշրջանում բյուզանդական իրականության մեջ
իր ողջ կարևորությամբ հանդերձ, գրեթե անհայտ մնաց հայոց
եկեղեցու և հայ իրականության համար: Հիշյալ ժողովը տիեզերա-
կան համարվելով թե՛ հունադավան, և թե՛ լատինադավան եկեղե-
ցիների կողմից, նույն հեղինակությունը չունեցավ հայոց համար:

1964, էջ 532-533: Այսպիսով, Հովհան Օձնեցին, սրբապատկերները օտարելով ու
առանձնացնելով խաչերից, սկիզբ է դնում գուտ խաչապաշտության պաշտպա-
նությանը, տես, Ա. Մահակյան, նշվ. աշխ., էջ 155: Թեև պետք է նշել, որ «օտարու-
մը» գործնականորեն սկսվել էր ավելի վաղ, VI-VII դդ., Իսկ արդեն VIII դ. վերջ-
նականապես հաստատված խաչի պաշտամունքի համեմատ, պատկերապաշ-
տությունը շատ համեստ դեր ուներ Հայաստանում:

¹ Mansi, XIII, 317, XII, 1031:

² Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 18:

³ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն առաջաբանով և ծանոթագրություննե-
րով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց Կ.Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910,
էջ 168:

Առհասարակ ժողովն իր ընդունած որոշումներով հոգեհարազատ լինելով նաև հայոց եկեղեցուն, այնուհանդերձ չընդունվեց վերջինիս կողմից՝ նախընթաց 3 ժողովները ևս չընդունելու (Քաղկեդոնի IV (451 թ.), Կ. Պոլսի V (553 թ.), Կ. Պոլսի VI (680/81 թթ.) և ընդհանրական եկեղեցուց մեկընդմիջտ տարանջատվելու հետևանքով:

Հետաքրքիր է, որ Յայսմաուրքի մեջ Նիկիայի VII տիեզերական ժողովը հիշատակվում է որպես «եօթներորդ սուրբ ժողով»¹: Մակայն այդ հանգամանքն այնքան էլ էական չէ, նկատի ունենալով նրա՝ Մ. Օրմանյանի դիպուկ խոսքերով. «անտեղի եւ անճահ յաւելուածներով ատեն ատեն խճողուած լինելը»²: Ժողովի մասին միջնադարյան մեր պատմիչներն անգամ անիրազեկ են:

---

¹ Յայսմաուրք ըստ օրինակի Տէր Իսրայէլի, հրտ. Մատթէոս վարդ. Չուխաճեան, Կ. Պոլիս, 1834, Բ, 185:

² Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ, 1054:

КАРИНЕ МЕЛИКЯН
ИИ НАН РА

СУТЬ ИКОНОБОРСТВА
И ИКОНОБОРЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В 726 г. император Лев III Исавр запретил почитание икон. Массово стали уничтожаться иконы, мозаики, иллюминированные рукописи. Иконоборчество было официально признано на Иконоборческом соборе в 754 г. при поддержке императора Константина V Копронима. В 787 состоялся Седьмой Вселенский собор, где были отвергнуты постановления иконоборческого собора 754 г., преданы анафеме иконоборцы и установлен догмат о иконопочитании. В 842 г. состоялся церковный собор, который провозглашал необходимость восстановления почитания икон и окончательно анафематствовал иконоборчество. Результатом иконоборчества стало уничтожение тысяч икон, а также мозаик, фресок, статуй святых.

Изображение Христа, Богородицы и святых известны в христианстве начиная со II в. И хотя живописные изображения Христа и святых были известны уже древней церкви, но единообразный канон отношения к иконам отсутствовал.

Среди критиков Армянской церкви существует мнение, что в ранний период ей было свойственно иконоборчество. Такое мнение возникло из-за того, что в целом в армянских храмах мало икон и нет иконостаса. Сама Армянская церковь заявляет о своём отрицательном отношении к иконоборчеству и осуждает его,

поскольку имеет свою историю борьбы с этой ересью. Ещё в конце VI –начале VII вв., то есть более чем за столетие до возникновения иконоборчества в Византии, в Армении появились проповедники иконоборчества. Против них идеологически выступила Армянская церковь в лице католикоса Мовсеса Егивардеци и богослова Иоанна Майрагомеци. Но борьба с иконоборцами не ограничилась только богословием. Иконоборцы подверглись гонениям и, схваченные гардманским князем, отправились на суд Церкви в Двин. Таким образом, внутрицерковное иконоборчество было быстро подавлено, но нашло почву в сектанских народных движениях середины VII в. и начала VIII в.

KARINE MELIKYAN

IH NAS RA

**THE ESSENCE OF ICONOCLASTIC MOVEMENT
AND ITS DISPLAYS IN ARMENIA**

RESUME

In 726 Byzantine Emperor Leo III the Isaurian began the iconoclast campaign. Iconoclasm condemned the making of any lifeless image, painting or statue, that was intended to represent Jesus Christ or one of the saints. The ban on icons was confirmed and established as dogma under Constantine V, who summoned the Council in 754. In period of iconoclasm complex theological arguments appeared, both for and against the use of icons. Byzantine Empress Irene initiated a new ecumenical council, the Council of Nicea in 787, supporting icon veneration. Like the empress Irene 50 years before her, the empress

Theodora mobilized the iconodules and proclaimed the restoration of icons in 842. So, the controversy spanned roughly a century and imperial legislation barred the production and use of figural images.

Before this controversy broke out in the eight century, there had been sporadic expressions of an opposition to the representation of sacred subjects.

The Iconoclastic tendencies appeared at various times in Armenia. During the reign of the Catholicos Moses (574-604), three priests began to preach that the images painted in the churches should be destroyed. The Armenian iconoclasts proclaimed that the practice of representing sacred subjects in the churches was contrary to the commandments of the scriptures, that image-worship was a form of idolatry, of adoration of vile matter. The refutation is based first of all on scriptural arguments. The Church made every effort to suppress this Iconoclastic movement, but it spread further when it was revived by the Paulicians.

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ 862 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐ

9-րդ դ. Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունների հանգույցում առանձնակի հետաքրքրական է ներկայացնել Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի, ինչպես նաև հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը: Դրանցում առնձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Հայոց կաթողիկոս Ջաքարիա Ա Ջազեցուն (855-877) Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի (858-867 թթ., 877-886 թթ) հղած նամակը:

Պատրիարքը 9-րդ դ. երկրորդ կեսին նվիրվում է հայերին «դարձի» բերելու գործին: Հայոց և հունադավան եկեղեցիների միության խնդրի շուրջ շուտով սկսում է նամակագրություն նրա ու Ջաքարիա Ա Ջազեցու միջև: Նամակագիրներն արժարժում էին Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովի՝ Քրիստոսի միաբնակությանն ու երկաբնակությանն առնչվող հարցերը: Առանձնակի կարևորություն ունի Հայոց կաթողիկոսին պատրիարքի հղած նամակը, որը մեզ է հասել միայն հայերեն, իսկ հունարեն բնագիրը ցարդ հայտնի չէ՝:

---

¹Սյն հատվածաբար և թարգմանություններով հրատարակվել է մի քանի անգամ: Առաջին անգամ լույս է տեսել Ա. Մալի կողմից, 1844 թ. Տե՛ս u Mai A., *Spilegium Romanum X, Romae, 1844*. Ապա տեղ է գտել Մինիեի նշանավոր Հունական հայրաբանություն շարքում տե՛ս u *Patrologie cursus comletus. Series graece*, ed. J. Migne, 102, c. 703 – 714. Սյնուհետև 19-րդ հարյուրամյակի վերջում այն Ն. Մառի և Ա. Պապադոպուլո Կերամեվաի աշխատասիրությամբ հրատարակվեց Սանկտ-Պետերբուրգում ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ: Տե՛ս u *Фотия Архиепископа Константинопольского, О гробе Господа нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языке, изданные и передисловием А. И. Пападопуло – Керамевсом и переведенные Г. С. Дестунисом и Н. Я. Марром, Православный Палестинский Сборник, 31 – й выпуск, С. – Петербург, 1892, с. 179*

Հայկական աղբյուրներում՝ Վարդան վարդապետի աշխատությունում և Փոտի՝ Աշոտ իշխանաց իշխան Բագրատու-նուն ու Ջաքարիա Ա Ջազեցուն ուղղած նամակի հիշատակարանում, պատրիարքի նամակի գրության թվականի վերաբերյալ պահպանված հիշատակությունները համերաշխ չեն:

Համաձայն Վարդան պատմիչի՝ Փոտ պատրիարքը հայոց 318 թ.¹ Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու մոտ է ուղարկում Նիկիայի Հովհան² մետրոպոլիտին. «որ ուներ թուղթ առ

– 226. Այս հրատարակությունը նշանակալից է այն բանով, որ նրա մեջ օգտագործվել է Երուսաղեմի Մատենադարանի թ. 633 ձեռագիրը, բայց այն ևս լիակատար չէ: Փոտի նամակի ամբողջական տեքստը հրատարակել է Ներսես Ակինյանը: Տե՛ս Թուղթ Փոտայ Պատրիարքի առ Ջաքարիա Կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց, - Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1968, թիւ 1 -3, սյւն., 65 – 100: Նույնի թիւ 4 - 6, սյւն., 129 – 156: Այս կապակցությամբ սույն նամակի հրատարակիչ Պ. Տեր – Պողոսյանը ծանուցում է դեռևս 1935 թ. Ն. Ակինյանի կողմից Երևանի Մատենադարանի թ. 500 ձեռագրի մանրաժապավենը ստանալու և Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի թ. 623 և 731 ձեռագրի ու Ն. Մառի հրատարակած բնագրերի հետ համեմատելու և նոր լիարժեք բնագիր պատրաստելու մասին: Հարկ է նշել նաև, որ Ն. Ակինյանի տեքստը հրատարակվեց Պ. Տեր – Պողոսյանի կողմից բնագրային որոշ շտկումներ կատարելուց հետո: Տե՛ս Հանդես ամսօրեայ, - Վիեննա, 1968, թիւ 1 - 3, սյւն., 61 – 64:

¹ Պատմիչի հիշատակած հայոց 318 թ. համապատասխանում է 869 – 870 թթ.: Սակայն, այս թվականը հավաստի չէ: Քանզի Փոտն այդ ժամանակ աթոռանկ էր արվել: Տե՛ս Սդոնց Ն., Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր 867 - 868), - Երկեր, Ե., 2006, հ. Ա, էջ 421:

² Կ. Պոլսի պատրիարքի նամակաբերի վերաբերյալ հիշատակությունները համերաշխ չեն: Վարդան Վարդապետն իբրև նամակբեր հիշատակում է Թրակիայի Նիկե քաղաքի արքեպիսկոպոս Հովհաննիս: Տե՛ս Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ աշխատասիրութեամբ Ղ. Ալիշանի, (այսուհետև՝ Վարդան վարդան), Վենետիկ, 1862, էջ 82: Սակայն Փոտի նամակի հիշատակարանում պատրիարքի նամակաբերը՝ Նիկիայի արքեպիսկոպոս Վահանն է: Տե՛ս Ակինյան Ն., Վահանայ Նիկիայ Եպիսկոպոսի Բանք, - Հանդես ամսօրեայ, Վենետիկ, 1968, թիւ 7 – 9, սյւն. 257 – 258: Այդուհանդերձ, նախապատվությունը տրվել է Վարդան վարդապետի հիշատակությանը, քանզի այն համապատասխանում է Փոտի՝ հայերին ուղղված հունարեն նամակներից մեկի բովանդակությանը: Տե՛ս Darrouze's J. Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens, Revue des études Byzantines, t. XXIX, Paris, 1971, p. 140. Юзбашьян К.,

Զաքարիա պատասխանի հարցմանն, թե վասն է՞ր եղև չորրորդ ժողովն»¹:

Համաձայն Փոտի նամակի հիշատակարանի. «ՅԺԱ. թուականութեանն Հայոց առաքեաց Փոտ Կոստանդնուպոլսի հայրապետն զՎահան Նիկիոյ արքեպիսկոպոս ի Հայս առ Զաքարիա Հայոց մեծաց կաթողիկոս վասն հաւատոյ միաբանութեան: Իսկ Զաքարիա Հայոց կաթողիկոս արար ժողով ի Շիրակաւան եպիսկոպոսաց բազմաց եւ կրանաւորաց, առաջի Աշոտոյ Հայոց սպարապետին, քանզի անդ նստէր ի բանակի ազատակոյտ զաւրաք իւրովք, գոր գումարեալ էր վասն հիւսիսական կողմանց ապստամբութեան: Անդ էր եւ Նանան ասորի, սարկաւազ մեծ եւ հռչակեալ փիլիսոփոս, իսկ ի յայն ի ժողովին խաւսեցաւ զբանս զայտսիկ Վահան Նիկիոյ եպիսկոպոսն»²: Հայոց ՅԺԱ թ. ընդ- գրկում է 862 թ ապրիլի 25 - ից - 863 թ. ապրիլի 24-ն ընկած ժամանակահատվածը, այսինքն՝ Փոտի պատրիարքութեան (858- 867 թթ.) առաջին շրջանը: Մ. Օրմանյանը վերոհիշյալ նամակի գրութեան ժամանակաշրջան է դիտել 864-867 թթ³., որը, սակայն, չի փաստվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով:

Այսպիսով, Փոտի նամակի գրութեան թվականը ճշգրտվում է այդ նամակի հիշատակարանով: Բացի այդ, 862 թ. ստույգ լինելն ամրապնդվում է Շիրակավանի ժողովի գումարման ժամանակ Աշոտ Բագրատունու՝ Հայոց սպարապետ լինելու իրողութեամբ: Իրավամբ, մինչև 862 թ. Աշոտ Բագրատունին զբա-

---

Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX – XI вв., М., 1988, с. 261 – 262.

¹ Վարդան վարդապետ, նույն տեղում:

² Մայր ցուցակ հայերեն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. երկրորդ, յօրինեց Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 1311, Ակինեան Ն., Վահանայ Նիկիայ Եպիսկոպոսի Բանք, նույն տեղում:

³ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Ե., 2001, հ. Ա, էջ 1136:

ղեցնում էր Հայոց սպարապետի պաշտոնը, որն այդ թվականին նա փոխանցեց իր եղբորը՝ Աբասին¹:

Զաքարիա Չազեցուն ուղղված նամակը վերնագրված է «Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, վասն երկու միաւորեալ բնութեանցն մի անձնաւորու- թիւն գոլոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ վասն ճշմարտախոսութեան ժողովոյ սուրբ Հարցն որ ի Քաղկեդոն»: Նամակը սկսում է կաթողիկոսին ուղղված երկարաշունչ գովեստներով²:

Նամակից իրազեկվում ենք, որ այն պատասխանն է՝ Հայոց կաթողիկոսի մինչ այդ Փոտին ուղղած նամակի: Թեև այն չի պահպանվել, սակայն այդ մասին վկայություն կա Փոտի նամակում: Վերջինից պարզ է դառնում, որ Հայոց կաթողիկոսը մերժողական դիրքորոշում է ունեցել Քաղկեդոնի ժողովի վերաբերյալ. «...վասն որոյ գրեալ էիք (Զաքարիա կաթողիկոս - Մ. Գ.) յաղագս ժողովոյն Քաղկեդոնի, թէ Կեղակարծութիւն եւ երկբայութիւն ունիմք ի համբաւոց ուստեք կարծեալ զնա հակառակ գոլ ճշմարտութեան...»³: Փաստորեն, հերքվում է Մ. Չամչյանի այն պնդումը, թե Հայոց հայրապետը տեղյակ չի եղել Քաղկեդոնի կանոններին և միայն Փոտի նամակից հետո է, որ իրազեկվել է դրանց մասին⁴: Դա անհավանական է նաև այն պատճառով, որ Քաղկեդոնի ժողովը, կայացման օրվանից սկսած, բուռն քննարկման առարկա էր քրիստոնյա աշխարհում, որից դարեր շարունակ անմասն չմնաց նաև Հայոց եկեղեցին:

---

¹ Юзбашьян К., նշվ. աշխ., էջ 262:

² Ալիինեան Ն., Թուղթ Փոտայ պատրիարք առ Զաքարիա Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց (այսուհետև՝ Թուղթ Փոտայ), - Հանդես ամսօրեայ, Վենետիկ, 1968, թիւ 1 - 3, այն. 65 - 66:

³ Նույն տեղում, այն. 67 - 68:

⁴ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1984, հ. Բ, էջ 685:

Պատրիարքը Զաքարիա կաթողիկոսին ուղղած նամակում անդրադառնում է ուղղափառության և հերետիկոսության միջև հայերի ցուցաբերած տատանումներին: Ի մասնավորի, նա նշում է, որ մինչև Ներսես Բ Աշտարակեցի (548-557 թթ.) կաթողիկոսի կողմից հրավիրված Դվինի (554 թ.) երկրորդ ժողովը, հայերն ընդունում էին Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները¹: Փոտի նամակում հայերի, մինչ Դվինի ժողովը, Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներն փաստվում է հետևյալ կերպ. «Բայց հակառակութիւն վասն Ժողովոյն ի Հայք ինչ ոչ գոյր. այլ ամենեքեան ընդունէին զԺողովն մինչեւ ի ժողովն Դունայ. որ լինին ամենայն ամբ Զ եւ Դ. (84 - Մ. Գ.) յերկրորդ ամէն Մարկիանոսի կայսեր մինչեւ ցտասներորդ ամն Յուստիանոսի, եւ մինչեւ ցվեցերորդ ամն Ներսէսի կաթողիկոսի, որ յԱշտարակացն էր. որ արար զժողով ի Դուին, ի սկզբան թագաւորելոյն Հայոց Պարսից. եւ ի չորեքտասներորդ ամին Խոսրովու Պարսից արքային...»²:

Վարդան պատմիչի աշխատությունը որոշ պարզություն է մտցնում Փոտի տեղեկությունների մեջ: Պատրիարքի նամակում նշված ԶԴ - ի (84) փոխարեն Վարդանը հիշատակում է Հայոց 104 թ.³ այսինքն՝ ՃԴ:

Փոտի նամակի այս հատվածը սրբագրվում է հայերեն մեկ այլ սկզբնաղբյուրի միջոցով: Հովհաննես Գ Օձնեցուն (717- 728 թթ.) վերագրվող «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք» գրության համաձայն, Փոտի նամակում նշված «Ի սկզբան թագաւորելոյն Հայոցի» փոխարեն կարդում ենք. «Ի սկզբան թուականութեանս Հայոց, Վեցերորդ ժողով արար Տէր Ներսէս ի Դունի, ի չորրորդ ամի կա-

---

¹ Թուղթ Փոտայ, նույն տեղում:

² Նույն տեղում, այն., 67-68:

³ Վարդան վարդապետ, էջ 84:

թուղիկոսութեան իւրոյ, եւ ի ԻԴ. ամի թագաւորութեանն Խոսրո-վու արքային Պարսից. եւ ի ԺԴ ամի Յուստիանոսի կայսեր»¹:

Դվինի վերոհիշյալ եկեղեցական ժողովի և հարակից հարցե-րի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ ենք հանդիպում նաև «Հայ քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան հայոց եկեղե-ցու պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր» (“Narratio de rebus Armeniae”) երկում²: Համաձայն երկի՝ «Երբ Ներշապուհ եպիսկո-պոսը այդ հայտնեց Ներսես կաթողիկոսին, որն Աշտարակից էր և ուրիշ եպիսկոպոսների և ազատների, որոշվեց մեծ ժողով գումա-րել Դվին քաղաքում նույն այս Ներսես կաթողիկոսի քսաներորդ տարում, Հուստինիանոս կայսեր ԺԳ (13) տարում, և Պարսից Խոս-րով արքայի ԻԴ (24) տարում, Յիստրուզիտի նահատակության տարում, Հայոց թվականության սկզբում, այն ժամանակ, երբ նգո-վեցին Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը որպես նեստորական ըստ Աբդի-շոյի գրության, որովհետև այդ (նույն) տարում թարգմանեցին Աբ-դիշոյի կողմից բերված վերոհիշյալ գրությունները, որոնք գրվել է-ին Տիմոթեոսի և ասորի Ֆիլիքսի կողմից և որոնք ուղղված էին Քաղկեդոնի ժողովի և նրանց դեմ, ովքեր ի վերա Քրիստոսի, մեր աստուծո խոստովանում էին երկու բնություն...»³:

Հայերի կողմից Քաղկեդոնի ժողովի մշակած սկզբունքներն ընդունելու մասին Փոտի նամակի հաջորդ դրվագը վերաբերում է Վարդան Մամիկոնյանի (Կարմիր Վարդան) գլխավորությամբ

---

¹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 221:

² Փոտ պատրիարքի նամակի և “Narratio de rebus Armeniae” երկի սկզբնաղբյուր-ների մասին առավել մանրամասն տես Մելիքյան Կ., “Narratio de rebus Armeniae” Հայ – քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան հայոց եկեղեցու պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Ե., 2007:

³ Բարթիկյան Հ., “Narratio de rebus Armeniae”, հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, - Հայ – բյուզանդական հետազո-տություններ, Ե., 2002, հ. I, էջ 104 – 105:

571-572 թթ. Պարսկաստանի դեմ բարձրացրած ապստամբության անհաջողությունից հետո նրա՝ Կ. Պոլիս մեկնելու ու քաղկեդոնականությանը հարելուն¹: Պարսից տիրապետության դեմ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ բարձրացված ապստամբության և սրան հաջորդող իրադարձությունների մասին որոշ տեղեկություններ ենք քաղում 9-րդ դ. վրացական մի սկզբնաղբյուրից, որի հեղինակ է դիտվել վրաց կաթողիկոս Արսեն Սափարացին: Այս սկզբնաղբյուրը, ի տարբերություն Փոտի նամակի և «Narratio»- ի, որոշ տարբերություններ է պարունակում վերը նշյալ իրադարձությունների մասին. «... խանգարվեց հոգեվորական նոր բոլոր բարի սովորությոն ու կարգը, և որեցոր հաստատվեց չարն, յեպիսկոպոսարանները դարձան կռատներ... այս մեծ անպատվությունը չհանդուժեց Վարդան Մամիկոնյանը... և նրա ազգական ուրիշ նախարարները, վորոնց անպատվել էյին, սպանեցին ոմն պարսիկ Սուրեն մարզպանին՝ նրա տունը կրակի յենթարկելով, և ընտանիքով հանդերձ փախուստի դիմեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: Գնալով այնտեղ, նրանք բարյաց [ակամ] ընդունելություն գտան Հուստինիանոս (Իստվիհիան) թագավորի կողմից: Սակայն նրանք չմիաբանեցան հույների հետ (բերձենների) հետ. և թագավորը զարմացավ և հարցրեց պատճառը: Յեվ նրանք ասացին, վոր վեճ յեղավ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, վորը մեր վարդապետները»²:

Պատրիարքի նամակում Կ. Պոլսի Սուրբ Սոֆիայի տաճարի կառուցման թվական է հիշվում է 553 թ., և պնդում է, որ հայերը մասնակցել են Կ. Պոլսի հինգերորդ տիեզերական ժողովին³: Սակայն, իրականում, 553 թ. ոչ թե Սուրբ Սոֆիայի տաճարի կառու-

¹Թուղթ Փոտայ սյն. 69-70:

²Մելիքսեթ – Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. I, (Ե – ԺԲ դար), Ե., 1943, էջ 41 - 42:

³ Թուղթ Փոտայ, սյն. 69 – 70:

ւցման թվականն է, այլև Կ. Պոլսի հինգերորդ տիեզերական ժողովի հրավիրման թիվն է: Հակառակ պատրիարքի պնդմանը, հայերը այս ժողովին չեն մասնակցել: Նրանք մասնակցել են 572 թ. հայ և հույն եպիսկոպոսների միության ժողովին¹:

Այս իրադարձությունների շարադրանքը հանդիպում ենք նաև «Հայ – քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան հայոց եկեղեցու պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր» - ում՝ փաստական ու ժամանակագրական անճշտություններով լեցուն²:

Փոռը Ջաքարիա հայրապետին ուղղած նամակում անդրադառնում է հայերի կողմից քաղկեդոնականություն ընդունելու մի այլ պատմության, որը տեղի է ունեցել դարձյալ Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում, այս անգամ Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Ըստ այսմ Մուշեղ Մամիկոնյանը, երբ բյուզանդական և հայոց զորքերով նվաճեց պարսից Խոսրովի թագավորությունը և ինքը մեծարվելով պարսից թագավորի կողմից՝ ուղարկվեց Բյուզանդիայի Մորիկ (582 – 602 թթ.) կայսեր մոտ: Վերջինս հրամայեց ժողով գումարել: Հավաքվեցին 21 հայ եպիսկոպոսներ և գումարեցին վեցերորդ ժողովը և հայերն ընդունեցին Քաղկեդոնի որոշումները Հայոց կաթողիկոս Մովսեսի օրոք:³

Արսեն Մափարացու հաղորդմամբ՝ այս տեղեկությունները համեմատաբար հանգամանակից են և որոշ իմաստներով ևս հակասում են Փոռի տվյալներին⁴:

Ըստ Փոռի նամակի, հայերը Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում քաղկեդոնականությունն ընդունել են նաև 6-րդ դ. վերջերին՝

---

¹Վարդանյան Վ., Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղինե-
րում, Վաղարշապատ, 2005, էջ 264, Մելիքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 98:

² Այս մասին մանրամաս տե՛ս Մելիքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 91-100:

³ Թուրթ Փոտայ, նույն տեղում:

⁴Մելիքսեթ – Բեկ, նշվ. աշխ., էջ 42 – 43:

Մուշեղ Մամիկոնյանի օրոք: Փոսի հավաստամար Եզր կաթողիկոսի օրոք (630 - 641 թթ.) հայերը ևս խոստացել են ընդունել Քաղկեդոնի դավանանքը, որին հավատարիմ են մնացել մինչև 726 թ. Մանազկերտի ժողովը: Նամակագիրը, անդրադառնալով Քաղկեդոնի ժողովին, փորձում է ապացուցել, որ այն սկզբունքորեն չի տարբերվում նախորդ երեք տիեզերական ժողովներից, ապա կանգ է առնում սրանցից յուրաքանչյուրի պատմությանը²:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք նամակից արված մեջբերումները, որոնք սրբագրվեցին այլ աղբյուրների հիշատակություններով, փաստում են, որ այն պարունակում է փաստական և ժամանակագրական բազմաթիվ անճշտություններ: Դրանք թույլ են տվել որոշ գիտնականներ թերահավատորեն վերաբերվել պատրիարքի՝ նամակի հեղինակ լինելուն: Բելգիացի հայագետ Ժ. Գարիտը, իր հերթին ևս, որոշ տատանումներ ունենալով այս կապակցությամբ, ներկայացրել է Յ. Հերգենտոյթերի կարծիքը, համաձայն որի Փոսի նամակում առկա են բազմաթիվ օտարամուծություններ: Չնայած սրան՝ Գարիտը ներկայացնում է նաև Ժ. Լորանի՝ Հերգենտոյթերին հակառակ այն տեսակետը, որով նա վստահություն է ցուցաբերում Փոսի՝ նամակի հեղինակ լինելուն: Հայագետի ուշադրությունից չի վրիպել նաև մեկ այլ ուսումնասիրողի՝ Վ. Գրյումելի կարծիքը, որը Փոսի նամակը համարում է իրական գրություն, իսկ նամակում եղած փաստական անճշտությունները վերագրում է ձեռագրերի տարբեր գրիչներին³:

---

¹ Թուղթ Փոսայ, այն., 69-72:

² Աանանեան Պ., Փոս Պատրիարքի թղթակցութիւնը Հայոց հետ, - Բազմավեպ, Վենետիկ, 1989, թիւ 1 - 4, էջ 26 - 38:

³ Հիշյալ կարծիքների մասին մանրամասն տե՛ս Garrite G., La Narratio de rebus Armeniae, édition critique et commentaire, Corpus Scriptorum, Christianorum, Orientalium, vol., 132, Louvain, 1952, p. 373 - 375.

Փոտի նամակն անմիջական առնչություն ունի Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի հետ: Պատմագիտական գրականության մեջ այդ ժողովի գումարման թվականը, հրավիրման նպատակը ինչպես նաև ժողովակիցների և Շիրակավանում «ընդունված կանոնների» վերաբերյալ առկա են տարբեր տեսակետներ:

Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի թվականը փաստում է Փոտի նամակի հիշատակարանը, որտեղ այն, ինչպես վերը նշվեց, թվագրված է 862 թ – ով:

Ինչ վերաբերում է ժողովի հրավիրման նպատակին ապա, հիմք ընդունելով Վարդան պատմիչի հաղորդումը, այն համարվել է Աշոտ Ա Բագրատունուն¹ թագավոր հռչակելը²: Մինչդեռ Վ. Հակոբյանի կարծիքով ժողովն առնչվել է հայոց և հունադավան եկեղեցիների դավանաբանական հարցերին³, այս տեսակետը պաշտպանում է նաև Պ. Անանյանը⁴, որը լիովին ընդունելի է:

Համաձայն նամակի հիշատակարանի և Վարդան վարդապետի վկայության՝ եկեղեցական ժողովի մասնակիցների շարքում հիշվում է Նանա ասորի սարկավազը, որը դեռևս Աշոտ Մսակեր Բագրատունու շրջանում հաստատվել էր Հայաստանում և ակտիվորեն մասնակցել է հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանավեճերին⁵: Նույն պատմիչի հավաստմամբ մինչ Շիրակավանի ժողովն Աշոտ Մսակեր Բագրատունու մոտ է գալիս եպիսկո-

---

¹Մեր կողմից Աշոտ Ա Բագրատունու Հայոց թագավոր դառնալը և Հայոց պետականության վերականգնումը 885 թ.- ով թվագրելը ընդունելի չէ, ուստի առժամանակ գերծ ենք մնում այս կապակցությամբ որևէ թվական նշելուց:

² Аракелян Б., Гарни, Е., 1951, с. 85.

³Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ XIII- XVIII դդ., հ. II, Ե., 1956, էջ 160:

⁴Անանեան Պ., Փոտ Պատրիարքի թղթակցութիւնը Հայոց հետ, նույն տեղում էջ 38:

⁵Ակինեան Ն., Վահանայ Նիկիայ Եպիսկոպոսի Բանք, այն. 65 - 66, Վարդան Վարդապետ, էջ 78:

պոս Ապիկուտան՝ ջանալով նրան քաղկեդոնական դարձնել: Այդ մասին տեղեկանալով՝ Միջագետքում գտնվող Բուրետ անունով մի վարդապետ, ուղարկում է Նանա ասորի սարկավագին, որպեսզի բանակովի Ապիկուտայի դեմ: Արդյունքում՝ Նանան հաղթում է: Վերջինիս Աշոտ Բագրատունին հալածում է և հաստատուն մնում իր հավատին¹: Վարդան վարդապետին կրկնում են Մխիթար Այրիվանեցին² և Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացին՝ Միքայել Ասորու միջոցով³:

Ն. Ակինյանի դիտարկումով՝ Նանան Հայաստանում երկար չի մնացել և Շիրակավանի ժողովին Նանայի մասնակցության մասին Վարդանի հիշատակությունը հիմնավոր չէ⁴: Սակայն Ն. Ակինյանն իր պնդումը չի հիմնավորում որևէ հիշատակությամբ, ուստի այն ընդունելի չէ:

Ինչ վերաբերում է Մ. Օրմանյանին, ապա ըստ նրա, Նանան շարունակել է ապրել Հայաստանում և հայ իշխանների հետ գերության քշվել Բուղայի կողմից: Գերության ժամանակ նրան առաջարկվել է ուրանալ քրիստոնեությունը, սակայն նա մերժել է, ենթարկվել է կտտանքների, և, ի վերջո, հայ իշխանների հետ վերադարձել է: Մ. Օրմանյանն իր տեսակետը հաստատում է՝ վկայակոչելով Կիրակոս Գանձակեցուն⁵:

---

¹Վարդան Վարդապետ, նույն տեղում:

²Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 53:

³Chronique de Michel le Syrien, t. III, Paris, 1905, p. 33.

⁴Ակինեան Ն., Թեոդորոս Ապիկուտա և Նանա Ասորի Հայաստանի մեջ և Նանայի Յովհաննու մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը Մատենագրական հետազոտութիւներ, հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 130:

⁵Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1116, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 76:

Շիրակավանի ժողովին Նանայի մասնակցությունը հաստատում է Փոտի նամակի հիշատակարանը, ուր ինչպես վերը նշվեց նա անվանված է «սարկաւագ մեծ և հռչակեալ փիլիսոփոս»:

Շիրակավանի ժողովի հաջորդ՝ մեզ հետաքրքրող խնդիրը դրանում Նիկիայի Հովհան Եպիսկոպոսի՝ ճառն է¹: Այս ճառը, որը շոշափում է դավանաբանությանը վերաբերող հարցեր, Պ. Անանյանի կարծիքով խառնված է Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի ընդունած 15 կանոնների հետ²: Նշենք, որ դրանք վերաբերում են Քաղկեդոնի ժողովին:

Ցավոք, Պ. Անանյանը չի նշում, թե ինչ փաստերի հիման վրա է նա ժողովում Հովհանի ելույթը ներկայացնում իբրև Շիրակավանի ժողովի ընդունած կանոններ: Այս լրությունն անկասկած արդյունք է նման որևէ կովանի բացակայության:

Չնայած սրան՝ Պ. Անանյանը, այնուամենայնիվ, համոզված է, որ ժողովի (որը պետք է հասկանալ Հովհանի ճառի ԺԲ, ԺԳ և ԺԴ կանոնները) «կը գատուին նախորդներէն՝ այնու, որ կը խօսուին եկեղեցական աւանդութեան, տիեզերական ժողովքներու և մանաւանդ Քաղկեդոնի ժողովքին ընդունելութեան մասին, ինչ որ Փոտի նամակին էական և գլխաւոր մասը կը կազմէր»³: Պ. Անանյանն իր թեզը զարգացնում է վկայակոչելով Մ. Չամչյանին. «Չկնի այս ժողովոյ (Շիրակավանի - Մ. Գ.) միաբանութիւն արարին Ասորիք ընդ Հայս ի ձեռն Նանայի իմաստասիրի»⁴: Սակայն բնագրում կարդում ենք. «Երևի թէ զկնի այս ժողովոյ միաբանութիւն արարին

---

¹ Հովհան Եպիսկոպոսի ճառը ամբողջությամ տե՛ս Ակինեան Ն., Վահանայ Նիկիայ Եպիսկոպոսի Բանք, այն., 258 – 280:

² Անանեան Պ., Փոտ Պատրիարքի թղթակցությունը Հայոց հետ, Բազմավեպ, Վենետիկ, 1998, թիւ 1 – 4, էջ 42:

³ Անանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴ Նույն տեղում, էջ 57:

Ասորիք ընդ Հայս ի ձեռն Նանայի իմաստասիրի»¹: Ակնհայտ է, որ Չամչյանի տեսակետն այս կապակցությամբ հստակ չէ: Նա Շիրակավանի ժողովում հայերի և ասորիների միաբանության՝ քաղկեդոնականությունն, ընդունելու վերաբերյալ ցուցաբերել է որոշ տատանումներ: Պ. Անանյանը, Մ. Չամչյանից զատ, հենվում է նաև Հ. Հացունու Հ. Պալճյանի և այլոց արտահայտած տեսակետների վրա՝ հավաստիացնելով, որ Հովհանի ճառը և Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի ընդունած կանոնները նույնական են: Նշենք, սակայն, որ վերոհիշյալ բոլոր տեսակետները, լոկ ենթադրություններ են առանց աղբյուրագիտական որևէ հենքի:

Վերոհիշյալ կարծիքին հակառակ՝ Շիրակավանում Հովհանի ելույթն ուսումնասիրողներից Մ. Օրմանյանն այն չի համարել ժողովի ընդունած պաշտոնական որոշումներ²:

Եթե Շիրակավանի եկեղեցական ժողովում, որին ինչպես վերը նշեցինք մասնակցել էր Հայոց սպարապետ Աշոտ Բագրատունին, ընդունվեր Քաղկեդոնի որոշումները, այլևս Կ. Պոլսի պատրիարքն անհրաժեշտություն չէր ունենա դիմելու Աշոտ Բագրատունուն՝ քաղկեդոնականությունն ընդունելու առաջարկով: Սույն հոդվածում, մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս համարելով անդրադառնալ Փոտի և Աշոտ Բագրատունու նամակագրության թվականի հստակեցմանը, այդուհանդերձ, ակնհայտ է, որ այն գրվել էր Շիրակավանի ժողովից հետո, քանզի, Աշոտ Բագրատունին այնտեղ վկայված է Հայոց իշխանաց իշխան,³ մի-

---

¹ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, Ե., 1984, հ., Բ, էջ 687:

² Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1139:

³ Ալիկնեան Ն., Պատճեն Թղթոյն Մեծի Հայրապետին Կոստանդինուպոլսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան, - Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1968, թիւ 10-12, սյն. 439 - 440:

նչդեռ ժողովին նա ինչպես վերը նշեցինք մասնակցել է որպես Հայոց սպարապետ:

Խնդրի պարզաբանման համար առանցքային նշանակություն ունեցող այս նամակը հետաքրքրական է նաև այն առումով, որ հստակ վկայություն է պարունակում Հայոց կաթողիկոսի՝ եկեղեցիների միության վերաբերյալ բացասական դիրքորոշման մասին:

Ավելին, հայտնի է, որ Շիրակավանի ժողովի մասնակից Աշոտ Բագրատունին Տայքի Սահակ Մռուտ կամ Ապիկուրեշ վարդապետի միջոցով պատասխանում է Փոտի հղած նամակին: Վարդապետը չնայած հավաստիացնում էր Աշոտ Բագրատունու նվիրվածությունը կայսրությանը, այդուհանդերձ, շարունակում էր ժխտել Քաղկեդոնի ժողովի օրինական լինելը՝ այն համարելով «աւտարաւտիս եւ խորթաբարոյս»¹:

Հովհանի ճառի վերաբերյալ լիովին այլ տեսակետ է արտահայտում Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի և առհասարակ Փոտի՝ հայերին ուղղած նամակներին անդրադարձած Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանը: Նա նմանեցնում է Շիրակավանի եկեղեցական ժողովում Հովհանի ճառն և Փոտի նամակների բովանդակությունը՝ հերքում է նամակը՝ պատրիարքի գրչին պատկանելը: Այն վերագրում է Հովհանին կամ Հայաստանում գոյություն ունեցող քաղկեդոնական համայնքին: Հեղինակն ավելի հեռուն է գնում և թեական դարձնում, ապա բացառում Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի գումարումը: Նշելով, որ, եթե այն տեղի ունեցած լիներ, ապա այդ կարևորագույն իրադարձության վերաբերյալ հիշատակություններ պետք է պահպանված լինեին ինչպես Հով-

---

¹Ակինեան Ն., Պատասխանի թղթոյն Փոտայ գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի հրամանաւ Աշոտայ իշխանաց իշխանի Հայոց, - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 1968, թիւ 10 - 12, այն., 453 -454:

հաննես Դրասխանակերտցու, այնպես էլ Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկի աշխատություններում և «Կանոնագիրք Հայոց» - ում¹:

Սակայն, հայ քաղկեդոնական համայքն, մասնավորապես դրա ներկայացուցիչ Հովհաննը, չէին կարող դիմել կեղծարարության առանց Կ. Պոլսի պատրիարքի հավանության կամ գիտության նրա անունից նամակ գրեին հայոց մեծամեծերին: Հովհաննը կամ հայ քաղկեդոնական համայնքը, եթե անգամ այդ քայլին գնացած լինեին, պետք է ստացած լինեին պատրիարքի համաձայնությունը: Վերոհիշյալ տեսակետի հավանականությունը ենթադրում է, որ հայ քաղկեդոնականները նամակները գրելուց հետո պետք է շահարգրգովածություն ցուցաբերեին ապացուցելու, որ այն ընդունվել է հայոց մեջ հանձինս Աշոտ Բագրատունու և Զաքարիա Զազեցու: Սակայն ինչպես տեսանք և՛ Աշոտ Բագրատունու և՛ Զաքարիա Ա Զազեցու դիրքորոշումները բացառապես մերժողական էին: Վ. Հարությունովա - Ֆիդանյանն իր տեսակետը հիմնավորում է նաև այն պնդմամբ, որ նամակում առկա անճշտությունները ևս փաստում են, որ այն չէր կարող Փոտի գրչին պատկանել²: Սակայն նշենք, որ կեղծարարությունը, դեպքերի և իրադարձությունների Բյուզանդիայի շահերին հարմարեցումը բնորոշ է եղել Փոտին: Ասվածի ապացույցն է պատրիարքի կողմից Վասիլ I (867 – 886 թթ.) կայսրին կեղծ ծագումնաբանություն վերագրելը³:

---

¹Арутюнова – Фиданьян В., Полемика между халкедонитами и монофизитами и переписка патриарха Фотия, “Вестник” Православного Свято – Тихоновского гуманитарного университета, I, Богословие, Философия, М., 2010, вып. 2, с. 30 – 31.

² Նույն տեղում, էջ 29:

³ Սկեպի վանքում, որտեղ Փոտն աքսորվել էր Վասիլ կայսեր կողմից, Իգնատիոս պատրիարքի կենսագիր Նիկիտ Պափլագոնացու տեղեկությամբ կայսեր հաճոյանալու դիտավորությամբ Փոտը կազմել էր կեղծ և նրա ինքնասիրությունը շոյող ծննդաբանություն: Փոտի կեղծիքի հիմամբ Վասիլը սերում էր հայոց Տր-

Հետևապես չէր բացառվում, որ նա հատուկ նպատակներով կարող էր նաև միտումնավոր խեղաթյուրել իրականությունը: Թեև Վ. Հարությունովա - Ֆիդայանը ժխտում է նամակը՝ պատրիարքի գրչին պատկանելը և առհասարակ Շիրակավանի ժողովի գումարումը, այդուհանդերձ չի բացառում Փոտի՝ ինչպես Հայոց եկեղեցու հետ ունեցած առնչությունները, այնպես էլ՝ Հայոց կաթողիկոսին նամակ գրելու հավանականությունը¹:

Փոտի նամակն ի վերջո ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով կարող էր աղավաղվել, սակայն կարևորն այն է, որ այն անթաքույց արտահայտում էր բյուզանդական եկեղեցու քաղաքական ուղեգիծը՝ Հայոց եկեղեցին միավորել հունադավանի հետ, որը ի վերջո, հանգեցնելու էր Հայաստանի բռնակցմանը: Բնորոշ է, որ քաղաքական այս վարդապետությունը Փոտի նամակում արտահայտված է անթաքույց:

Փաստորեն, Փոտը փորձելով գաղափարապես հիմնավորել երկարնակության գերակայությունը միաբնակության նկատմամբ՝ ուղղակիորեն հող է նախապատրաստում Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության համար: Ինչ վերաբերում է Շիրակավանի եկեղեցական ժողովին ապա հարկ է նշել, որ թեև այն նվիրված էր հայ և հունադավան եկեղեցիների միու-

---

դատ թագավորից: Մերտ կապեր ունենալով Մատենադարանի տնօրեն Թեոփան Սփենտոդեմոնի հետ՝ վերջինիս միջոցով նա իր ծննդաբանությունը զետեղում է այդ Մատենադարանում: Վերոհիշյալ ծննդաբանությունը Փոտը հասցրել է մինչև Վասիլի հայրը, որի մասին ասում է, թե նա մի որդի պիտի ունենար BEKLAS անունով: Նիկիտ Պափլագոնեցու պարզաբանումով այս անունն արհեստական է և բաղկացած Վասիլ (B), իր կնոջ Եվդոկիայի (E), նրանց Կոստանդին (K), Լևոն (L), Ալեքսանդր (A), Ստեփան (S) որդիների անունների սկզբնատառերից: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ադոնց Ն., Վասիլ Հայկազն (Մեծագործ կայսր 867-886), Երկեր, հ.՝ Ա, Ե., 2006, էջ 421, նույնի «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 479-480:

¹Арутюнова – Фидаяян В., նշվ. աշխ., էջ 32:

թյան խնդրի քննությանը, այդուհանդերձ, ունեք քաղաքական ծանրակշիռ նշանակություն: Հայտնի է, որ Հայաստանի նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության դիրքորոշումը հաճախ պայմանավորվում էր կողմերի միջև եկեղեցական փոխհարաբերություններով: Միննույն ժամանակ, հայ ժողովրդի համար դավանական ինքնուրույնության պահպանումը քաղաքական անկախության գրավականներից էր: Հետևաբար, Շիրակավանի ժողովը, փաստորեն, պետք է ամրագրեր տվյալ ժամանակաշրջանում ձեռք բերված քաղաքական ինքնավարությունը միննույն ժամանակ՝ չարելով հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ: Քննվող ժամանակաշրջանն այդ առումով նպաստավոր էր հայ ժողովրդի համար, քանզի կայսրությունը ռազմական հակամարտության մեջ էր գտնվում Արաբական խալիֆայության հետ: Փաստորեն, ժողովը կաշկանդված չէր ընդունելու՝ բյուզանդական կողմի պահանջներին հակասող որոշում: Այդ մասին կարելի է դատել կաթողիկոսին և Աշոտին Փոտի ուղղած նամակի գրելառճից, որը գերազանցապես խնդրական էր: Հայտնի է, որ նման բովանդակության նամակ-դիմումներ հունադավան եկեղեցին հայերին հղում էր այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ էր ապահովել հայերի՝ բյուզանդամետ դիրքորոշումը: Իսկ այն նամակները, որոնք հրամայական էին և պահանջող, վկայում էին Բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական կացության մասին:¹ Այս առումով հետաքրքրական է 13-րդ դ. երկրորդ կեսի հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունները, որոնց ընթացքում

---

¹Բարթիկյան Հ., Գիլիկյան Հայաստանը և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծալքերը, Հայ – բյուզանդական հետազոտություններ հ. 1, Ե., 2002, էջ 646 - 647:

կողմերի փոխանակած նամակները լիովին համապատասխանում են վերը նշված սկզբունքին¹:

Այսպիսով, 9-րդ դ. Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունների հանգույցում առանձնակի հետաքրքրություն ներկայացնող Շիրակավանի եկեղեցական ժողովի ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ. Շիրակավանի եկեղեցական ժողովը հրավիրվել է 862 թ. Հայոց կաթողիկոս Ջաքարիա Չագեցու կողմից: Ժողովի հրավիրման նպատակը հայոց և հունադավան եկեղեցիների միությանն առնչվող դավանական խնդիրների քննությունն է եղել, որում մերժվել է Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

---

¹ Նույն տեղում, էջ, 646 - 650:

**МАРИАМ ГРИГОРЯН
ИИ НАН РА**

ШИРАКАВАНСКИЙ ЦЕРКОВНЫЙ СОБОР 862 ГОДА

РЕЗЮМЕ

В исследовании армяно-византийских церковных отношений 9-ого века особое место занимает Ширакаванский Церковный Собор 862 года. Собор был созван с целью обсуждения письма Константинопольского патриарха Фотия армянскому католикосу Закарии Дзагеци, в котором были затронуты идеологические вопросы соединения армянской и византийской церквей. Исследуя это письмо, а также переписку Ашота Багратуни и Фота, мы пришли к заключению, что несмотря на упорные попытки патриарха, Ашот Багратуни и Закариа Дзагеци проявили исключительно отрицающую позицию относительно канонов принятых на Халкидонском Соборе.

Таким образом, очередное проявление ассимиляторской политики Византии, которое на этот раз осуществлял Фотий, потерпело фиаско.

**MARIAM GRIGORIAN
IH NAS RA**

THE CLERICAL COUNCIL OF SHIRAKAVAN IN 862

RESUME

The clerical council of Shirakavan in 862 has a very important place in the investigation of Armenian-Byzantine clerical relationships. The council was called to consider the letter sent by the Patriarch of Constantinople, Photius to The Armenian Catholicos Zakaria Dzageci. The letter touched ideological problems of the Armenian and Byzantine

churches. After investigating the letter, as well as the correspondence of Ashot Bagratuni and Photius we came to the conclusion that in spite of Patriarch's persistent attempts Ashot Bagratuni and Zakaria Dzageci showed extremely negative position towards the canons accepted at the Chalcedon Ecumenical Council.

Thus, another attempt of Byzantine Church to assimilate Armenians, which was carried out by Photius failed.

РОМАНОВА МАРИЯ
УНИВЕРСИТЕТ МОНПЕЛЬЕ 3 им. ПОЛЬ ВАЛЕРИ

**ВООРУЖЕНИЕ И ОБМУНДИРОВАНИЕ АРМЯНСКОГО
КИЛИКИЙСКОГО ВОИНА (1073-1375 ГГ.)**

Киликия – иначе Малая Армения¹ – государство, имевшее яркую, но короткую историю с конца XI до конца третьей четверти XIV века. Киликийское княжество (с 1198 г – царство) было расположено в Юго-Восточной части Малой Азии, которая по своему рельефу и природным условиям делилась на две части – горную и равнинную – резко различающимися по своим природным условиям. Киликийская равнина, расположенная на высоте 150-200 м над уровнем моря, – один из наиболее плодородных районов Малой Азии². Эта богатая, но болотистая равнина, обрамляющая северо-восточный угол Средиземного моря, создает трехсторонне географический план, защищенный, с одной стороны, морем, с двух других сторон – горами Тавр и Аманскими (Черными) горами соответственно. Расположенная на перекрестке торговых и военно-стратегических путей, Киликия являлась практически неизбежной прямой наземной дорогой между Европой и Ближним Востоком. Такое положение с одной стороны неизбежно вводило Киликию в контекст международной политики и торговли средневековья, с другой стороны – осложняло военное

---

¹ Киликийская Армения в большей части европейских источников упоминается как Малая Армения, в данном исследовании мы склонны взять позицию исследователя Л. Алишана (**Alishan P. Léonce M.**, *Sissouan ou l'arméno-cilicie*, S. Lazare edition, 1899).

² По **Микаелян Г.**, *История Киликийского армянского государства*, Е., 1952, с. 10-20.

положение государства, делая его в своем роде уникальным по количеству иноземных нашествий и военных конфликтов.

Киликийское армянское государство в географическом плане значительно удалено от территории Великой Армении. Такое расположение явилось следствием следующих событий. В сороковых годах XI в., при императоре Константине IX Мономахе, новая столица Армении, Ани, перешла во власть Византии. Этим был положен конец владычеству Багратидов, последний представитель которых, будучи насильственно призван в Константинополь, получил во владение от Византии взамен утраченной Армении земли в Каппадокии, денежную пенсию и дворец на Босфоре. Византийская империя была, однако, не в состоянии сохранить свою власть в Армении, население которой было недовольно как административной, так и религиозной политикой империи. Большая часть византийских войск, занявших Армению, к тому же была возвращена и отозвана для защиты Константина Мономаха, сперва, против восстания Льва Торникая, а затем - от печенегов. Пользуясь подобным положением дел, турки-сельджуки стали вторгаться в Армению, распространяя свое господство¹. Под давлением завоевательных походов последних, начиная с IX в., возникают миграционные волны. Из района Великой Армении переселяется значительная часть военной знати в сопровождении своих дружин - тяжеловооруженных воинов катафрактариев². Они оседают в

---

¹ Васильев А., История Византийской империи: От начала Крестовых походов до падения Константинополя. СПб.: Алетейя, 1998, с. 271.

² Катафрактарий (от др.-греч. κατάφρακτος — покрытый бронёй) — тяжёлый кавалерист. Название «катафрактарий» происходит от греческого опреде-

горной Киликии, а так же в регионах Антиохии и Сирии. В один из моментов ослабления Византии в киликийском регионе, армянский князь Рубен объединяет под своей властью горную часть Киликии и основывает династию Рубенидов.

На протяжении всей своей трехвековой истории Киликия была подвержена нападениям, происходившим из таких различных направлений как Европа, Византия, Иконийский султанат и Египет. В один единственный период, под властью Левона II (I) (как князь - 1187-1198, как царь - 1198-1219) Киликия расцвела в качестве суверенного государства, когда армянский «князь князей» (*ich'khan ich'kanots*) удостоивается королевского титула в 1198 г. К середине XIV в. из-за экономического и династического кризисов наблюдается упадок государства, которое заканчивает свое существование в 1375 г. под напором нашествия египетских Мамлюков.

Киликия – государство, образованное посредством вынужденного переселения, подвергалась на протяжении всего своего существования бесчисленным набегам и переходила под вассалитет то одного, то другого правителя. Она была вынуждена постоянно

ления доспеха тяжеловооружённого всадника — «катафракта». Впервые термин «катафркт» отмечен в деловых документах Эллинистического Египта, где он обозначал доспех воина тяжёлой кавалерии. Для вооружения катафрактариев характерен прежде всего тяжёлый доспех, который закрывал воина с ног до головы. Голову защищал шлем с металлической маской или бармицей, закрывавшей лицо. Катафрактарий носил пластинчатый или чешуйчатый панцирь. Парфянские катафрактариИ в н. э. использовали комбинированный чешуйчато-пластинчатый доспех, в котором грудь вместо мелких чешуек прикрывали крупные прямоугольные вертикальные пластины. Возможно, в таком доспехе вместо чешуи могла использоваться и кольчуга или ламеллярный доспех. **L'Huillier M.-C.**, «La cavalerie lourde: Marius Mielczarek, "Cataphracti" and "clibanarii". », - Dialogues d'histoire ancienne, 1995, №1, p. 315-316.

развивать свой оборонительный потенциал и иметь крепкую военную организацию. Население Киликии, возникшее на базе осевшей военной знати, сохраняет военный характер устройства и умело развивает свой военный потенциал. В последствии армяне проявят себя в боях с Византией, Антиохией и воинственными мусульманскими государствами.

Киликийские горы испещрены башнями и крепостями, возведенными и реконструированными в течение веков последователями и завоевателями: хеттами, ассирийцами, персами, греками, римлянами, византийцами, арабами, армянами, турками. Армянский киликийский период внес особый вклад в строительство крепостей. Так, Саладин, войдя в Киликию, увидел насколько укрепленна ее горная часть, не посмел двинуться дальше равнины.¹ Крепости – одна из основных оборонных особенностей Киликийской Армении, где проявились навыки стратегического расположения и особенности военной архитектуры армян. Вторым аспектом обороны Киликии, иначе - активной обороной, являлась армия. Она была эффективна как в обороне страны, так и в помощи союзникам. В чем же заключалась особенность киликийского армянского воина?

Изучение костюма и вооружения армянского киликийского воина является важной составляющей в исследовании обороны Киликийской Армении. Попытка разработки подобной темы является показателем значительного прогресса в изучении истории Киликии. Новизна заключается не в расширении географических или временных рамок, а именно в углублении исследования

---

¹ **Alishan Leonce M.**, *Léon le magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Armeno-Cilicie*, traduit par Georges Bayan, Venise, 1888, p. 60.

проблемы. Так, возникает необходимость в охвате большего количества источников и междисциплинарном подходе. Актуальность темы заключается во введении в научный оборот новых данных, позволяющих наиболее полно описать вышеупомянутые процессы, происходившие в Киликии. Что в свою очередь может вызвать интерес, как у специалистов, так и у широкого круга ценителей истории.

Исследование сталкивается со многими сложностями. Первая из них состоит в том, что армянские источники киликийского периода, богатые фактологическим содержанием, в большинстве своем не содержат подробных описаний того или иного события, исторической личности. Если фактологическая часть истории Киликии изучена достаточно подробно, то военному аспекту уделено значительно меньшее внимание. Вооружение и облик киликийского армянского воина до сих пор остается загадкой. Здесь возникает следующая проблема - специфика средневековых источников. Религиозная направленность ангажирует автора следовать канонам изложения материала, не давая свободы в толковании событий. Таким образом располагая очень небольшим количеством материала по военной тематике, мы, тем более, лишены подробностей и деталей. Обращаясь к археологии данного периода, стоит заметить, что материальных свидетельств так же – крупницы. Это связано, прежде всего, с христианской культурой захоронения: в могилы не кладутся ни предметы домашнего обихода, личные вещи, ни оружие (что ранее считалось необходимым в загробном мире). Поля сражений так же не могут дать богатого материала: во-первых, потому что армяне зачастую сражались в составе какого-либо войска и отличить принадлежность той или иной находки к военной

культуре Киликийской Армении - невозможно. Во-вторых, средневековье не может похвастаться грандиозными сражениями, ведь войны в основном заключались в осадах того или иного города. Поэтому археологические раскопки не могут принести значительных результатов. С другой стороны, археологические раскопки на территории Киликии¹ практически не ведутся, либо их результаты не получают широкого распространения в научной среде. Тем не менее, у нас остаются данные нумизматики и сигиллографии, где нередко встречается изображения святых-покровителей воинов, а так же армянских князей и царей, облаченных в военные доспехи.

Интересным представляется обращение к такому источнику как армянская миниатюра. В то время когда Великая Армения погрузилась во мрак татаро-монгольского нашествия, вновь оборвавшего нить последовательного развития национальной культуры, на северо-восточном берегу Средиземного моря, в Киликийском армянском царстве, пышным цветом расцвели науки и искусства, и среди последних – книжная миниатюра, внесшая бесценный вклад в сокровищницу армянской живописи². Этот источник является особенностью именно армянских исторических текстов, изысканный и красочный, он заслужено назван «искусством». Опираясь на данные миниатюры, и посредством сопоставительного анализа с другими типами исторических документов мы сможем выявить ту информацию о военной культуре Киликии, которую не могут дать письменные источники.

---

¹ На сегодняшний день территория Турции.

² **Абагян. Г.**, Матенадаран, Е., 1962, с. 34.

Однако, данных армянской миниатюры не достаточно. Для того чтобы провести сопоставительный анализ необходимо привлечь европейскую миниатюру (например изображения, где крестоносцы и армяне участвуют в одном и том же сражении), византийскую и европейскую икону (изображения святых-покровителей воинов, облаченных в доспехи и, зачастую, держащих в руках оружие).

В киликийской армии – по традиционному принципу – мы выделяем три части: пехота – հետևազոր хетевак (հետևազոր զորն хетевак зорн – войско пехоты), конница – ալթուզոր айревдзи (ալթուզոր хаджеал или ձիավոր – дзиавор¹), и лучников – աղվազոր ахехнавора. Что касается последних, то этот тип следует назвать смешанным, потому что существовали как пешие, так и конные лучники. Описаний этих воинов нет, а их изображения встречаются крайне редко, и на данный момент мы не можем выделить каких-либо отличительных особенностей в сравнении их костюмов. Однако, что касается лука, то здесь прослеживается определенность. На большинстве изображений мы отчетливо видим двоякоизогнутый короткий лук, напоминающий больше скифскую модель луков. Такой лук считался сложным или, как его еще называют, составным. Он собирался из нескольких соединенных вместе частей, именно из разных сортов дерева или из дерева и рога, а также кости.² (см. картина 1)

---

¹ В данном исследовании мы отдаем предпочтение термину дзиавор, потому что именно он употреблен Алишаном в его историческо-географическом произведении Сисван. (Alishan P. Léonce M., Sissouan ou l'arméno-cilicie, S. Lazare edition, 1899.)

² Ануцин Д., О древнем луке и стрелах, - Труды V Археологического съезда в Тифлисе., М., 1887, с 350.

Остановимся подробнее на киликийской коннице - *ալթուկ* айревдзи и на костюме киликийского всадника - *հիշվոր* –дзиавор.

Кавалерия развилась главным образом в странах с равнинной местностью: степи Центральной Азии, затем Северная Европа. Существует мнение, что у горных стран не может существовать развитой кавалерии, так как выращивание лошадей затруднено гористыми склонами и отсутствием пастбищ. Однако на примере Киликии мы видим прямую противоположность этому утверждению. Коневодство было поставлено на столь высокий уровень, что киликийских лошадей не только считали достойным подарком, но даже существовали факты их продажи¹. Изображение лошадей на миниатюрах, печатях и монетах Киликийского царства еще раз доказывает их значительную роль в этот период.

Применение кавалерии позволило поставить военное искусство на более высокий уровень. Кавалерия стала оружием так называемого «дальнего шока»², управления, а также завоевания. С использованием конницы воинственные народы, благодаря динамике ведения боя, подчиняли другие, часто более развитые народы, чем они³.

Армянские исторические документы дают некоторую информацию о вербовке в киликийской армии. Мелкопоместное дворянство - азаты («свободные») за земельное пользование с эпохи

---

¹ **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, typographie arménienne de Saint-Lazare, Venise, 1863, p. 155.

² Под «дальним шоком» подразумевается способность быстрого передвижения и молниеносного нападения.

³ **Corvisier A.**, Dictionnaire d'art et d'histoire militaires, Paris, 1988, p. 154.

Империи Партов несло обязательство военной службы перед своим князем и вербовалось в армию в качестве катафракта¹.

Военные традиции в Армении восходят к традициям Ирана, византийцам и арабам. Так по примеру этих государств элитой армянской армии были конные рыцари в тяжелом вооружении. Конница приобретает особое значение в эпоху Багратидов.

В этом отношении нелишне вспомнить упоминаемые в «Истории дома Арцруни» историка X в. Товмы Арцруни виды оружия и доспехов и связанные с ними термины и названия, которые весьма облегчают пояснение представляемых миниатюр.

«... И воины прочих подразделений имели разнообразные палаши и тесаки, мечи и дротики, секиры и камнеметы с баллистными камнями, щиты и копьа... Вооружены были также их кони и всадники; у коней (были) наголовники и щиты на крупах. На четырех ногах наколенники и на лядвиях – налядвенники. Искусство оружейников являли собой доспехи этих горделивых, бьющих копытами и ржущих (коней) с высокими шеями: ожерелья с бубенчиками, висящие посередине лба украшения в виде полумесяца, ласкающая спину коней крепкая броня, а так же прикрепленная к животу коня пластина, изготовленная в форме щита по размеру живота. И сами они (всадники) облачились в доспехи: шлем одели на голову, на руки надели нарукавники, на бедрах укрепили набедренники, на ступни приспособили башмакоподобные поножи. Держа наготове в одной руке меч, в другой копье, колчан и лук... они построились в линию, приготовились»².

---

¹ Микаелян Г., указ. соч., с. 85.

² Товма Арцруни, История дома Арцруни, Тифлис, 1917, с. 219-221 (на арм. языке).

Именно эту традицию тяжеловооруженного воина наследует Киликия благодаря переселившейся из Великой Армении военной элите. Немаловажен тот факт, что подобная традиция может развиваться только тогда, когда добыча и обработка железной руды находится на высоком уровне, чем славился в свою очередь регион Великой Армении. В Киликии армяне так же смогли развить металлургию. Свидетельства этого встречаются в нотариальных актах с итальянскими купцами, упоминающих о продаже «военного материала» в соседние и европейские государства (подразумевается продажа железа и древесины)¹. Однако уже Хетум I (1226-1269), очевидно в стратегических целях, устанавливает запрет на торговлю железом и оружием². Эффективная добыча и обработка позволили сохранить традицию тяжелой кавалерии.

Кавалерия составляла, однако, лишь треть киликийской армии. Тем не менее, из эпических рассказов о походах Левона I мы узнаем о ее значительной роли в сражениях. Всадники, завербованные исключительно из числа мелкопоместных дворян, ведут бой в качестве тяжелой кавалерии и положительно влияют на исход боя в сражении 1118 г. под стенами Азаза (Azâz) против эскадронов туркоманов³. Тяжеловооруженная конница принимает участие в обороне крепостей, например, крепости Аназарба в 1137 г. Византийский историк Никита Хониат упоминает о ее

---

¹ **Balletto L.**, *Notai genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989, p. 43.

² **Grousset R.**, *Histoire Des Croisades Et Du Royaume Franc De Jérusalem 1188-1291, L'anarchie Franque* T. 3, Paris, 2006, p. 305-306.

³ **Dédéyan G.**, *Les Arméniens entre Grecs Musulmans et Croises*, T. 1, Lisbon, 2003, p. 541.

защитниках: «воинственные облаченные в латы и мужественные»¹, - именно традиционный термин «катафрактер» [kataphraktoi], использован автором.

В средних веках, вся военная организация зиждется на рыцарстве и феодальное общество формируется на нем². В Киликии с приходом крестоносцев по европейскому образцу начинает развиваться институт рыцарства. Рыцари создавали, прежде всего, военную элиту. Они должны были, в силу клятв вассальной зависимости, нести строевую службу своему сюзерену и составляли «костяк» всех вооруженных людей княжества. Даже если не у всех из них была возможность поддерживать свой статус или владение своими землями, они были часто единственными, кто мог купить вооружение, необходимое для ведения сражений³.

После прихода крестоносцев, армяне довольно быстро приняли образ жизни и обычаи французского дворянства. В письме Левона II (I), Нерсес Ламбронский, архиепископ Тарса, упоминает это изменение обычаев своих современников: они перестали носить кудрявую шевелюру и длинную бороду как их предки, заменив их короткой бородой и коротко остриженными волосами по моде франков; как франки, они отныне носят вместо своих широких кафтанов приталенную одежду. По их примеру, они принимают, вместо своих тяжелых боевых коней, в железных доспехах, скорые лошади, легко защищенные. Что касается антропоники, переня-

---

¹ **City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates**, translated by Harry J. Magoulias. Wayne State University Press, 1984, p. 56.

² **Corvisier A.**, op.cit., p. 155.

³ **Beffeys R.**, La guerre au Moyen âge: machines et secret militaire, Rennes, 2010, p. 82.

той у Франков, то все дочери Хетума носили французские имена, в то время как его сыновья имели армянские имена.¹

Что касается военного обмундирования, то некоторые упоминания мы встречаем в письменных источниках.

Григорий Иоанн Бар-Эбрей (он же Абу-ль-Фарадж бин Харун) сообщает, что, в 1136 г., сеньор Каркара, Михаил (Mik'ayêl), днем был окружен турками, недалеко от деревни Зизона (Zîzôna), на берегу Евфрата, и бросился в реку, чтобы от них ускользнуть: «И так как на нем была стальная кольчуга, он скрылся в глубине воды». Очевидец добавляет, что он поднялся на поверхность и убежал, не имея в руках своего щита.² Это описание дает сведения о ношении воином тяжелой кольчуги и щита.

Еще одним источником могут послужить печати которые находят в горной и равнинной Киликии. Принадлежащие различным князьям и различным периодам печати содержат изображения пеших или конных воинов. Так встречается множество печатей Филарета Варжнуни с изображением святого Димитрия и святого Теодора (Федора) относящихся к 1070 г. Святые-покровители представлены стоящими анфас в железных доспехах с копьем и щитом в руках. Доспех, по всей видимости, не покрыт накидкой что отличает это изображение от изображений более позднего периода.

Печать Татула из Мараша относящаяся к 1100 г. и изображающая святого Теодора (Федора) сделана по тому же принципу. (картина 2, 3)

---

¹ Histoire des Arméniens, sous la dir. De Gerard Dédéyan, Toulouse, 1982, p. 315.

² Cité par **Dédéyan G.**, Les Arméniens entre Grecs Musulmans et Croises, T. 1, p. 542.

Святой Георгий в военном обмундировании того же типа изображен на печати Абелхароба из Тарса именуемого Михаилом VII графом и управленцем Киликии и относится к 1070 г.

Другие изображения содержат монеты киликийского периода.

Монеты, первоначально служившие показателем и средством развития внутренней и внешней торговли, также являлись подтверждением утверждения высокого статуса того или иного правителя¹. Поэтому монеты чаще изображают именно того князя или царя, при царствовании которых они чеканились. Армянские киликийские правители выпуском собственных монет старались приблизиться к европейскому уровню. Это в свою очередь объясняет то, что наибольшее количество найденных монет относят ко времени правления Левона II (I) (1187-1219), когда Киликия получает статус царства и наблюдается экономический подъем. Из монет выпущенных Левоном II мы смогли найти пример подобной серебряной монеты, где изображен «Царь армян²» (tagavorn hajots) в образе конного рыцаря в доспехах, держащим в руках символ власти. (картина 4)

Двухязычные монеты Хетума I изображен король Хетум верхом на коне, в рыцарских доспехах. Надпись на армянском и на арабском указывает (указание на номинальный сюзеренитет турецкого султана) говорит «Хетум - царь армян» (картина 5).

---

¹ **Nercessian Y.**, Armenian Numismatic Studies, - Armenian Numismatic Society, 2000, p. 87-90.

² tagavorn hajots – может быть переведен так же и как «Царь Армении», но в данном случае мы считаем что перевод «Царь армян» возвышает статус правителя, т.к. объединяет под его властью не только армян, живущих в Армении, но и находящихся за пределами страны. В данный период такой перевод представляется наиболее точным.

На многих изображениях рыцарь представлен с копьём или с мечом, что дает некоторые сведения о вооружении киликийского воина. Копье, как наиболее распространенный на изображениях вид оружия, активно использовалось в киликийской армии – как пешими, так и конными воинами. (картина 6).

Изображения воинов с мечами встречаются на миниатюрах, гравюрах и даже рельефах монастырей. Примерами таких изображений могут служить медальоны внутренней части мощевика (ճշիւնիւնը) Скевра (Sghévra), или, как он еще назывался, «пристанище отдыха», созданного для Католикоса Константина II. Здесь мы встречаем изображение Святого Павла, держащего в руках меч, чуть ниже – Святого Вартана, великого армянского предводителя, так же с обнаженным мечом в руках¹ (картина 7).

На этом примере мы видим укороченный меч, служивший для самообороны или ближнего боя.

Пример изображения длинного меча можно рассмотреть на барельефе южной стены монастыря Ахтамар, где воин, облаченный в ламеллярный доспех, обороняясь щитом, держит в правой руке приготовленный к бою меч. Такой меч по всей видимости применялся в крупных сражениях, чему свидетельствует вся композиция запечатленная на стене монастыря. (картина 8).

Из всех видов холодного оружия меч приобрёл наибольшее количество форм и типов. Различные народы производили различные типы мечей, а потому классическая его форма очень сильно зависела от географического расположения места, где его создали. Мечам северных народов присущи прямые обоюдоострые лезвия, в то время как у восточных народов лезвия делались с положи-

---

¹ **Alishan P. Léonce M.**, Sissouan ou l'arméno-cilicie, S. Lazare edition, 1899, p. 112-113.

тельной кривизной. Меч в эпоху средневековья не был ни громоздким, ни неуклюжим оружием. Существовало множество вариаций его форм, значительно отличавшихся по конструкции, но в среднем вес любого меча нормального размера колебался между 2,5 и 3,5 фунтами¹. Даже большие полутораручные "war swords" редко весили больше 4,5 фунтов. Такой вес оружия для человека, тренировавшегося примерно с семилетнего возраста (и бывшего достаточно выносливым и упорным, чтобы выжить в эту эпоху) ни в коем случае не являлся слишком большим для эффективного применения. Исходя из утверждений Мовсеса Хоренаци, говорившего о том, что армяне уделяли большое внимание военной подготовке и военному искусству, то для киликийских бойцов не могло составить проблемы употребление такого меча². Беря за основу типологию мечей по Э. Окшотту и проведя сравнительный анализ, мечам изображенным на миниатюрах и монетах киликийского царства можно дать следующие общие и отличительные характеристики. Подобные мечи характеризуются широким, плоским и равномерно сужающимся на конус клинком. Критерии для дифференциации данного типа от схожих с ним следующие: заметно клиновидный клинок с заостренным острием, и тенденцией к расширению ниже перекрестья, обычно ярко выраженный дол (иногда начинающийся еще на хвостовике) длиной от 66% до 75% от длины клинка. Известны клинки этого типа с двумя и даже тремя долами. Кроме того, другие варианты встретившихся нам мечей напоминают подтип XIIa по типологии Окшота. Отличительные характеристики: мечи этого типа являются в основном увеличенной вариацией мечей предыдущего типа (носивших название "Great Sword"). Рукоять может иметь хват в две руки. Данные

---

¹ Стандартный американский и английский фунт равен 0,45359 кг.

² **Leonce M. Alishan**, *Léon le magnifique*, p. 78.

мечи могли встречаться в течение XIII и XIV столетий. Вес мечей этого типа мог достигать 3-4 фунтов¹.

Уже коснувшись темы доспеха, остановимся на ней подробней. Два последних приведенных изображения могут служить примером доспехов, употребляемых в киликийской армии. На обоих отчетливо виден доспех ламеллярного типа. Два киликийских примера показывают и его использование в форме жилетки, и использование удлиненного варианта. Ламеллярный доспех изображен во многих византийских источниках на воинах византийской армии, особенно в тяжелой коннице.

Считается, что ламелляр надевался ими для того, чтобы создать отклоняющую поверхность на доспехе всадника, для того чтобы клинки противника скользили по доспеху, вместо того чтобы прорубать его. Исследования Тимоти Доусона из университета Новой Англии (Австралия), предполагают, что византийский ламеллярный доспех значительно превосходил кольчугу по защитным свойствам². Следуя фактам, о том, что армянские войны пребывали на службе в византийской армии, использование ламеллярного доспеха можно рассматривать как заимствование, адаптированное киликийской армией. Множество изображений воинов именно в этом доспехе доказывают распространенность его употребления. Однако это не был основной тип доспеха, применявшийся в Византии, а скорее отголосок греческого типа вооружения. (картина 9)

Если у армянских книжников часто встречаются описания сражений, то по миниатюрам можно уточнить виды и формы

---

¹ По **E. Oakeshott** L'Archéologie d'arm: à partir de l'époque du bronze jusqu'à Renaissance, M., 2002, p. 34-36.

² **Dawson T.**, Byzantine Cavalryman c.900–1204, Osprey Publishing Lt, 2009, p. 34.

применявшихся в сражениях оружия, доспехов, разрушающих и защитных военных орудий.

Несмотря на то что миниатюры, печати, монеты, гравюры и другие исторические памятники, содержащие изображения, не дают возможности получить детальную информацию о костюме воина, а письменные источники практически не дают информации по военной тематике, тем не менее благодаря тщательному сопоставительному анализу их ансамбль может представить киликийского воина следующим образом. Прежде всего, несмотря на существование и пехоты, и кавалерии, и лучников как отдельных армейских подразделений, наиболее четко можно выявить тип киликийского конного воина. Киликийские источники не концентрируют свое внимание на бытовой жизни и на жизни «рядового» человека, в них отражены лишь события государственной важности. Это переносится и на военную историю, где освещена по большей части элита армии – кавалерия, а позже, возникшее по примеру фраков, рыцарство. Таким образом, конный и пеший воин был облачен в ламеллярного типа доспех, который мог быть представлен в виде жилета, либо удлиненной накидки. Доспех мог быть дополнительно покрыт тканной накидкой, изображение чего мы встречаем чаще всего на миниатюрах святых – возможно подобная накидка являлась отличительной чертой военной знати. На большинстве изображений киликийский воин держит в одной руке копьё или меч, в другой – щит. Меч мог быть разных типов: от укороченного обоюдоострого клинка, до длинного меча с полуторной рукоятью. На головах воинов-святых нет шлема, вокруг головы изображен нимб. На других изображениях мы можем встретить луковичный шлем. Нотариальные акты и торговые

соглашения дают информацию о торговле лошадьми и «военным материалом» со стороны Киликии, что в свою очередь говорит о богатстве этого региона в плане натуральных ресурсов, которые позволяют ему выходить из рамок традиционных суждений и теорий о развитии военного искусства в средневековье. Ансамбль грамотного заимствования военных нововведений соседствующих государств и собственных географических и традиционных особенностей дало возможность Киликии иметь военный потенциал, позволявший сохранить ее независимость на протяжении трех веков в тех непростых внешнеполитических условиях, в которых она пребывала. Анализ костюма и вооружения киликийского армянского воина является важным шагом в исследовании проблематики оборонной политики Киликийской Армении и в изучении военной истории этого государства.

ՄԱՐԻԱ ՌՈՄԱՆՈՎԱ
ՊՈԼ ՎԱԼԵՐԻԻ ԱՆՎ. ՄՈՆՊԵԼԻԵ 3 ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԻ ՀԱՄԱԶԳԵՍՏԸ ԵՎ
ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1073-1375 ԹԹ.)

Կիլիկիայի հայկական պետությունն ունեցել է փայլուն, սակայն կարճատև կյանք՝ XI դ. վերջից մինչև XIV դ. վերջին քառորդը: Ձևավորվելով հարկադիր վերաբնակեցման միջոցով՝ Կիլիկիան իր գոյության ընթացքում ենթարկվել է բազմաթիվ արշավանքների: Ուստի պետությունը ստիպված էր անընդհատ զարգացնել իր պաշտպանողական ներուժը և ունենալ ամուր Զազանկան կազմակերպվածություն: Կիլիկայի հայ զինվորի համազգեստի և սպառազինության ուսումնասիրությունը համարվում է Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանության հետազոտման մի մասը: Նմանատիպ թեմայի մշակման փորձը նույնպես կարող է ծառայել որպես զգալի առաջընթացի ցուցանիշ Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրության համար, ոչ թե ընդարձակելով աշխարհագրական կամ ժամանակային շրջանակները, այլ խորացնելով խնդրի ուսումնասիրությունը, ինչը համարվում է, իր հերթին, թեմայի նորույթը:

Դրամագիտական և կնիքագիտական տվյալները, գրավոր և հնագիտական տվյալների հետ միասին, դրանց մանրազնին մշակումը և համեմատական վերլուծությունը, տալիս են պատկերացում Կիլիկիայի հայ զինվորի համազգեստի և սպառազինության մասին: Նման ուսումնասիրության փորձը կարևոր քայլ է Կիլիկյան Հայաստանի պաշտպանողական քաղաքականության մշակման և պետության ռազմական պատմության հետազոտության համար:

MARIYA ROMANOVA
UNIVERSITY PAUL-VALERY, MONTPELLIER III.

THE UNIFORM AND ARMOR OF CILICIAN ARMENIAN SOLDIER
(1073-1375)

The state of Cilician Armenian has brilliant, but short life from the end of the 13th to the third quarter of the 14th centuries. Formed through forced resettlement, Cilicia during its existence was subjected to numerous invasions. So the state was forced to constantly develop its defensive potential and a strong military organization. The study of the Cilician soldier uniforms and arms is a part of the defence history of Cilician Armenia. Similar research experience may also serve as a progress indicator for the study of the history of Cilicia, but not through enlarging the geographical or temporal scopes, but by deepening of the study, which is the themes novelty. Numismatic and seal-study data, together with the written and archaeological data, and comparative analysis of the detailed design, give a notion of a Cilician Armenian soldier's uniform and equipment. The attempt of this study is an important step for research of the history of defensive and military policy of Cilician Armenia.

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՎ
ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1201-1337 թթ.¹)

Միջազգային առևտուրն առաջնային նշանակություն ուներ Կիլիկիայի հայկական թագավորության տնտեսության համար: Լայն սպառում ապահովելով բազմատեսակ ապրանքների համար՝ այն խթանում էր երկրի արհեստների ու գյուղատնտեսության զարգացումը, ինչպես նաև մեծ եկամուտներ բերում պետական գանձարան: Արդեն XIII դ. սկզբից Կիլիկյան Հայաստանն առևտրական կապեր հաստատեց միջերկրածովյան երկրների՝ մասնավորապես Վենետիկի և Ջենովայի Հանրապետությունների հետ, որոնք անմիջապես սկսեցին մրցակցել Հայոց թագավորությունում ամուր դիրքեր գրավելու համար: Գրեթե հարյուր քառասուն տարի Հայկական Կիլիկիան կարևոր դերակատարում էր պահպանում միջերկրածովյան առևտրում, ինչը չէր կարող չանդրադառնալ պետության արտաքին քաղաքականության վրա: Հողվածում փորձելու ենք վերհանել միջազգային առևտրի ազդեցության աստիճանը Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքական հարաբերությունների վրա: Ընդ որում, հատուկ ուշադրության է արժանանալու առևտրի գործոնը՝ որպես Հայոց թագավորության անկման հիմնախնդիրը: Վերոնշյալ հարցերին հնարավորինս ամբողջական մոտեցում ցուցաբերելու նպատակով հարկ ենք համա-

---

¹ Հողվածի ժամանակային սահմանները պայմանավորել ենք Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական պայմանագրի կնքման (1201) և Այաս նավահանգիստը մամլուքների հանձնելու (1337) թվականներով:

րում ներկայացնել այն գլխավոր սկզբունքը, որի միջոցով իրականացնելու ենք մեր վերլուծությունը: Այսպես, առաջին հերթին առանձնացնելու ենք XIII-XIV դդ. թե՛ Արևել- քում, և թե՛ Արևմուտքում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական վճռորոշ իրադարձությունները, որոնք շրջադարձային նշանակություն էին ունենում նաև միջազգային առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար: Ապա, համադրելով աշխարհաքաղաքական այդ կարևոր փոփոխությունների և Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրային պայմանագրերի կնքման ժամանակագրական տվյալները՝ փորձելու ենք երևան հանել դրանց միջև եղած պատճառահետևանքային կապը, ինչի օրինակով կարելի է բավական փաստարկված դիրքերից ներկայացնել տնտեսական շահի և քաղաքական հարաբերությունների փոխազդեցության ընթացքը:

1096-1270 թթ. տեղի ունեցած խաչակրաց արշավանքներն իրականություն չէին դառնա, եթե չլինեին Վենետիկի (Ս. Մարկոսի Հանրապետություն), Ջենովայի, Պիզայի և իտալական այլ հանրապետությունների ու քաղաքների տրամադրած մեծաքանակ նավերը, որոնց դիմաց նրանք արտոնություններ էին ստանում նվաճված տարածքներում: Իտալական հանրապետությունները ծանրակշիռ դիրքեր ունեին Եվրոպայի քաղաքական կյանքում՝ հաճախ լուրջ ազդեցություն գործելով նույնիսկ պապական դիվանագիտության վրա: Միաժամանակ լինելով միջազգային առևտրի նախաձեռնող գլխավոր կողմը՝ նրանք մեծ եկամուտներ էին ապահովում Արևելքի գերտերություններին՝ հատկապես Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությանն ու մոնղոլական պետություններին, ինչը վերջիններիս վրա քաղաքական ազդեցություն ունենալու բավական լայն հնարավորություններ էր ընձեռում: Ի տարբերություն XIII-XIV դդ. Մերձավոր Արևելքում խորացող տնտեսական ճգնաժամի, Արևմտյան Եվրոպայում այդ նույն ժամանակամիջոցում տեղի էին ունենում ֆինանսատնտեսական խորքային

ձևափոխումներ: Դրանց շնորհիվ տնտեսական շահն ավելի կատարելագործված և արդյունավետ էր սկսում ներագդել քաղաքական գործընթացների վրա: Այդ փոխազդեցությունն ամենից ցայտուն արտահայտվում էր միջազգային առևտրի պարագայում: Եվրոպայում ֆինանսադրամական հարաբերություններում հեղափոխական փոփոխությունների բնութագրիչ օրինակներից էր բանկային համակարգի ձևավորումն ու զարգացումը: Ֆլորենցիայի մեծահարուստ ընտանիքներին պատկանող ու նրանց իսկ ազգանուններով անվանված Բարդի, Պերուցցի, Աչիայուլլի, Մոցցի և մի շարք այլ բանկերն իրենց մասնաճյուղերն էին հիմնել Արևմտյան Եվրոպայի մեծ քաղաքներում: Դրանցից առավել հզոր Բարդի և Պերուցցի տները կարճ ժամանակամիջոցում սկսեցին ոչ միայն ներգրավվել միջազգային առևտրում, այլ իրենց ֆինանսների միջոցով կարողանում էին ներթափանցել նաև Եվրոպայի քաղաքական կյանք: Բանկերը հաճախ միջնորդի դեր էին կատարում պապական գանձարան ուղղվող տարբեր հարկերի և դրամական այլ մուտքերի համար: Հայտնի է, որ նրանք ներկայացուցչություն ունեին Ավինյոնում, որը Բարդիի ու Պերուցցիի ծաղկման ժամանակաշրջանում (1309-1343 թթ.) պապության նստավայրն էր: Մինևույն ժամանակ նրանք մեծ ֆինանսներ էին տրամադրում արևմտաեվրոպական շատ միապետերի: Բավական է միայն հիշատակել, որ Ֆրանսիայի հետ Հարյուրամյա պատերազմի (1337-1453 թթ.) մեջ գտնվող Անգլիայի թագավոր Էդուարդ III-ը (1312-1377 թթ.) 1339 թ. Բարդի և Պերուցցի բանկերին 1355000 ֆլորինի¹ պարտք ուներ, որն ահռելի գումար էր: Հենց այդ պարտքերն էլ 1340-

---

¹ Ֆլորին ոսկե դրամը սկսել է հատվել 1252 թ. Ֆլորենցիայում և կշռել է 3,5 գր (տե՛ս **Луццатто Дж.**, Экономическая история Италии. Античность и средние века, М., 1954, с. 411).

ական թվականներին ֆլորենտական բանկերի սնանկացման գլխավոր պատճառ դարձան¹:

XII դ. վերջին խաչակրաց պետություններին Այյուբյան սուլթանության տիրակալ Սալահ ադ-Դինի (1171-1193 թթ.) հասցրած ռազմական ծանր հարվածները սասանում էին նաև դրանցում ամրացած Ջենովայի, Վենետիկի և Պիզայի դիրքերը, ինչը չէր կարող նրանց չստիպել փնտրելու նոր, այլընտրանքային առևտրական հենակետեր: Այդ դերում, անշուշտ, հզորացող Կիլիկյան Հայաստանն անփոխարինելի էր: Եվ արդեն 1201 թ. մի քանի ամսվա տարբերությամբ Ջենովայի և Վենետիկի Հանրապետությունները պայմանագրեր են կնքում Հայոց արքա Լևոն Ա-ի (որպես Կիլիկյան Հայաստանի իշխան՝ 1187-1198 թթ., որպես թագավոր՝ 1198-1219 թթ.) հետ: Ուշագրավ է, որ ջենովացիներն ավելի վաղ էին սկսել բանակցությունները և, ամենայն հավանականությամբ, իրենց իսկ խնդրանքով հայկական կողմից հնարավորություն ստացել նույնիսկ բնակվել Միսում, Մամեստիայում և Տարսոնում, մինչդեռ վենետիկցիներին Կիլիկյան Հայաստանն այդ ժամանակամիջոցում առավելապես հետաքրքրում էր որպես տարանցիկ երկիր²:

Քաղաքական հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ դրանք նախապատրաստական, ռազմավարական քայլեր էին: Այսպես, նույն 1201 թ. Վենետիկի և 1199 թ. մեկնարկած խաչակրաց IV արշավանքի առաջնորդների միջև կնքվում է պայմանագիր, որով վերջիններին տրամադրվելու էին բավարար քանակությամբ նավեր՝ 33500 զինվորների, 9000 ձիերի և անհրաժեշտ բոլոր սպառազինությունների տեղափոխման համար: Ի դեպ, արշա-

---

¹ Տե՛ս **Рутенбург В.**, Очерк из истории раннего капитализма в Италии: флорентийские компании XIV века, М.-Л., 1951, с. 51-92, 102-104. **Дживелегов А.**, Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904, с. 162. **Hunt E.**, The Medieval Super-companies. A Study of the Peruzzi Company of Florence, Cambridge, 1994, p. 127-156.

² **Langlois V.**, Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863, p. 105-112.

վանքին մասնակցելու էին նաև վենետիկյան զինված ուժերը՝ 94-ամյա դոժ Էնրիկո Դանդոլոյի (1192-1205 թթ.) գլխավորու- թյամբ: Սակայն, Սուրբ Երկիր ուղղվելու փոխարեն խաչակիրները 1204 թ. նվաճելով Կոստանդնուպոլիսը՝ հիմնում են Լատինական կայսրությունը¹: Դրանում Վենետիկի դերն այնքան մեծ է եղել, որ նույնիսկ XIV դ. ստեղծագործած Հեթում Նղիբցին այդ իրադարձությունների մասին գրում է. «Ի թվին ՈԾԳ (1204 թ.) գունդ Լ-Ֆլանդրն եւ տուկն Վենետկաց առին զԿոստանդնուպոլիս ի Յունաց, եւ եղեւ կայսր Կոստանդնուպոլսի Պաղտինն»²:

Վենետիկը ոչ միայն արտոնյալ կարգավիճակ ստացավ սև-ծովյան առևտրում, այլև մեծ թափով սկսեց ընդարձակվել Արևելյան Միջերկրականում: Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական պայմանագրի ստորագրմանը հետևեց Կրետեի գաղութացումը: 1207 թ. նվաճելով այդ կղզու գլխավոր նավահանգիստ Կանդիան՝ վենետիկցիներն այն վերածեցին առևտրական կարևոր հանգրվանի³: Ջենովային գրեթե դուրս մղելով Սև ծովից՝ Վենետիկյան Հանրապետությունը (Ս. Մարկոսի Հանրապետու- թյուն) փորձում էր գերակայություն հաստատել նաև Միջերկրական ծովում՝ այդ թվում մահմեդական պետությունների հետ տարվող առևտրական

---

¹ **Բարթիկյան Հ.**, Նյութեր Կրետեի հայկական գաղութի վերաբերյալ, - Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Ե., 2002, էջ 493: **Commandant B.**, Histoire des Républiques Maritimes Italiennes, Venise, Amalfi, Pise, Genes, Paris, 1955, p. 71-76.

² Գունդ Լ-Ֆլանդրն՝ Ֆլանդրիայի կոմս. այստեղ խոսքը վերաբերում է Ֆլանդրիայի կոմս և Լատինական կայսրության առաջին կայսր Բալդուին I-ին (1204-1206): «Տուկն Վենետկաց»՝ խոսքը Վենետիկի դոժ Էնրիկո Դանդոլոյի մասին է (- տե՛ս **Հեթում Նղիբցի**, Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց, - Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Ե., 2007, էջ 539):

³ **Բարթիկյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 493: **Jacoby D.**, La colonisation militaire vénitienne de la Crète au XIIIe siècle: Une nouvelle approche, - Le partage du monde, échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale, Paris, 1998, p. 298-299.

շփումներում: Հենց վերոնշյալ գործընթացներն էին, որ Իկոնիայի սուլթանությանը մղեցին անցնելու վճռական քայլերի: Փոքր Ասիայում սելջուկների արշավանքների գլխավոր թիրախները դարձան կարևոր նավահանգիստներն ու ճանապարհային հանգուցակետերը: 1205 թ. ձախողելով Տրապիզոնի նվաճումը՝ սելջուկները 1207 և 1214 թթ. կարողացան գրավել Ատտալիա (Անտալիա) ու Սինոպ քաղաքները՝ դուրս գալով Միջերկրական և Սև ծովեր¹: Նկատենք, որ 1205-1210 թթ. միջակայքում Վենետիկի և սուլթան Քեյ-Խոսրով I-ի (1204-1210) միջև կնքվել էր առևտրական պայմանագիր²: Հետաքրքրական է, որ Կիլիկիայից առևտրական կապ էր պաշտպանվում թե՛ Սինոպի, և թե՛ Ատտալիայի հետ: Ասորիքից Սինոպ ապրանքների տեղափոխման գլխավոր ուղիներից մեկն անցնում էր Կիլիկյան Հայաստանով³: Պատահական չէ, որ 1201 թ. Լևոն Ա-ն իր արտոնագրով վենետիկցիներին հնարավորություն էր ընձեռել առանց տարանցիկ մաքսատուրքի առևտուր անել Հայոց թագավորության ամբողջ տարածքում՝ բացառությամբ Կիլիկիան և Ասորիքը միմյանց հետ կապող Պորտելլա լեռնանցքի, որն անցնելիս նրանք պարտավոր էին վճարել այդ հարկատեսակը⁴:

Փորձելով կասեցնել Վենետիկի առաջխաղացումը՝ Ջենովան 1215 թ. Կիլիկյան Հայաստանից, իսկ 1218 թ. Կիպրոսի թագավո-

---

¹ Տե՛ս **Микаелян Г.**, История Киликийского Армянского государства, Е., 1952, с. 191-196: **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Ե., 2005, էջ 67: **Heyd W.**, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, t. I, Amsterdam, 1967, p. 301-304, 366.

² **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 301-304:

³ **Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թվականներին, Ե., 1994, էջ 136-137:

⁴ **Langlois V.**, նշվ. աշխ., էջ 110: **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 192:

րությունից ձեռք բերեց նոր արտոնագրեր¹: Սակայն շատ չանցած՝ 1219 թ., Նիկիայի կայսրությունից, իսկ 1220 թ. կրկին Իկոնիայի սուլթանությունից Վենետիկի Հանրապետությունը ստացավ իր հերթական առևտրական շնորհագրերը²:

1243 թ. Քյոսե-դադի ճակատամարտում Իկոնիայի սուլթանությունը ջախջախիչ պարտություն է կրում մոնղոլական զորքերից, ինչը վերջ է դնում նրա գերիշխանությանը Փոքր Ասիայում: Դրանով սելջուկները զրկվում էին նաև առևտրական կարևոր ճանապարհների տնօրինումից: Նույն թվականին Կեսարիայում Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլների միջև կնքվում է համաձայնագիր³: Երկու տարի անց՝ 1245 թ., Հեթում Ա-ը վերահաստատում է Վենետիկին շնորհած արտոնագրերը⁴:

Անկասելի արագությամբ առաջ շարժվող մոնղոլական ռազմական մեքենան, այնուամենայնիվ, շրջանցում է Հայկական Կիլիկիան և Տրապիզոնի կայսրությունը: Այս երկու պետությունները Միջերկրական և Սև ծովեր դուրս եկող լավագույն դարպասներն էին, իսկ դրանց ասպատակումը կնշանակեր վերջնականապես խաթարել տարածաշրջանում ձևավորված առևտրական կապերի համակարգը, ինչը հետագայում մեծ եկամուտներ էր ապահովելու մոնղոլներին:

1245 թ. Լիոնի տիեզերական ժողովում պապությունը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Արևելք, որի գերնպատակն

---

¹ **Langlois V.**, նշվ. աշխ., էջ 126: **Otten-Froux C.**, *Les «Italiens» à Chypre (fin XIIIe-XVe siècles)*, - *Identités croisées en un milieu méditerranéen: le cas de Chypre (Antiquité-Moyen âge)*, Mont-Saint-Aignan, 2006, p. 281.

² Տե՛ս **Heyd W.**, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 301-306: **Соколов Н.**, *Колониальная политика Венеции в XIII в., - Средние века*, Вып. 5, М., 1954, с. 176.

³ **Գալստյան Ա.**, Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, N 1, էջ 96-100:

⁴ **Langlois V.**, նշվ. աշխ., էջ 143-145:

էր բանակցել մոնղոլների հետ: Այս և հետագայում իրականացված բոլոր առաքելությունների գլխավոր դերակատարները Դոմինիկյան և Ֆրանցիսկյան միաբանությունների անդամներն էին: Պլանտ Կարպինիի, Անդրե դե Լոնժումոյի, Ասցելինի և Խաչակրաց VII արշավանքի (1248-1254 թթ.) առաջնորդ՝ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի (1226-1270 թթ.) կողմից ուղարկված ֆրանցիսկյան միաբան Վիլիելմ Բուրբուքի պատվիրակությունները մոնղոլների հետ բանակցություններում մեծ հաջողությունների չհասան¹: Մինչդեռ Հեթում Ա-ը (1226-1269 թթ.) կարողացավ առաջ անցնել եվրոպացիներից՝ մոնղոլների հետ արդյունավետ բանակցություններ արձանագրելու մեջ և 1254 թ. Կարակորու- մում բացառիկ պայմանավորվածություններ ձեռք բերեց Մանգու խանի (1251-1259 թթ.) հետ²:

Ամեննիև չի բացառվում, որ Հեթում Ա-ը մոնղոլական արքունիքում, ի թիվս շատ հարցերի, շոշափել է նաև միջազգային առևտրին առնչվող որոշակի խնդիրներ, ինչպիսիք կարող էին լինել, օրինակ, հեռավոր Չինաստանից ձգվող Մետաքսի ճանապարհի՝ Մերձավոր Արևելք մտնող ճյուղավորումների ճշգրտումը, ինչպես նաև Վենետիկի և Ջենովայի հետ առևտրական կապերի հաստատումը, որտեղ Կիլիկյան Հայաստանը միջնորդական կարևոր դեր ստանձնելու մեծ հնարավորություններ ուներ: Առավել ևս, որ Հայոց թագավորությունն իտալացիների հետ առևտրա-

---

¹ Նշենք, որ Արևելքում եվրոպական առևտրական հենակետերը գրեթե մշտապես համընկնում էին միաբանությունների քարոզչական օջախների հետ, ինչը վկայում է նրանց սերտ համագործակցության մասին (տե՛ս **Свер Я.**, После Марко Поло, М., 1968, с. 13-26, 56-57):

² **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 367: **Richard J.**, La Papauté et les missions d'Orient au moyen âge (XIIIe-XVe siècles), Ecole Française de Rome, Paris, Rome, 1998, p. 70-81.

կան սերտ փոխհարաբերությունների արդեն հիսուն տարվա ավանդույթներ ուներ:

Մանգու խանի հրամանով Չինգիզ խանի թոռը՝ Հուլավուն, 1256 թ. հաստատվելով Իրանում, հիմնում է մոնղոլական տերության ուլուսներից մեկը՝ Իլխանությունը (1256-1353 թթ.), որը 1261 թ. մեծ խան Խուբիլայի (1259-1294 թթ.) կողմից ճանաչվեց որպես ինքնուրույն պետություն: Եվ արդեն 1258 թ. Հուլավուն նվաճում է Բաղդադը և կործանում Աբբասյան խալիֆայությունը: Այս իրադարձությունը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ Մերձավոր Արևելքի ոչ միայն քաղաքական իրավիճակի համար, այլև դեռ մեծ փոփոխություններ պետք է առաջացներ նաև տարածաշրջանի տնտեսական կյանքում: Այսպես, եթե մինչ այդ Հնդկաստանից և Չինաստանից ապրանքները Պարսից ծոցով բերվում էին Բաղդադ, որտեղից դրանք քարավանային ճանապարհներով ուղղվում էին խաչակրաց նավահանգիստներ, ապա Հուլավյանները ճանապարհային գլխավոր հանգուցակետը տեղափոխում էին դեպի հյուսիս՝ իրենց մայրաքաղաք Թավրիզ¹: Պարզ է, որ նախկին բոլոր ճանապարհները կորցնելու էին երբեմնի նշանակությունը և արդեն անհրաժեշտ էր փնտրել առևտրական նոր մայրուղի, որը պետք է դուրս գար մի կողմից Միջերկրական, իսկ մյուս կողմից էլ՝ Սև ծովեր: Հենց Այաս-Թավրիզ ճանապարհն էլ դառնում է այդ ռազմավարական ծրագրերի արդյունքը: Ուղու միջնամասում այն ճյուղավորվում և ուղղվում էր Տրապիզոնի կայսրություն: Բացի այն, որ մոնղոլներն այդպիսով հեշտությամբ կապվում էին ամբողջ սևծովյան ավազանի հետ, Թավրիզը շատ ավելի հարմար կետ էր հյուսիսի հետ առևտրական կապ պաշտպանելու համար: Հուլավուն թույլ է տալիս իտալացի վաճառա-

---

¹ Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 352:

կաններին առևտրական գործունեություն ծավալել իր տերության սահմաններում, ուր վերջիններս առավելապես թափանցում էին Կիլիկիայի տարածքով: Պատահական չէ, որ ջենովական նոտարական սկզբնաղբյուրներում Այասի մասին առաջին վկայությունները թվագրվում են 1257, 1259 և 1266 թթ.¹:

Ռազմաքաղաքական այս նշանակալից փոփոխություններն էլ ավելի են սրում Վենետիկի, Ջենովայի և Պիզայի Հանրապետությունների միջև անզիջում պայքարը միջազգային առևտրում գերակայություն հաստատելու համար: Այդ հակամարտությունն ի վերջո վերաճում է պատերազմի: 1256 թ. սկսվում է ջենովա-վենետիկյան առաջին պատերազմը (1256-1270 թթ.), որը պատմության մեջ հայտնի է Մուրբ Սաբա անվամբ: 1258 թ. հունիսին Աքքայի փերի մոտ նրանց միջև տեղի է ունենում խոշոր ծովամարտ: Չնայած նավերի թվային գերակշռությանը՝ ջենովական կողմը ջախջախիչ պարտություն է կրում²:

Նիկիայի կայսրությունը, դաշնակցելով Ջենովայի հետ, 1261 թ. ազատագրում է Կոստանդնուպոլիսը և վերականգնում Բյուզանդական կայսրությունը: Թեև ջենովացիների կողմից իրականում որևէ օժանդակություն չէր ցուցաբերվել, սակայն պետության տնտեսական ծանր կացությունը որևէ կերպ շտկելու, ինչպես նաև վենետիկցիների դեմ պայքարն ավելի արդյունավետ կազմակերպելու համար, բյուզանդական նոր՝ Պալեոլոգոսների արքայա-

---

¹ **Racine P.**, L'Aias dans la seconde moitié du XIIIe siècle, - *Rivista di bizantinistica*, N 2, 1992, p. 181-183.

² Տե՛ս **Հեթում Պատմիչի Ժամանակագրությունը**, - Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1956, էջ 70: **Sopracasa A.**, *I trattati con il regno armeno di Cilicia, 1201-1333*, Roma, 2001, p. 41-42: **Lane F.**, *A Maritime Republic*, London, 1973, p. 74-77. **Dotson J. E.**, *Genoa and the Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, - *War at Sea in the Middle Ages and Renaissance*, New York, 2003, p. 120.

տոհմի հիմնադիր և Լատինական կայսրության դեմ ապստամբության առաջնորդ Միքայել VIII Պալեոլոգոսը (1261-1282 թթ.) 1261 թ. մարտի 13-ին Նիսֆե քաղաքում Ջենովայի հետ կնքում է պայմանագիր: Սնծովյան բոլոր նեղուցներն այդուհետև համարվում էին փակված բոլոր՝ ոչջենովական և ոչբյուզանդական նավերի համար¹:

Պատահական չէ, որ աշխարհաքաղաքական այս վճռորոշ գործընթացների պայմաններում, Նիսֆեյան պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ամիս անց՝ 1261 թ. նոյեմբերին, Հեթում Ա-ը վենետիկյան պատվիրակությանը հանձնում է հերթական արտոնագիրը: Այստեղ արդեն վենետիկցիները շատ ավելի մեծ շահագրգռվածություն էին ցուցաբերել Կիլիկիայի հետ առևտրական կապերի զարգացման համար, քանի որ իրենց իսկ ցանկությամբ նրանց տարածքներ էին հատկացվելու Սիսում և, իհարկե՝ Այասում²:

Օգտվելով Իլխանության՝ Ոսկե Հորդայի և Չաղաթայի ուլուսի հետ ունեցած սուր հակամարտությունից՝ 1266 թ. մամլուքյան բանակը Բայբարսի (1260-1277 թթ.) գլխավորությամբ ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան: Մարի բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական զորքերը, որոնց առաջնորդում էին Հեթում Ա-ի որդիներ Լևոնը և Թորոսը, պարտվում են: Ավերի ու թալանի են ենթարկվում Այասը, Մամեստիան, Տարսոնն ու Ադանան, Սսում հրի է մատնվում Մայր տաճարը և թալանվում արքունական ամբողջ զանձարանը: Երկու տարի անց՝ 1268 թ., Բայբարսը նվաճում է Անտիոքի դքսությունը³: Սա ծանր հարված

---

¹ Տե՛ս **Lane F.**, նշվ. աշխ., էջ 74-77: **Commandant B.**, նշվ. աշխ., էջ 91-93: **Свер Я.**, նշվ. աշխ., էջ 39-42:

² **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 43-46:

³ **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 71-72:

էր խաչակիրների մյուս տիրույթներին, որոնք, փաստորեն, զրկվեցին Գիլիկյան Հայաստանի հետ ցամաքային տնտեսական կապից, որն ապահովվում էր Պորտելլայով: Դժվար չէր կանխատեսել, որ մամլուքյան կործանարար ուժն ի վերջո հասնելու էր Արևելքում խաչակիրների տիրապետության տակ գտնվող մյուս տարածքներին ևս, ինչն ահագանգ էր նաև դրանցում հանգրվանած իտալական հանրապետությունների համար, ուստի վերջիններս պետք է էլ ավելի ամրացնեին իրենց դիրքերը թե՛ Գիլիկյան Հայաստանում, և թե՛ Գիպրոսի թագավորությունում: Առավել ևս, որ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի՝ 1270 թ. առաջնորդած խաչակրաց VIII արշավանքը ձախողվել էր: Եվ ահա, ջենովա-վենետիկյան առաջին պատերազմի ավարտվելուն պես, Լևոն Բ-ը (1269-1289) Վենետիկի դեսպան Տոմագո Բոնդոմիերին հանձնել էր բազմաթիվ արտոնությունների խոստումներ պարունակող նամակ՝ ուղղված դոժ Լորենցո Տիեպոլոյին: Նամակը թվագրվում է 1270-1272 թթ. միջակայքով: Իսկ արդեն 1272 թ. հունվարին Հայոց արքան վենետիկցիներին շնորհում է հերթական արտոնագիրը¹:

1275 թ. մամլուքները կրկին ներխուժում են Գիլիկյան Հայաստան՝ ավերելով ու թալանելով Այսար, Մամեստիան և Տարսոնը: 1281 թ. հոկտեմբերի 30-ին մոնղոլական զորքերը, հայկական, վրացական և դաշնակից այլ ուժերի հետ միասին, Ասորիքի Հոմս քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն են կրում մամլուքներից: Վերջիններս 1282 և 1283 թթ. կրկին թալանում ու հրի են մատնում Այսար: Ի վերջո 1285 թ. մայիսի 7-ին Տաճարական ասպետների միջնորդությամբ Լևոն Բ-ի և սուլթան Կալաունի (1280-1290 թթ.) միջև կնքվում է խաղաղու-

---

¹ **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 48-60: (ըստ Վ. Լանգլուայի՝ 1271 թ.) **Langlois V.**, նշվ. աշխ., էջ 151-153:

թյան պայմանագիր: Այն ուներ խորհրդանշական 10 տարի, 10 ամիս և 10 օր ժամկետի ուժ: Կիլիկյան Հայաստանը պարտավորվում էր տարեկան 500000 թագվորին¹ վճարել մամլուքներին, ինչպես նաև ուղարկել ձիեր, ջորիներ և մեծ քանակությամբ երկաթ²: Պայմանագրում ներառվել էին երկու երկրների առևտրական կապերի կարգավորմանը նվիրված բազմաթիվ կետեր: Այն, որ Կալաունը խիստ շահագրգռված է եղել Կիլիկյան Հայաստանի հետ առևտրական շփումների ավելի ամրապնդմամբ, կարելի է հիմնավորել մի շարք փաստարկներով: Հայտնի է, որ մամլուքներն առաջնային նշանակության պարենամթերքի՝ հատկապես հացահատիկի, ինչպես նաև ռազմամթերքի, այն է՝ փայտանյութի ու մետաղի և, իհարկե, ստրուկների մեծ պահանջարկ ունեին: Դեռևս Հեթում Ա-ը քաջ գիտակցելով, որ Եգիպտոսի սուլթանությանը ճնշելու միակ հնարավորությունը տնտեսական շրջափակումն էր, իր քաղաքացիներին խստորեն արգելել էր մամլուքների հետ փայտի և երկաթի առևտուր անել³: Հատկանշական է, որ 1260-ական թթ. կեսին Բայ-բարսն իր տերությունում տիրող սովը⁴ մեղմելու նպատակով՝ 1266 թ. Կիլիկիայի դեմ ձեռնարկած արշավանքից հետո Հեթում Ա-ից պահանջել էր հացահատիկ ներկրել հայկական նավահանգիստներով⁵: 1285 թ. պայմանագրում տեղ գտած կետերից

---

¹ Թագվորին (իտալերեն սկզբնաղբյուրներում՝ tacorin, taccolini) արծաթյա դրամը Կիլիկյան Հայաստանում սկսել է հատվել XIII դ. վերջից: Այն կշռել է 2,48 գր (տե՛ս Ալիշան Դ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 384-385: Պտուկեան Զ., Կիլիկեան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 59-60):

² Տե՛ս **Բակուրյան**, Դաշնագիր խաղաղության ընդմեջ Լեոն Գ թագաւորի եւ Եգիպտոսի Մէմլուքեան սուլթան Գալաունի, կնքուած 1285 մայիս 7-ին, - Բանասեր, N 7, թիւ 1, 1902, էջ 69-79: **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 414:

³ **Գրուսե Ռ.**, Պատմություն խաչակրաց և Երուսաղեմի ֆրանկ թագավորության, Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 319:

⁴ **Lane-Poole S.**, A History of Egypt in the Middle Ages, London, 1901, p. 273.

⁵ **Յովհան Դարդեյ**, Ժամանակագրություն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ ԿԷ:

մեկը հուշում է, որ Հեթում Ա-ի՝ ռազմամթերքի առևտրի վրա սահմանած արգելքը դեռ գործում էր և զարմանալիորեն այն այստեղ էլ էր մնում անփոփոխ. «Արգիլեալ առարկայք, զենք, ռազմամթերք եւն., որոնց՝ Սուլթանի երկիրը մտնելն արգիլուած էր, միեւնոյն արգելգին ենթարկուած պիտի մնան»¹: Սակայն. «Լեւոն թագաւոր չպիտի արգիլէ զանոնք, վաճառական լինին կամ ուրիշ (որ այր կամ կին ստրուկի, ձիու, ջորիի, եւ ամեն տեսակ համեմներու առեստուր կը կատարեն), իրենց վաճառքները Սուլթանին երկիրը տանելէ. զանոնք չպիտի կալանէ երբէք եւ թոյլ չպիտի տայ ո՛ր եւ է մէկու որ կալանեն: Անոնց առջեւ անցքերը բաց պիտի թողու, որպէսզի կարենան իրենց նպատակակէտին հասցնել զերինները եւ գերուհիները, ապրանքները, ձիերը, ջորիները եւ բոլոր ուրիշ առարկաները, - եւ ամեն կարգէ եւ ամեն ազգէ այր եւ կին ստրուկները, առանց անոնցմէ բան մը վար դնելու»²: Թե՛ հայ, և թե՛ մահմեդական վաճառականներին երկու երկրներում ազատ և ապահով առևտուր անելու իրավունք էր երաշխավորվում:

Եթե մինչ այդ Եգիպտոսի սուլթանությունը վերոնշյալ ապրանքները կարող էր ստանալ նաև խաչակրաց նավահանգիստներով, ապա դրանում նրանց դերը, Այաս-Թավրիզ մայրուղու ձևավորման հետ, կտրուկ նվազում էր: Ավելին, նվաճելով Անտիոքը՝ մամլուքները խաչակիրների տիրույթները կտրեցին Կիլիկյան Հայաստանից, որը նրանց համար տարատեսակ ապրանքների ձեռք բերման կարևոր աղբյուր էր դարձել: Ուստի պատահական չէ, որ Կիլիկիայի հետ պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Եգիպտոսի սուլթանությունն անցնում է վճռական քայ-

---

¹ **Բակուրան**, նշվ. աշխ., էջ 75-77: **Սուլթասյան Ա.**, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Ե., 1978, էջ 220-222:

² **Բակուրան**, նշվ. աշխ., էջ 75-77:

լերի: Նույն 1285 թ., երբ Լևոն Բ-ի պատվիրակությունը Կիլիկյան Հայաստանի Տաճարականների առաջնորդի ուղեկցությամբ՝ հաշտություն կնքելու նպատակով ուղևորվել էին Կալաունի մոտ՝ վերջինս գտնվում էր Ասորիքում և զբաղված էր Տրիպոլիի կոմսության հյուսիսում գտնվող Մարկաբ բերդի գրավմամբ: 1287 թ. մամլուքները նվաճում են Լաթաքիա նավահանգիստը, իսկ արդեն 1289 թ. ապրիլի 24-ին Տրիպոլին՝ կոտորելով քաղաքի բնակչությանը: 1291 թ. մամլուքներն իրենց հարվածն ուղղում են Երուսաղեմի թագավորության դեմ՝ մեկը մյուսի ետևից նվաճելով նշանավոր նավահանգիստներ Աքքան, Տյուրոսը, Սիդոնը, Բեյրութը և ծովափնյա մյուս քաղաքներն ու բերդերը¹:

Այս իրադարձությունների բովում Ջենովայի Հանրապետությունն իր հռչակավոր ծովակալ Բենեդետտո Չաքարիային ուղարկում է Արևելք, որտեղ նա 1288 թ. սեպտեմբերի 21-ին Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի (1285-1324 թթ.)², իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին Կիլիկիայի արքա Լևոն Բ-ի հետ³ կնքում է բովանդակալից առևտրական պայմանագրեր: Ի դեպ, 1289 թ.՝ իր թագադրման առաջին տարում, Հեթում Բ-ը (1289-1306 թթ.) ջենովացիներին շնորհում է ևս մի արտոնագիր⁴: Փաստորեն՝ Արևելյան Միջերկրականում եվրոպացիների համար որպես հենակետեր մնում էին միայն Կիլիկյան Հայաստանը և Կիպրոսը:

Տրիպոլիի անկումից շատ չանցած՝ 1289 թ. դեկտեմբերի 28-ին, Հռոմի պապ Նիկողայոս IV-ը (1288-1292 թթ.) արգելքներ սահմանեց Եգիպտոսի սուլթանության հետ ռազմամթերքի (երկաթ,

---

¹ Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 98, 112-113:

² Близнюк С., Мир торговли и политики в королевстве крестоносцев на Кипре, 1192-1373, М., 1994, с. 34-35.

³ Langlois V., նշվ. աշխ., էջ 154:

⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

փայտանյութ), ձիերի, ինչպես նաև պարենամթերքի առևտրի վրա: Իսկ արդեն 1291 թ. օգոստոսի 23-ին Աքքայի և Տյուրոսի անկումից անմիջապես հետո պապությունը տասը տարով արգելեց մամլուքների տերության նավահանգիստների հետ առևտրական բոլոր տեսակի շփումները: Օրինախախտները խստորեն պատժվելու էին: 1292 թ. հունվարի 23-ի վճռով Նիկողայոս IV-ը Տաճարականերին հրամայում է իրենց գալերներով Հայոց թագավորությանը պաշտպանել մահաեղականների հարձակումներից¹: 20 գալերից կազմված մի նավակազմ տրամադրվելու էր Տաճարականների և Հյուրընկալների միաբանությունների ասպետներին, որոնք տեղակայվելու էին Կիլիկյան Հայաստանում ու Կիպրոսում: Բացի եգիպտական նավերի վրա հարձակումներ գործելուց, նրանց հանձնարարվել էր նաև արգելափակել մամլուքների հետ առևտուր անող բոլոր մաքսանենգների գործունեությունը²:

Արևելքում խաչակիրների անկումը, ի թիվս աշխարհաքաղաքական վերը թվարկյալ մյուս խոշոր իրադարձությունների, ամենաշրջադարձային նշանակությունն ունեցավ միջագային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի դերի բարձրացման համար: Այսպես, պապական արգելքների սահմանման արդյունքում Կիլիկյան Հայաստանը, Կիպրոսի թագավորությունը, ինչպես նաև Կրետեն վերածվեցին գլխավոր միջնորդների՝ Եգիպտոսի սուլթանության և եվրոպացիների միջև ընթացող առևտրական կապերո-

---

¹ **Les registres de Nicolas IV**, Recueil des bulles de se Pape, pub. par Langlois M., Fascicule VI, - Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, V. 6, Paris, Ernest Thorin, 1891, p. 445, 901-905, 913-914.

² Տե՛ս **Михаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 425: **Ashtor E.**, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, New Jersey, 1983, p. 5, 17-21. **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 64-65: **Richard J.**, *Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Egypte (fin XIIIe – début XIVE siècle)*, - Académie des Inscriptions & Belles – Lettres, Comptes rendus des séances de l'Année, Janvier – Mars, Paris, 1984, p. 120-123.

ւմ: Ընդ որում, դրանցում Հայկական Կիլիկիայի դերակատարությունն էլ ավելի առանցքային էր, քանի որ Եգիպտոսի սուլթանությունն ներմուծվող ռազմամթերքի և ստրուկների զգալի մասը կուտակվում էր կիլիկյան նավահանգիստներում: Է. Աշթորը նշում է, որ մահմեդական Լևանտի (Եգիպտոս և Սուրիք) և Հարավային Եվրոպայի միջև առևտրական փոխհարաբերություններում Հայոց թագավորության դերն ավելի մեծ է եղել, քան Կրետեի և Կիպրոսի¹: Պատահական չէ, որ Ջենովայի և Վենետիկի Հանրապետությունների միջև տեղի ունեցած երկրորդ պատերազմի (1294-1299 թթ.) սկզբից նեթ կիլիկյան ծովափը հայտնվեց իրադարձությունների կիզակետում: Ինչպես նկատում է Ֆ. Լեյնը՝ Աքքայի անկումից հետո Այասը դարձավ իտալական հանրապետությունների հակամարտության կենտրոնը²:

1294 թ. մայիսի 22-ին Այասի ավերի մոտ ջենովական նավերը, Նիկոլո Սպինոլայի հրամանատարությամբ, բախվում են վենետիկյան ընդհանուր թվով 32 գալերի և տարիդանների հետ, որոնց առաջնորդում էր ծովակալ Մարկո Բազիլիոն: Չնայած անհամեմատ քիչ նավեր ունենալուն՝ ջենովացիները փայլուն հաղթանակ են տանում՝ զավթելով վենետիկյան 24 նավ և գերի վերցնում Մարկո Բազիլիոյին: Վենետիկցիներից բռնագրավվում է ավելի քան 500000 սառակինոսյան բյուզանդ գումարի ապրանք: Որպես պատասխան՝ 1297 թ. վենետիկյան մի նավի նավապետ Տեոֆիլո Մորոզինին իր հայրենակիցների հետ ավերում է Այասում ջենովացիներին պատկանող շուկան³: Ի վերջո, 1298 թ. սեպտեմբերի 7-

---

¹ **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 43-44, 104:

² **Lane F.**, նշվ. աշխ., էջ 82-83:

³ **Հեթում Բ-ի տարեգրությունը**, - Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1951, էջ 86: **Հեթում Պատմիչի ժամանակագրությունը**, էջ 80: **Rime istoriche di un Anonimo Genovese**: Vissuto nei secoli XIII e XIV,

ին Ադրիատիկ ծովում գտնվող Կուրցուլե կղզու մոտակայքում ջախջախիչ պարտություն կրելուց հետո, Վենետիկը 1299 թ. Միլանում խաղաղության պայմանագիր է կնքում Ջենովայի հետ¹: Միլանի հաշտությունից հետո երկու հակառակորդների ռազմավարությունը Կիլիկյան Հայաստանում շատ ավելի պարզ է դառնում: 1302 թ. Կահիրեում Վենետիկի պատվիրակությունն Եգիպտոսի սուլթանից նոր արտոնագիր է ձեռք բերում²: Իսկ արդեն 1306 թ. Կիպրոսի³ և 1307 թ. մայիսին Կիլիկյան Հայաստանի⁴ հետ Ս. Մարկոսի Հանրապետությունն առևտրական նոր պայմանագրեր է կնքում: Ակնհայտ է, որ անհաջողություն կրելով Սև ծովում, Վենետիկը փորձում էր գերակայություն հաստատել Հարավային Եվրոպայի և մահմեդական Լևանտի միջև ընթացող առևտրական փոխհարաբերություններում: Սակայն Ջենովան փաստորեն մամլուքների և Ոսկե Հորդայի միջև ռազմամթերքի և հատկապես ստրուկների առևտրի գլխավոր միջնորդ լինելով հանդերձ, չէր ցանկանում թուլացնել իր դիրքերն Արևելյան Միջերկրականում ևս⁵: Հիշենք, որ 1288 թ. Լևոն Բ-ի՝ ջենովացիներին շնորհած արտոնագրում ամրագրվել էր ստրկավաճառությանը վերաբերող մի կետ, ըստ որի՝ հայկական կողմը միայն արգելում էր մահմեդա-

---

Tratte da un codice, dell'Avv. Matteo Molino di Genova, per cura del Bonaini F., - Archivio Storico Italiano, Appendice 18, T. IV, Firenze, 1847, p. 10-15. **Барсеров Ю.**, Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, N 3, էջ 81:

¹ Տե՛ս **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 383: **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 65-66: **Commandant B.**, նշվ. աշխ., էջ 114-117:

² **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 27:

³ **Близнюк С.**, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁴ **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 62-79:

⁵ **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 27-29: **Amitai-Preiss R.**, Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281, Cambridge, 1995, p. 94.

կաններին քրիստոնյա ստրուկներ վաճառել¹: Իսկ այն, որ մամլուքների համար Կիլիկյան Հայաստանը ստրուկների ձեռք բերման կարևոր աղբյուր է եղել, վկայում է հայ-մամլուքյան 1285 թ. խաղաղության պայմանագիրը²:

Այս իրադարձություններն ընթանում էին Մերձավոր Արևելքում ռազմաքաղաքական որոշիչ ուժերի հարաբերակցության անընդհատ տատանումների պայմաններում: Թեև Հուլավյան խան Ղազանը (1295-1304 թթ.) Եգիպտոսի սուլթանության դեմ առաջին արշավանքում (1299 թ.) կարողացել էր հաղթանակ տանել, սակայն նրա կազմակերպած մյուս երեք արշավանքները (1300, 1303 թթ.) ձախողվել էին: 1305 թ. Հալեպի էմիրի զորքերը ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան, սակայն Այասի մոտ ջախջախվում են Հեթում Բ-ի զլխավորած հայկական ուժերի կողմից: Նույն թվականին Հայոց թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքվում է խաղաղության պայմանագիր, որից հետո 15 տարի մամլուքները չեն արշավում Կիլիկյան Հայաստանի դեմ³: Անտարակույս, մամլուքների համար այս զինադադարի կնքման հիմնական շարժառիթը միմյանց անընդհատ հաջորդած պատերազմներից քայքայված և խիստ խոցելի իրենց տնտեսության վերականգնումն էր: Թեև ուղղակի վկայությունների չենք հանդիպել, սակայն չի բացառվում, որ հիշյալ պայմանագրի կնքման մեջ բավական մեծ է եղել նաև Վենետիկի, Ջենովայի և Արագոնի թագավորության դերակատարությունը, որոնց համար Կիլիկյան Հայաստանը և Կիպրոսը, պապական արգելքների խստացման պայմաններում, անփոխարինելի էին մամլուքների հետ առևտրական

---

¹ Langlois V., նշվ. աշխ., էջ 155:

² Բակուրյան, նշվ. աշխ., էջ 75-77:

³ Տե՛ս Микхаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 434-435: Սուրբաճյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Ե., 2001, էջ 459:

կապ պաշտպանելու համար: Արգելքների երկարատև իրակա-
նացման պայմաններում Եգիպտոսի սուլթանությունում ապրա-
նքների՝ հատկապես սննդամթերքի գներն արագորեն աճում էին¹:
Մի հիշատակության համաձայն՝ 1296 թ. սովի հետևանքով Ալեք-
սանդրիան, առանց ապօրինի ներկրված հացահատիկի, կարող
էր նույնիսկ անմարդաբնակ դառնալ²: Պատահական չէ, որ 1308
թ. Կղեմես V պապն (1305-1314 թթ.) ավելի է խստացնում արգելք-
ները՝ սպառնալով այն խախտողներին զրկել քաղաքացիական ի-
րավունքներից: Նա արտոնում է Հյուսիսային և Կենտրոնական
ասպետներին բռնագրավել քրիստոնյաների նավերը, որոնք առև-
տուր էին անում մամլուքների տիրապետության տակ գտնվող բո-
լոր տարածքների հետ³: Հուլավյանների և պապության ու եվրո-
պական միապետների միջև երկար բանակցությունները, որոնց
նպատակն էր միասնական պայքար կազմակերպել Եգիպտոսի
սուլթանության դեմ, անցնում են ապարդյուն⁴:

Հենց այս ժամանակամիջոցում էր հակամամլուքյան ակտիվ
գործունեություն ծավալել վենետիկցի քաղաքական հայտնի գոր-
ծիչ Մարինո Սանուտո Տոբուլո Ավագը: 1306-1321 թթ., Սանու-
տոն մշակում էր ռազմաքաղաքական նախագծեր՝ ուղղված մամ-
լուքների դեմ ավելի արդյունավետ պայքար կազմակերպելուն: Եվ
արդեն 1321 թ. սեպտեմբերին նա Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ին
(1316-1334 թթ.) է ներկայացնում իր գաղտնի ծրագիրը, ըստ որի՝
մամլուքների դեմ պայքարը պետք է ընթանար երեք փուլերով:

---

¹ **Muir S.**, The Mamluke or Slave Dynasty of Egypt, London, 1896, p. 49.

² **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

³ **Menache S.**, Clement V, New York, 1998, p. 105. **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 19-21:
Housley N., The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378, Oxford, 1986, p. 12-13.

⁴ Տե՛ս **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 439: **Boyle J.**, The Il-Khans of Persia and the Christian West, - The Mongol World Empire, XIII, London, 1977, p. 557-563.

Ինչպես ժամանակին Հեթում Ա-ն, այնպես էլ Մարինոն, առաջին հերթին խորհուրդ էր տալիս տնտեսապես շրջափակել Եգիպտոսի սուլթանությանը: Քանի որ վերջինս չուներ թանկարժեք մետաղների պաշարներ, հացահատիկի ինքնաբավ մշակություն և, եթե հաջողվեր արգելափակել Ադենով գնացող ծովային ուղին, իսկ հարավեվրոպական ծովային պետություններն, իրենց հերթին, դադարեցնեին ապրանքների մատակարարումը եգիպտական նավահանգիստներին, ապա շատ կարճ ժամանակամիջոցում մամլուքներն ամբողջովին կհայտնվեին տնտեսական ծայրահեղ ճգնաժամի առջև: Եվ միայն դրանից հետո կարելի էր ներխուժել քրիստոնյաների համար չարիք դարձած այդ երկիր և բավական հեշտությամբ կործանել այն: Իր ծրագրերում Մարինո Սանուտոն ռազմավարական հույժ կարևոր նշանակություն էր տալիս Հայոց թագավորությանը: Թե՛ պապությանը, և թե՛ եվրոպական միապետերին հղած նամակներով նա կոչ էր անում օգնել Կիլիկյան Հայաստանին՝ մամլուքների և Փոքր Ասիայի թյուրքական ցեղերի դեմ պայքարում: Սանուտոյի կարծիքով Թավրիզով, Սև ծովով ու Կիլիկիայով իրականացվող առևտուրը կարող էր ամբողջովին լրացնել ապրանքների այն քանակությունը, որ ստացվում էր Ալեքսանդրիայի միջոցով¹: Իրականում, նրա ծրագրերի հիմքում խաչակրաց նոր արշավանքի կազմակերպման գաղափարն էր, որն այս անգամ պետք է իրագործվեր բոլորովին այլ, բազմակողմանիորեն մշակված դիրքերից: Սակայն այդ նախագիծն այդպես էլ իրականություն չդարձավ:

---

¹ Տե՛ս **Карпов С.**, Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, М., 1990, с. 110. **Aziz S. Atiya**, The Crusade in the Later Middle Ages, New York, 1970, p. 119-124.

Մանուտոյի կողմից պապին ծրագիրը ներկայացնելուց մոտ վեց ամիս առաջ՝ 1321 թ. մարտի 19-ին, Լևոն Դ-ի և Վենետիկի միջև կնքվել էր առևտրական նոր պայմանագիր: Նրանց բանակցությունները սկսվել էին դեռ 1320 թվականից՝ Լևոն Դ-ի (1320-1342 թթ.) գահակալման առաջին իսկ տարում: Ի դեպ, նախաձեռնությունը պատկանում էր Վենետիկի Հանրապետությանը, որը մի շարք պատվիրակություններ էր ուղարկել Հայոց արքունիք: Ուշագրավ է, որ 1320 թ. հոկտեմբերից մինչև 1321 թ. մարտի 19-ի միջակայքով թվագրվող՝ դոժ Ջիովաննի Սորանցոյի նուղած իր նամակում հայկական կողմը, ի թիվս այլ երաշխավորումների, խոստանում էր ազատ և անվտանգ անցում ապահովել Թավրիզ և նույնիսկ Ասորիք ուղևորվող վենետիկցի վաճառականների համար¹: Նույն ամսին Լևոն Դ-ը² վերահաստատել էր նաև Մոնպելիեի վաճառականներին իր հոր՝ Օշին արքայի 1314 թ. շնորհած արտոնագիրը³: Իսկ մինչ այդ, Օշինը վերահաստատել էր նաև կատալոնացի առևտրականների արտոնությունները⁴: Արևմուտքի հետ քաղաքական և տնտեսական մերձեցումները, անշուշտ, անուշադրության չմատնվեցին ո՛չ մամլուքների, և ո՛չ էլ Փոքր Ասիայի թյուրքերի կողմից: Դժվար չէր համոզվել, որ տասնամյակների ընթացքում թմրկահարված խաչակրաց նոր արշավանքի կազմակերպումն այլևս իրատեսական չէր: Մյուս կողմից՝ արդեն

---

¹ **Sopracasa A.**, նշվ. աշխ., էջ 82-93:

² Հարկ է նկատել, որ Լևոն Դ-ն այդ ժամանակ դեռևս անչափահաս էր, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, Վենետիկի և մոնպելիեցիների հետ բանակցությունները վարել են արքայի խնամակալները, հավանաբար նրանցից առավել ազդեցիկ Օշին Կոռիկոսցին:

³ **Langlois V.**, նշվ. աշխ., էջ 178-179, 185-186.

⁴ **Finke H.**, Acta Aragonensia, Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirschen- u. Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327), B. II, Berlin, Leipzig, 1908, p. 741-742:

1320-ական թվականներին ավելի նկատելի էր դարձել Մերձավոր Արևելքում Իլխանության դիրքերի անկումը: Ուստի ժամանակն էր, որ Եգիպտոսի սուլթանությունը վերսկսեք իր նվաճողական քաղաքականությունը: Ավելին, հակառակ պարագայում, Փոքր Ասիայում Իկոնիայի սուլթանության մասնատման (1307 թ.) հետևանքով ձևավորված թյուրքական պետական կազմավորումներն իրենք կարող էին ստանձնել այդ դերը: Կարամանյան թուրքմենների առաջնորդ Թիմուրդաշը 1321 թ. ներխուժում է Կիլիկիա և մեծ ավերածություններ պատճառում: Կարճ ժամանակ անց՝ 1322 թ. գարնանը, մամլուքյան զորքերը ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան և գրեթե հիմնովին ավերում Այասի բերդերը: 1323 թ. Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Դ Լամբրոնացին (1323-1326 թթ.) Կահիրեում սուլթան Ալ-Նասիր Նասրեդդին Մուհամմեդի (1294-1295 թթ., 1299-1309 թթ., 1309-1340 թթ.) հետ կնքում է խաղաղության պայմանագիր, որով Կիլիկյան Հայաստանը պարտավորվում էր Այասի բաժնից տարեկան 1200000 դրամ (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ 50000 ֆլորին)¹ վճարել Եգիպտոսի սուլթանությանը: Իսկ սուլթանը հանձն էր առնում սեփական միջոցներով վերականգնել իրենց ավերած քաղաքներն ու բերդերը՝ բացի Այասից²: Ընդ որում, մինչ այդ մամլուքները ձեռնամուխ էին եղել Ասորիքում վերականգնելու Լաթաքիա նավահանգստի երբեմնի հզորությունը, որը պետք է հնարավորինս նվազեցներ Այասի առևտրական նշանակությունն Արևելյան Միջերկրականում: Մակայն հայկական քա-

---

¹ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 390-391:

² Տե՛ս Langlois V., նշվ. աշխ., էջ 232-233: Микаелян Г., նշվ. աշխ., էջ 454:

ղաքն ասպատակելուց հետո նրանք դադարեցնում են այդ ձեռնարկումը¹:

Կիլիկիայի առևտրական գլխավոր դարպասի կարևորությունն այնքան մեծ էր, որ նրա ավերումն Արևմուտքում քաղաքական որոշ գործողությունների ալիք առաջացրեց²: Դեռևս 1320 թ. Հովհաննես XXII պապը եվրոպական պետություններից կտրականապես պահանջել էր դադարեցնել Եգիպտոսի սուլթանության հետ առևտրական շփումները: Տեղի տալով պապության ճնշումներին՝ 1323 թ. վենետիկյան իշխանությունները նույնպես նման արգելքներ սահմանեցին իրենց հպատակների համար, որոնք տարածվում էին նույնիսկ հասարակ ճանապարհորդությունների վրա: Ալեքսանդրիայում վենետիկցիները ստիպված են լինում նույնիսկ փակել իրենց հյուպատոսությունը: Հովհաննես XXII-ը 1326 թ. կայացնում է աննախադեպ որոշում՝ իրեն նախորդած պապերի գահակալման ժամանակ մամլուքներին ռազմամթերք վաճառած բոլոր անձինք այդուհետև համարվելու էին հերետիկոսներ³:

Նույն՝ 1323 թ., Հովհաննես XXII-ը որոշում է 30000 ֆլորին գումար ուղարկել Կիլիկյան Հայաստան՝ Այասը վերականգնելու համար⁴: Լևոն Դ-ին ուղղած նամակում պապը գրել էր, որ իր նվիրակներին պատվիրել էր այդ 30000 ֆլորինը փոխ առնել ֆլորենտական Բարդի ընկերությունից և տրամադրել Հայոց թագավո-

---

¹ **Labib S.**, *Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages*, - *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford, 1978, p. 67.

² **Richard J.**, *Le Royaume de Chypre et l'embargo sur le commerce avec l'Egypte (fin XIIIe – début XIVe siècle)*, p. 86.

³ Տե՛ս **Ashtor E.**, նշվ. աշխ., էջ 44-49: **Housley N.**, նշվ. աշխ., էջ 203-204:

⁴ **Ներսես Պալիենցի ժամանակագրական հատվածները**, - Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., Ե., 1956, էջ 70:

րությանը, միաժամանակ նշելով, որ այդ ձեռնարկումն իրեն հոր-դորել է իրականացնել Մարինո Մանուտոն: Այդուհանդերձ, գու-մարը բավական ուշացումով է տեղ հասնում, իսկ մինչ այդ հայե-րը սեփական ուժերով և կարճ ժամանակում վերականգնել էին - Այասը¹:

Լևոն Դ-ը փորձում է էլ ավելի սերտացնել Կիլիկյան Հայաս-տանի առևտրական կապերն արևմտաեվրոպական պետություն-ների հետ: Հայոց արքան 1330 թ. ամուսնանում է Սիցիլիայի թա-գավոր Ֆրեդերիկ III Արագոնցու (1296-1337 թթ.) դստեր՝ Կոնս-տանսի հետ², իսկ մեկ տարի անց երկու թագավորությունների միջև կնքվում է առևտրական պայմանագիր³: Բավական երկար բանակցություններից հետո 1333 թ. նոյեմբերի 10-ին Լևոն Դ-ը Վե-նետիկի դոժ Ֆրանչեսկո Դանդոլոյի (1328-1339 թթ.) դեսպանին նոր արտոնագիր է շնորհում⁴: Նկատենք, որ թեև Այասի անկմանն ընդամենը մեկ տարի էր մնացել, ըստ Պեգոլոտտիի՝ այնտեղ առև-տուր էին անում ոչ միայն ջենովացի ու վենետիկցի, այլ նաև կա-տալոնացի, պրովանսցի ու սիցիլացի վաճառականները⁵:

1335 թ. իլ-խան Աբուսայիդի (1317-1335 թթ.) մահից հետո Իլ-խանությունը սկսում է արագորեն քայքայվել: Հովհաննես XXII և նրան հաջորդած Բենեդիկտոս XII (1334-1342 թթ.) պապերի՝ Լևոն Դ-ին ուղղած հավաստիացումները, թե Ֆրանսիայի թագավոր Ֆի-լիպ VI Վալուան (1328-1350 թթ.) նախապատրաստում է խաչակ-րաց նոր արշավանք՝ մնացին սոսկ խոսքեր: Եվ արդեն 1335 թ. Ե-գիպտոսի սուլթանի հրամանով Հալեպի մամլուք էմիր Ալթուն-

---

¹ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 390-391:

² Յովհան Դարդել, էջ 29-30:

³ Լևոն Ե և իր հրովարտակը, - Բազմավեպ, 1847, էջ 92:

⁴ Sopracas A., նշվ. աշխ., էջ 102-112:

⁵ Francesco Balducci Pegolotti, La Pratica della Mercatura, New York, 1970, p. 59-63.

Բուղայի գորքերը ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան և հասնելով Տարսոն՝ ճանապարհին թալանի ենթարկում Մամեստիան և Ադանան: Հաջորդ տարի մամլուքները և կարամանյան թուրքմենները կրկին ներխուժում են Կիլիկիա: Միայն 1337 թ. Եգիպտոսի սուլթանը համաձայնում է խաղաղության պայմանագիր կնքել՝ ծանր պայմաններ դնելով Լևոն Դ-ի առջև: Կիլիկյան Հայաստանը գրկվում էր մինչև Պիրամոս գետն ընկած տարածքներից՝ այդ թվում և Այասից¹: Հայկական խոշորագույն նավահանգստի կորուստը ծանր հարված էր երկրի տնտեսությանը: Պատահական չէ, որ մինչ այդ Կիլիկիայի վրա իրականացված բոլոր՝ նույնիսկ ամենաավերիչ ասպատակություններից հետո էլ միջազգային մեծածավալ առևտրից գոյացող եկամուտների շնորհիվ բավական կարճ ժամանակում պետության տնտեսական կյանքը բնականոն հունի մեջ էր ընկնում: Փաստորեն կարելի է ասել, որ Այասի կորուստը միջազգային առևտրում Հայկական Կիլիկիայի փառահեղ դերակատարության վերջակետն էր:

Եվ այսպես, միջերկրածովյան առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի ներգրավումը, աշխարհաքաղաքական վճռորոշ իրադարձություններով պայմանավորված՝ ընթացել է հստակ արտահայտվող ժամանակափուլերով. ա) Առաջին փուլը հարկ ենք համարել նախանշել հենց 1201 թվականով, երբ Սալահ ադ-Դինի արշավանքներից հետո խաչակիրների նավահանգիստներում առևտրական գործունեություն ծավալող իտալական հանրապետություններն իրենց հայացքներն ուղղեցին արդեն լայն ծովափ ունեցող Կիլիկյան Հայաստանին: Զարգացումներին մեծ թափ հաղորդեց նաև Լատինական կայսրության ձևավորումը, որից հետո հատկա-

---

¹ Տե՛ս **Микаелян Г.**, նշվ. աշխ., էջ 457: **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 405-407:

պես ջենովացիներն ավելի մեծ շահագրգռվածությամբ ձգտեցին դեպի Կիլիկիա. բ) Հաջորդ փուլը սկզբնավորելու համար որպես ժամանակային սահման անհրաժեշտ ենք համարել ամրագրել Մերձավոր Արևելքում 1240-ական թվականներին մոնղոլական արշավանքներով, սակայն դրա գագաթնակետն, անկասկած, Հուլավուի կողմից 1258 թ. Բաղդադի գրավումն էր: 1261 թ. Բյուզանդիայի կայսրության վերականգնումն ու Նիմֆեյան պայմանագիրը սրեցին ջենովա-վենետիկյան հակամարտությունը: Եթե Ջենովայի առջև լայն բացվեցին Սև ծովի դարպասները, ապա Վենետիկը սկսեց ավելի կայունացնել իր դիրքերն Արևելյան Միջերկրականում՝ հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում: Իսկ 1268 թ. Անտիոքի նվաճումը խաչակրաց տիրույթների մոտալուտ անկման ահագանգն էր, որից հետո իտալական հանրապետությունները սկսեցին էլ ավելի ամրացնել իրենց դիրքերը Հայոց թագավորությունում. գ) Երրորդ՝ ամենավճռական ժամանակափուլը մեկնարկեց 1291 թ. Արևելքում խաչակիրների անկումով, որից հետո Կիլիկյան Հայաստանը հարավեվրոպական պետությունների և Եգիպտոսի սուլթանության տիրույթների միջև ընթացող առևտրական փոխհարաբերություններում ստանձնեց կարևորագույն միջնորդ երկրի դեր: Այդ դերակատարումն ավելի ընդգծված բնույթ էր կրում հատկապես պապական արգելքների խստացման ժամանակամիջոցների ընթացքում: Ընդ որում, ընդհուպ մինչև 1337 թ. Այասի անկումը, միջազգային առևտրում Կիլիկյան Հայաստանի նշանակությունը մշտապես վերելք է ապրել:

Հետազոտելով Եվրոպայում և Արևելքում XIII-XIV դդ. տեղի ունեցած քաղաքական շրջադարձային իրադարձությունների և Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական պայմանագրերի կնքման ժամանակագրական տվյալները՝ անմիջապես աչքի է

զարնում դրանց փոխապայմանավորվածության բարձր աստիճանը: Սովորաբար քաղաքական նշանակալից յուրաքանչյուր փոփոխությանն անմիջապես հաջորդել է Վենետիկի, Ջենովայի կամ եվրոպական այլ պետությունների հետ առևտրական պայմանագրերի ստորագրումը: Դա թույլ է տալիս փաստելու, որ Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում միջազգային առևտրի վրա խարսխված տնտեսական շահի գործոնն առաջնահերթ նշանակություն է ունեցել:

XIII դ. կեսից՝ մամլուքների իշխանության հաստատումից սկսած, Եգիպտոսի սուլթանության արտաքին քաղաքականության գերխնդիրն է դառնում հնարավորինս չեզոքացնել Իլխանության և Եվրոպայի դաշինքի համար ամուր նախապայմաններ ձևավորող յուրաքանչյուր գործոն: Հայկական Կիլիկիան այդ բազմակողմանի համագործակցության հիմնական դերակատարներից էր: Ընդ որում, առանձնահատուկ կարևորություն ուներ Կիլիկիայի դերն առևտրական փոխհարաբերություններում, որի հետ մեկտեղ, Հայկական թագավորությունը կամրջի դեր էր կատարում Հուլավյանների տերության և Եվրոպայի միջև ընթացող թանկարժեք մետաղների շրջանառության համար¹: Քանի դեռ Մերձավոր Արևելքում Հուլավյանները ռազմաքաղաքական գերակայություն ունեին, իսկ Արևմուտքը, հանձինս խաչակրաց արշավանքների սպառնալիքների ու արգելքների քաղաքականությամբ իրականացվող տնտեսական շրջափակման, ազդեցիկ քաղաքական լծակներ ուներ, մամլուքներն իրենց ռազմավարական ծրագրերում ստիպված էին բավական զգուշություն ցուցաբերել: Եթե XIV դ. առաջին քառորդին Եվրոպայում հնչող խաչակրաց արշավանքների կոչերից Եգիպտոսի սուլթանությունը կարող էր նույնիսկ շատ

---

¹ Spufford P., Money and Its Uses in Medieval Europe, Cambridge, 1988, p. 149-156.

չզգուշանալ, ապա տնտեսական շրջափակումը նրան ճնշելու թե-
րևս ամենաազդեցիկ գործիքն էր: Նման պարագայում Կիլիկիան և
Կիպրոսը մամլուքների համար կենսական նշանակության ապ-
րանքների կարևորագույն աղբ- յուրների էին վերածվում: Արդեն
նշել ենք, որ այդ միջնորդական դերում Հայոց թագավորության
նշանակությունը շատ մեծ էր: Չունենալով թանկարժեք մետաղնե-
րի մեծ ծավալների արդունահանում՝ Եգիպտոսի սուլթանության
պետական գանձարանի համար միջազգային առևտուրը դրանց
կուտակման հիմնական միջոցն էր: Սակայն XIV դ. 30-ական թվա-
կանների վերջին, երբ այլևս չկար մոնղոլական վտանգը, իսաչակ-
րաց նոր արշավանքի հիմնական կազմակերպիչներ Ֆրանսիան և
Անգլիան աստիճանաբար ընկղմվում էին Հարյուրամյա պատե-
րազմի մեջ, իսկ պապության գործածած արգելքների մտրակը
սպառել էր պիտանելության ժամկետը՝ Եգիպտոսի սուլթանու-
թյունն իր ռազմաքաղաքական նախագծերում գրեթե լիակատար
ազատություն էր ստանում: Մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայում գնա-
լով հզորացող թյուրքական պետական կազմավորումները սպառ-
նում էին իրենց ձեռքը վերցնել Մերձավոր Արևելքում նվաճողա-
կան քաղաքականության գերակայությունը: Առաջ անցնելով մամ-
լուքներից՝ թուրքերն իրենք կարող էին նվաճել թե՛ Կիլիկյան
Հայաստանը, և թե՛ Կիպրոսը, ինչն ի վերջո կհանգեցնէր նրանց
առևտրատնտեսական, իսկ ապա նաև քաղաքական գերակայու-
թյանն Արևելյան Միջերկրականում ու Մերձավոր Արևելքում: Այս
դեպքում արդեն Եգիպտոսի սուլթանությանը մնում էր անցնել վճ-
ռական քայլերի, որոնցում Հայոց թագավորության նվաճմանն ա-
ռաջնահերթ նշանակություն էր տրված:

ЗОГРАБ ГЕВОРКЯН
ИИ НАН РА

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И
МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ В КИЛИКИЙСКОЙ
АРМЕНИИ (1201-1337 ГГ.)**

РЕЗЮМЕ

Международная торговля имела первостепенное значение для экономики Киликийского армянского государства. Обеспечивая широкое потребление различных товаров, она служила стимулом для развития ремесел и сельского хозяйства страны, а также приносила огромные доходы в государственную казну. В течение почти 140 лет Киликийская Армения сохраняла важную роль в средиземноморской торговле, что не могло не повлиять на внешнюю политику государства. В данной статье мы пытались выявить степень влияния международной торговли на внешние политические отношения Киликийской Армении. Это дает возможность для более комплексного представления о геополитических процессах данного периода и роли государства Киликийской Армении в этих процессах.

ZOHRAB GEVORGYAN

IH NAS RA

**GEOPOLITICAL PROCESSES AND
INTERNATIONAL TRADE IN CILICIAN
ARMENIA (1201-1337)**

SUMMARY

International trade was of prime importance to the economy of the Armenian state of Cilicia. It provided widespread consumption of various goods which served as a stimulus for the development of handicrafts and agriculture, but also brought huge revenues to the state treasury. For nearly 140 years Cilician Armenia retained an important role in the Mediterranean trade, which could not affect the foreign policy of the state. In this paper, we tried to identify the degree of influence of international trade on the external political relations of Cilician Armenia. This allows for a more comprehensive understanding of the geopolitical processes of this period and the role of the state of Cilician Armenia in these processes.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ՎԱՐՉԱ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
XVII դ. ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑՈՒ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՍԲ

Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմագրություն»-ը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և վարչա-քաղաքական կենտրոն Երևանի խանության XVII դ. սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ: Պատմիչի հաղորդումները մեզ թույլ են տալիս գաղափար կազմելու նաև Երևանի խանության այդ շրջանի վանական տնտեսության, գյուղական համայնքի, հայ բնակչության սոցիալական վիճակի, հարկային պարտավորությունների ու պարտադիր աշխատանքի մասին:

Զաքարիա Քանաքեռցին գերազանցապես անդրադառնում է Էջմիածնի և Հովհաննավանքի, մասամբ էլ Բջնիի վանական հաստատությունների տնտեսական կարողություններին, վանքապատկան գյուղացիության հետ դրանց փոխհարաբերություններին և այլն:

Էջմիածնի վանական տնտեսության վերաբերյալ իր վկայությունները Զաքարիա Քանաքեռցին գերազանցապես ներկայացնում է Հայոց հայրապետ Հակոբ Զուղայեցու (1655-1680 թթ.) գործունեության տեսանկյունից, ում պաշտոնավարումը նշանավորվեց Էջմիածնի վանական տնտեսության զարգացմամբ: Պատահական չէ որ, Եսայի Հասան - Ջալալյանը Հակոբ Զուղայեցու

պաշտոնավարման տարիները, բնութագրում է որպես Հայոց աշխարհի և Էջմիածնի նորոգության ժամանակաշրջան¹:

Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ Հակոբ Ջուղայեցին, ստանձնելով կաթողիկոսի պաշտոնը, սկսեց պարբերաբար շրջել ,Ի վանօրայսն, եւ գոր ինչ պակասութիւն տեսանէր վանիցն՝ թէ՛ Բ հոգեւոր եւ թէ՛ մարմնաւոր կարիս լցուցանէր²: Նրա ջանքերով ավարտվեց Էջմիածնի եկեղեցու զանգակատան շինարարությունը³, որն սկսվել էր դեռևս Փիլիպոս Աղբակեցու (1633-1655 թթ.) օրոք⁴, վերակառուցվեց Դարաշամբի Մբ. Նախավկայի վանքը⁵: Նաև նոր կարգ է սահմանվում, ըստ որի ամեն տարի Էջմիածնի վանքն երկրի բոլոր եկեղեցիներին և վանքերին պետք է տար 10 լիտր ձեթ՝ տնտեսական կարիքների և 20 լիտր գինի՝ վանական հաստատություններում հյուրընկալվողներին հյուրասիրելու համար⁶:

Բացի այդ, Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ, Հակոբ Ջուղայեցին շահ Աբբաս Բ-ին (1642-1666 թթ.) խնդրում է կաթողիկոսարանին վերադարձնել Վաղարշապատ գյուղից տասանորդ հարկ գանձելու իրավունքը⁷, որն Էջմիածնից խլել էին Երևանի խաները՝ հայոց կաթողիկոսների թուլության պատճառով⁸: Խնդ-

---

¹ Եսայի Հասան - Ջալալյան, Պատմություն յաշխարհին Աղունից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 11 - 12:

² Զաքարիա Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, հ. II, Վաղարշապատ, 1870, էջ, 60 (այսուհետև՝ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. I – III, Վաղարշապատ, 1870):

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 46, Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 23 (այսուհետև՝ Ջամբո):

⁵ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. II, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2918:

⁶ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 60:

⁷ Վաղարշապատ գյուղը Էջմիածնի կաթողիկոսարանի սեփականությունն էր դարձել դեռևս 1431 թ. (Կալվաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր, պրակ I, կազմեց՝ Հ. Աբրահամյան, Ե., 1941, էջ 16 (այսուհետև՝ Կալվաճագրեր):

⁸ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 62:

րագրի էությունը ներկայացնելով հանդերձ, Ջաքարիա Քանաքեռ-ցին չի անդրադառնում գյուղի հանդեպ մուլքատիրոջ իրավունքներից Էջմիածնի զրկման մանրամասներին: Այս խնդրի վրա լույս է սփռում շահական հրովարտականերից մեկը, ըստ որի՝ 1650 թ. Էջմիածնի վանքապատկան Վաղարշապատ գյուղից գանձվող տասանորդ հարկը թիուլի¹ իրավունքով հատկացվել է Երևանի ազգությամբ վրացի Խոսրով խանին (1647-1653 թթ.)²:

Շահ Աբբաս Բ-ն կատարում է Հակոբ Ջուղայեցու խնդրանքը: Պատմիչը նաև նշում է Էջմիածնին հարկատու գյուղերից մի քանիսը. «Գասախուն՝ որ է ի Նիգ գաւառ, զԹննեացն, զՍանտոյն, զՍևաւեր, զՆորք, զՆորագեղ, զԲադրինճ, զԲիւրական, և այլ բազում տեղաց, որ է այժմ ընդ իշխանութեամբ սուրբ Էջմիածնիէ»³: Ջաքարիա Քանաքեռցու այս վկայության և այլ աղբյուրների համեմատությունից պարզվում է, որ մինչև XVII դ. վերջերը Էջմիածնին է պատկանել 23 գյուղերի սեփականության իրավունքը⁴: Դրանց մեծ մասի հանդեպ Էջմիածնի միաբանությունը օժտված էր մաղաֆության⁵ (ապահարկման) իրավունքով, ըստ որի վանքապատ-

---

¹ Թիուլը պետական ծառայությունների դիմաց տրվող պարգևատրումն էր, որը չէր կարող ժառանգաբար փոխանցվել՝ առանց արքունական հրամանի (Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI - начале XIX вв., Л., 1949, с. 124):

² Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. I, հրովարտականեր, պրակ II (1601-1650), կազմեց Հ. Փափազյան, Ե., 1959, էջ 140-143, վավ. 39 (այսուհետ՝ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականեր):

³ Ջաքարիա Մարկուագ, հ. II, էջ 62:

⁴ Ջամբո, էջ 99 -129, Կավլաձագրեր, էջ 16, Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 21, թղթ. 242, վավերագիր 2, 202:

⁵ «Մաղաֆ»-ն արաբերեն բառ է, որը նշանակում է ազատ (Арутюнян Б., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., Е., 1940, с. 13): Հ. Թորոսյանն առանձնացնում է մաղաֆության իրավունքի երեք տեսակ՝ 1. ամբողջական ապահարկում, 2. բահրայի մասնակի ապահարկում, 3. ապահարկում՝ ռենտայի վճարման պարտականությամբ (Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV – XVIII դդ., Ե., 2007, էջ 108 - 110):

կան, Անդր, այգիք և կալք... ջրադաց և այլք այսպիսիք ... ոչ տալ գգլխահարկս, զհնգորդս, տասանորդս, զտնախարճս, զանասնախարճս և զվքախարճսե¹:

Քացի տասանորդից, Էջմիածնի վանքը կաթողիկոսական գանձարանը համալրում էր նաև այլ ճանապարհով: Ըստ Զաքարիա Քանաքեոցու, Էջմիածինը նվիրատվություններ էր հավաքում² տարբեր երկրների իրեն ենթակա հայ հոգևոր թեմերից. «Ամենայն ազգ Հայոց՝ ուր եւ իցե՝ թէ՛ յաշխարհիին Օսմանցոց, թէ՛ ի Ֆռանգաց, թէ՛ Հնդկաց, թէ՛ Մոսկովաց, եւ ուր եւ գտանի յազգէն Հայոց, ամենեքեան հնազանդիին Էջմիածնի ... եւ ըստ օրինաց մերոց հարկս տան բնակչաց Էջմիածնին, եւ նոքա զարքունական հարկն տան»³: «Արքունական հարկ» ասելով՝ պատմիչը նկատի չունի պետությանը վճարվող բնահարկը՝ բերքի 1/5-րդ մասը (հինգանորդ) կամ բահրան: Խնդիրն այն է, որ մաղաֆության իրավունքով գլխահարկից, տասանորդից, հինգանորդից և այլ հարկերից ազատված հոգևոր հաստատությունները պարտավորվում էին տարեկան գումարային ռենտա վճարելու⁴: Հենց այս հարկատեսակի մասին է խոսում Զաքարիա Քանաքեոցին: Հետաքրքիր է հատկապես այն հանգամանքը, որ պարսից արքունիքն արգելք չէր դնում Էջմիածնի միաբանների ու կաթողիկոսական նվիրակ-

---

¹ Զամբո, էջ 130:

² Տուրքերի հավաքումը կատարվում էր Էջմիածնի կաթողիկոսական նվիրակների միջոցով, որոնք նաև Հայաստանի ու հայկական համայնքների կապը պահպանելու անչափ կարևոր գործառույթ ունեին (Թորոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 225):

³ Զաքարիա Մարկաւագ, հ. II, էջ 81:

⁴ Ըստ Սիմեոն Երևանցու այդ գումարը կազմում էր 17 թուման 500 դինար (Զամբո, էջ 145):

ների առջև և շահական հրովարտակներով ապահովում էր տուրքեր հավաքելու նպատակով վերջիններիս ազատ երթևեկը¹:

Վանքապատկան հողերի հանդեպ Էջմիածնի կաթողիկոսարանի սեփականատիրական իրավունքները Հակոբ Ջուղայեցին փորձում էր հաստատագրել այլ եղանակներով ևս: Չաքա-րիա Քանաքեռցու վկայությամբ նա կաթողիկոս ընտրվելուց հետո ձեռնամուխ է լինում Էջմիածնի շրջակայքի անջրդի հողատարածքները ոռոգովի դարձնելուն²: Երկար տարիներ ապրած լինելով Նոր Ջուղայում՝ Հակոբ Ջուղայեցին շատ լավ ծանոթ էր Իրանում լայնորեն տարածված քանքանների (ստորանցքների) օգտագործմանը: Նա նույն փորձն սկսեց կիրառել նաև Էջմիածնի վանական տնտեսությունում: Քանքանների³ օգտագործման շնորհիվ Հակոբ Ջուղայեցին ապահովեց մի շարք հողատարածքների ոռոգումը և իր կառուցած ջրաղացների ու բրնձաղացների աշխատանքը: Ստորգետնյա ջրերի օգնությամբ կառուցվեց նաև արհեստական լիճ՝ Էջմիածնի միաբանների համար դառնալով հանգստյան գոտի⁴:

Նոր ոռոգման համակարգեր կառուցելու Հակոբ Ջուղայեցու շահագրգռությունը պայմանավորված էր նաև արևելյան երկրներում տարածված, այսպես կոչված, մավաթիե իրավունքով: Ըստ վերջինիս՝ ոռոգման ճանապարհով անպիտան հողը մշակելի դա-

---

¹ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ II, էջ 117-118, վավ. 27, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ III (1652-1731), կազմեց Ք. Կոստիկյան, Ե., 2005, էջ 40 - 41, վավ. 9:

² Չաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 62:

³ Հակոբ Ջուղայեցու նախաձեռնությամբ կառուցված քանքանները գտնվում էին Քասաղ գետից 5-6 կմ հեռավորության վրա, որտեղից էլ ջուրը հասցվում էր շրջակա գուղեր՝ ոռոգման նպատակով (Շիրմագան Գ., Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Ե., 1962, էջ 46):

⁴ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. II, էջ 62:

րձնող անձը դառնում էր այդ հողի սեփականատերը¹: Բացի այդ, ջրատիրոջը նաև բերքից տասանորդ ստանալու արտոնություն էր վերապահվում²: Հօգուտ այս տեսակետի է խոսում նաև Սիմեոն Երևանցու այն վկայությունը, ըստ որի Հակոբ Ջուղայեցու կառուցված քանքաններով ոռոգվում էին հատկապես ,մեծ և բազմախարճե գյուղերը³:

Էջմիածնի վանքապատկան գյուղերից տասանորդ հարկ գանձելու իրավունքից Էջմիածինը զրկվում է նաև Երևանի ազգությամբ լեզգի խան Սեֆիդուլիի (1666 - 1674 թթ.) պաշտոնավարման ընթացքում⁴: Նրա և կաթողիկոսի հարաբերություններն ի սկզբանե լարված էին: Դրա հիմնական պատճառն էջմիածնի պարտքերն էին, որոնք առաջացել էին Հակոբ Ջուղայեցու և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթապցու հակամարտության պատճառով⁵:

Ըստ Սիմեոն Երևանցու, տասանորդի հարկման Էջմիածնի իրավունքը վերականգնելու նպատակով Ջուղայեցին դիմում է շահ Սուլեյմանին (1666-1694 թթ.): Սակայն պատմիչն սխալ-մամբ

---

¹ Թումանյան Հ., Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Ե., 1960, էջ 272:

² Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Բահրան ու մյուլքը XVII և XVIII դդ., Ե., 1969, էջ 428, Հ. Փափագյան, Ջրատիրության մասին դիվանական վավերագրերը և շահ Սաֆիի 1638 թ. հրովարտակը,- Բանբեր Մատենադարանի, 1973, № 11, էջ 223:

³ Ջամբո, էջ 24:

⁴ Նույն տեղում, էջ 219:

⁵ Հակոբ Ջուղայեցու և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնթապցու միջև շուրջ 20 տարի (1664 – 1679 թթ.) ծավալվել էր պայքար, որի հրահրողը Երուսաղեմի պատրիարքն էր՝ նպատակ ունենալով թուրքահայ թեմերն անջատելու Էջմիածնի վերահսկողությունից և դառնալու թուրքահայ անկախ և ընդհանրական կաթողիկոս (Հովհաննիսյան Աշ., Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը և տաճկահայ նուիրակության խնդիրը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 45):

այս իրադարձությունը թվագրում է 1642-ով¹: Չաքարիա Քանաքեռցին իր հերթին շահին Հակոբ Ջուղայեցու դիմելու տարեթիվը չի նշում և, բացի այդ, թերի է ներկայացնում նաև կաթողիկոսական խնդրագրի էությունը: Ըստ նրա, կաթողիկոսը շահին է դիմում միայն խանական բռնություններից ազատվելու խնդրանքով²: Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներից մեկից պարզ է դառնում, որ շահ Սուլեյմանը 1674 թ. հրապարակված հրամանագրով արգելում է տեղական պաշտոնյաների ապօրինի պահանջները Էջմիածնի վանքի եկամուտների հանդեպ³:

Չնայած այն հանգամանքին, որ պարսից արքունիքն Էջմիածնի կաթողիկոսարանին զիջած հարկերի պատճառով տնտեսական բավականին մեծ կորուստներ էր ունենում, այդ վնասները փոխհատուցում էր այլ եղանակներով: Էջմիածինը չէր կարող լուծել վանքի համար քիչ թե շատ կարևորություն ունեցող որևէ խնդիր, առանց կաշառք տալու: Վերջինիս պաշտոնական արտահայտությունն էր «փիշքաշը» (նվիրատվությունը), որի միջոցով էին լուծվում վարչական մարմինների հետ կապված բոլոր հարցերը⁴: Նույնիսկ հայոց կաթողիկոսները մինչև 1629 թ. պարտավորվում էին տարեկան 100 թուման ,փիշքաշե տալ պարսից արքունի գանձարանին⁵: Բացի այդ, կաթողիկոսն իր պաշտոնի հաստատումը փաստող շահական հրամանի դիմաց պարտավորվում էր 300 ոսկի վճարել: Չաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ՝ Հակոբ Ջուղայեցին կաթողիկոս հաստատվելու համար Աբբաս Բ-ի մեծ վեզիր-

---

¹ Ջամբո, էջ 219:

² Չաքարիա Սարկաուզ, հ. II, էջ 81:

³ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ III, էջ 97-98, վավ. 39:

⁴ Դանեղյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Մեֆյան Իրանի XVII դ. պատմության սկզբնաղբյուր, Ե., 1978, էջ 145:

⁵ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ II, էջ 104-106, վավ. 19:

րին վճարել է 300 ոսկի: Ընդ որում, դա կատարվում էր «ըստ սահմանի առաջին Կաթողիկոսացն»¹: Կաթողիկոսական պաշտոնի հաստատման այս կարգի մասին է վկայում նաև Առաքել Դավրիժեցին²: Հակոբ Ջուղայեցուն նախորդած Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը ևս հարկադրված էր կաշառքի միջոցով լուծել Էջմիածնի համար կարևոր խնդիրները: Նա Գրիգոր Լուսավորչի աջը Նոր Ջուղայից Էջմիածին փոխադրելու թույլատվություն ստացավ միայն շահական արքունիքում կաշառք բաժանելուց հետո³:

Հակոբ Ջուղայեցու մահից երկու տարի անց նրան հաջորդեց Եղիազար Այնթափցին (1682-1690 թթ.), որն աչքի ընկավ բեղուն գործունեությամբ՝ նպատակ ունենալով վերականգնել 1679 թ. Երևանի հուժկու երկրաշարժի հետևանքով վնասված վանքերն ու եկեղեցիները: Նա վերակառուցեց Սբ. Հովհաննիսի և Սբ. Գայանեի վանքերը: Երկուսում էլ հիմնադրվեցին հոգևոր միաբանություններ: Պարսպապատվեց Սբ. Գայանեի վանքը, տաճարի արևմտյան հատվածում կառուցվեց խորան, իսկ հյուսիսային կողմում կաթողիկոսը կառուցեց իր գերեզմանը, խուցը և տնտեսական բնույթի կառույցներ⁴: Կառուցվեց նաև Ձորագյուղի եկեղեցին⁵:

Եկեղեցաշինական գործունեությամբ է աչքի ընկնում նաև 1690 թ.⁶ կաթողիկոս դարձած Նահապետ Եդեսացին, որը «Շինեցաւ եւ նորոգեցաւ բազում վանորայս եւ եկեղեցիս»⁷: Չնայած

---

¹ Զաքարիա Սարկաւազ, հ. II, էջ 60-61:

² Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Խանլարյանի, Ե., 1990, էջ 202:

³ Նույն տեղում, էջ 262-263:

⁴ Զաքարիա Սարկաւազ, հ. II, էջ 106:

⁵ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հ. III, Ե., 1987, էջ 720, Սրվանձտյանց Գ., Թորոս Աղբար, հ. II, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 407:

⁶ Զաքարիա Սարկաւազ, հ. II, էջ 107:

⁷ Նույն տեղում:

պատմիչը չի հիշատակում այդ վանական հաստատությունների անունները, սակայն այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Նահապետ Եղեսացու ջանքերով 1691 թ. վերանորոգվել է Երևանի Սբ. Անանիա եկեղեցին, որն ավիրվել էր 1679 թ. երկրաշարժի հետևանքով¹, Սբ. Շողակաթ եկեղեցին², իսկ Կարբի գյուղում կառուցվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին³:

Զաքարիա Քանաքեռցիի Հովհաննավանքի տնտեսական վերելքի շրջանը կապում է Զաքարիա Վաղարշապատցու (1637-1659 թթ.) անվան հետ, որը, 1637 թ. ստանձնելով Հովհաննավանքի վանահոր պաշտոնը- «Սկսաւ ամենէլ շինութիւն: Եւ շինեաց ի մէջ հին պարսպին պարիսպ ի հարաւոյ կողմն եկեղեցւոյն, զտնտեսատունն, զսեղանատունն, զխցերն, եւ զհոյակապ աղիւսաշէն հրուանդանքն: Եւ ժողովեաց բազում անասունս, զձիս եւ զջորիս, եւ զերամակս մատակ ձիոց, եւ զեզինս, եւ զգոմէշս, եւ զխաշինս, եւ զհողս, եւ զայգիս»⁴: Վերջինիս մասին գովասանքով է խոսում նաև Առաքել Դավրիժեցիին՝ նշելով, որ Զաքարիա Վաղարշապատցու նախաձեռնած Հովհաննավանքի վերակառուցման և օժանդակ կառույցների շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին ընդամենը երկու տարում⁵: Նրա ջանքերով վերականգնվեց նաև տասասանորդ հարկ գանձելու Հովհաննավանքի իրավունքը⁶:

Պատմիչն այդ իրավունքի սկզբնական ձեռքբերումը կապում է 1441 թ. Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրված Կիրակոս Վիրապեցու

---

¹ Շահխաթունյաց Հ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատա, հ. II, Էջմիածին, 1842, էջ 144:

² Օրմանյան Ս., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 408:

³ Կոստանյան Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. – Պետերբուրգ, 1913, էջ 197:

⁴ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 282:

⁶ Զաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34:

անվան հետ¹: Չաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ՝ վերջինիս պաշտոնավարման տարիներին էլ (1441 – 1442 թթ.)² տասանորդի հարկման իրավունքը հանձնվում է Հովհաննավանքին, ուր 1441 թ. առաջնորդ էր ընտրվել Կարապետ եպիսկոպոսը³:

Հովհաննավանքին տասանորդ հարկ վճարող գյուղերն էին Հովհաննավանքը, Որդկանան, Մերկևիլը, Փարպին և Բրնձաղացը հետևյալ չափով. «զ 6 (6) ստակ⁴ մուլք Յոհաննավանուց, Չ (6) ստակ մուլք Որդկանայ, Ա (1) ստակ եւ կէս Մերկեւիլոյ, Ա (1) ստակ Փարպի, եւ Ա (1) ստակ Բրնձաղաց»⁵:

Չաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ Հովհաննավանքին հարկատու է եղել նաև Կարբի գյուղը, որը, սակայն, հետագայում ազատվել է հարկերից: Խնդիրն այն է, որ կարբեցիների ջանքերով

---

¹ Որպես այս վկայության աղբյուր՝ Չաքարիա Քանաքեռցին հիշատակում է Թովմա Մեծոփեցուն և Առաքել Դավրիժեցուն. «Ջայս ուսաք ի Թումայ պատմագրէն եւ յԱռաքել վարդապետէն (Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 31): Սակայն, Մեծոփեցու «Հիշատակարան»-ում այդ մասին ոչ մի վկայություն չկա: Այնտեղ նշվում է միայն, որ 1441 թ.՝ Կիրակոս Վիրապեցու ձեռնադրման ժամանակ, այլ հոգևորականների կողքին ներկա է գտնվել նաև «Տէր Կարապետ Յովհաննուվանից»-ը (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ե., 1999, էջ 220): Նման տեղեկություն չկա նաև Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ում: Ինչպես վկայում է Չաքարիա Քանաքեռցին, ինքն այդ մասին տեղեկացել է Առաքել Դավրիժեցու հետ զրուցելիս (Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 31):

² Օրմանյան Ս., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 2486:

³ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 30:

⁴ Հողատարածքն օտարման ենթարկվելու դեպքում բաժանվում էր վեց հավասար մասերի, որն իրանական աղբյուրներում կոչվում էր դանգ, իսկ հայկականում՝ ստակ: Մեկ ամբողջական կալվածքը վեց դանգ (ստակ) էր (Թորոսյան Հ., Արևելահայ գյուղացիության սոցիալ – տնտեսական դրությունը XVI - XVIII դդ., Ե., 1991, էջ 147, Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17-18-րդ դարերում և Էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր, - Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. III, Ե., 1940, էջ 120):

⁵ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 34, հմմտ. Ջամբո, էջ 291:

Մուղնիում կառուցվում է մատուռ, որտեղ պահվում էին սրբերի մատունքներ: Կարբի գյուղի ավագանիների որոշմամբ՝ դեպի այդ մատուռ ամեն աշնանը կատարվող ուխտագնացություններից ստացված եկամուտը՝ դրամով և բնամթերքով, բաժանվելու էր 2 մասի՝ Հովհաննավանքի և Կարբիի միջև: Դրա հաշվին Կարբի գյուղն ազատվում էր Հովհաննավանքին վճարվելիք տասանորդ հարկից¹:

Գյուղերից բացի, Հովհաննավանքի առաջնորդարանին հարկատու էին նաև Քասախից մինչև Ախուրյան գետ տարածվող հոգևոր թեմերը, որի վերաբերյալ տեղեկություն պարունակող կոնդակը, Չաքարիա Քանաքեռցու հաղորդմամբ, անհայտացել է դեպի Հովհաննավանք ջալալի հրոսակների արշավանքներից մեկի ժամանակ²:

Չաքարիա Քանաքեռցու հաղորդմամբ՝ Հովհաննավանքին հարկատու հոգևոր հաստատությունները պարտավորվում էին վճարել հետևյալ հարկատեսակները՝ 1. հաս և իրավունք (տուրք), 2. պտուղ և սրբադրամ, 3. հոգեբաժին³: Պատմիչը, սակայն, չի անդրադառնում այն խնդրին, որ դրանց հավաքումն ունեցել է եռաստիճան բնույթ, ըստ որի՝ քահանաները գյուղերից հավաքված հարկերը տալիս էին առաջնորդարանին, վերջինս էլ դրանից բաժին էին տալիս կաթողիկոսարանին⁴:

---

¹ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 7-8: Խոսքը վերաբերում է ջալալիների 1605 թ. կողոպտչական արշավանքին (Մանր ժամանակագրություններ (XIII – XVIII դդ.), հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Ե., 1951, էջ 179):

³ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 7 - 8:

⁴ Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը, էջ 228:

Ստացված եկամուտներից Հովհաննավանքի առաջնորդարանը պարսից պետությանը հարկ չէր վճարում¹: Դա ար- դյունքն էր այդ վանքի վանահայր Զաքարիա Վաղարշապատցու ջանքերի: Նա Նոր Ջուղայի մեծամեծերի միջոցով Աբբաս Բ-ից համապատասխան հատուկ իրավունք էր ստացել. «Եւ առաքեաց (Զաքարիա Վաղարշապատցին - Ա. Վ.) թուղթ օրհնութեան,- գրում է Զաքարիա Քանաքեռցին,- ի վերայ Ջուղայու մեծամեծացն. որ հանին նսմոս արքունական ի փոքր Շահ-Աբասէն Պարսից, որ ազատ լինի ի հարկաց արքունի՝ թէ՛ այգի, թէ՛ հող, եւ թէ՛ այլ ամենայն ինչ, գոր ինչ վարեմք եւ ցանեմք, առանց հնգորդի եւ տասանորդի գամենայն ժողովեմք յշտեմարանս՝ եւ վայելեմք առանց աշխատանաց»²: Այսպիսով, ըստ Զաքարիա Քանաքեռցու, պարսից արքունիքը Հովհաննավանքին, փաստորեն, էջ- միաձնի նման օժտել էր մաղաֆության (ապահարկության) իրավունքով, որով վանական կալվածքներն ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից³: Չնայած, տասանորդ և հինգանորդ հարկերից բացի Հովհաննավանքը Զաքարիա Վաղարշապատցու պաշտոնավարման ընթացքում ազատվում էր նաև, այսպես կոչված, «արքունական հարկ»-ից, որի էությանն արդեն անդրադարձել ենք, սակայն Սիմեոն Երևանցու վկայությունից պարզ է դառնում, որ հետագայում Հովհաննավանքն Երևանի խանության մի քանի այլ վանական հաստատությունների նման ամեն տարի պարտավորվում էր վճարելու նախատեսված դրամական ռենտան՝ 17 թուման 500 դինար

¹ Закарий Канакерци, Хроника, перевод с армянского, предисловие и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969, с. 258.

² Զաքարիա Մարկաւագ, հ. III, էջ 34 – 35:

³ Մարկոսյան Ա., Իմունիտետի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII- XVIII դդ., Ե., 1975, էջ 42:

չափով: Հովհաննավանքի առավելությունն այն էր, որ վերջինս, ըստ Սիմեոն Երևանցու «մէկ թուման ԳՃԼ (330) դիանի (դինար - Ա.Վ.) մադաֆութիւն ունի նադտից կողմանէ»¹:

Պատմիչը դրական գույներով է ներկայացնում նաև Չաքարիա Վաղարշապատցուն հաջորդած Հովհաննես Կարբեցու (1659-1679 թթ.) պաշտոնավարումը, որն իր բեղմնավոր գործունեությունը շարունակեց նաև Հովհաննավանքի սահմաններից դուրս՝ կառուցելով Սերկևիլի վանական միաբանությունն իր օժանդակ տնտեսական կառույցներով և Կարբիի ձիթհանը²:

Էջմիածնից և Հովհաննավանքից բացի, Չաքարիա Քանաքեռցին անդրադառնում է նաև Բջնիի վանական տնտեսությանը: Խոսելով եպիսկոպոս Փիլիպոս Քանաքեռցու մասին՝ նա հաղորդում է, որ վերջինս, դառնալով Բջնիի վանքի առաջնորդը, վերակառուցելով տեղի տնտեսական շինությունները³:

Ի տարբերություն վանական տնտեսությանը բնորոշ ապահարկության իրավունքի, ըստ որի վանական հաստատություններին պատկանող գյուղերի բնակիչներն ազատված էին պետությանը հողային ռենտա վճարելու ծանր պարտականությունից, պետական հողերի վրա ապրողները պարտավորվում էին պարսից պետությանը վճարել հողային ռենտա, այն է՝ ստացված հինգանորդը (բահրա)⁴:

Չաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ խանական վարչությունը հատուկ պաշտոնյայի միջոցով, որը հայտնի էր, հազար-չիե

---

¹ Ջամբո, էջ 145:

² Չաքարիա Սարկաւագ, հ. III, էջ 36:

³ Նույն տեղում, հ. I, էջ 76:

⁴ Սիմեոն Երևանցին այդ մասին գրում է. «Զի որպէս է սովորութիւն երկրիս, որք ի յամենայն գեօղորայս գոր ինչ սերմանեն՝ ի հնգէն մէկ՝ զհնգորդ տան յարքունիս, որ բահրա ասի, եւ ի տասնէն մէկ՝ զտասանորդ տան մլքատեառն՝ որ մուլք ասի» (Ջամբո, էջ 159):

անունով, հաշվում էր ստացված բնամթերքի չափը, որպեսզի ճշտորեն իրականացնի պետությանը հասանելիք հարկի՝ հինգանորդի գանձումը, որն իրականացվում էր պարսից հարկահանների միջոցով¹:

Մասնակի դեպքերում, սակայն, գյուղերի հարկերը կարող էին հավաքվել գյուղապետերի, այլ ոչ թե հարկահանների միջոցով: Այդպիսի օրինակ Ջաքարիա Քանաքեռցին բերում է Մահմադղուլի խանի (1693-1696 թթ.) պաշտոնավարման հետ կապված: Ըստ պատմիչի՝ վերջինս «Ոչ առաքել հարկահանս յեր-կիրն, զի մի՞ նեղեսցեն զռամիկսն, այլ ինքեանք ժողովեալ առ սակաւ սակաւ հատուցեն»²: Բնատուրքից բացի գյուղապետի վրա էր դրված նաև դրամական հարկերի հավաքագրման պարտականությունը: Նման օրինակ Ջաքարիա Քանաքեռցին բերում է Քանաքեռ գյուղի հետ կապված: Գյուղապետ Ամիրջանը մեկ տարվա ընթացքում գյուղից հավաքել էր 340 թուման: Կատարած ծախսերի վերաբերյալ վերջինիս ներկայացրած հաշվետվության ժամանակ գյուղի ավագանին 60 թումանի պակասորդ է արձանագրում և բողոքագիր ներկայացնում Երևանի խանին: Իրավիճակը պարզելու համար խանը Քանաքեռ է ուղարկում իր պաշտոնյաներից Գուլնագարին, ով փորձում է դաժան ծեծի միջոցով Ամիրջանից ստանալ պակասող գումարը: Վերջինիս աղերսանքներին ի պատասխան՝ գյուղացիները հավաքում և Գուլնագարին են հանձնում 30 թուման, իսկ մնացած 30 թումանի դիմաց գյուղապետն առաջարկում է խանին հանձնել իր չորս որդիներին և գեղեցկուհի դստերը: Մա-

---

¹ Ջաքարիա Մարկաուզ, հ. I, էջ 68:

² Նույն տեղում, հ. II, էջ 135:

կայն, խանը մերժում է Ամիրջանի խնդրանքը և հրամայում շարունակել վերջինիս տանջահարելը¹:

Հարկային համակարգի պաշտոնյաներից էր նաև քալանթարը: Վերջինս, Չաքարիա Քանաքեռցու համաձայն, Երևանի խանության հարկային տեսչության ատենապետն էր, որը Երևանի խանի կողմից հաստատագրված հարկը բաշխում էր գավառապետերի վրա: Վերջիններս էլ իրենց հերթին որոշում էին իրենց գավառում գտնվող գյուղերի հարկաչափը: Հավաքված հարկը պարսիկ ոստիկանների միջոցով և քալանթարի վերահսկողությամբ հանձնվում էր խանին²:

Տասանորդից և հինգանորդից բացի, Երևանի խանության գյուղացիները վճարում էին նաև անասնահարկ ու գլխահարկ: Չնայած Արևելյան Հայաստանում պարսից տերության մնացած հատվածների նման գերազանցապես տարածված էր, քողավե կամ «չոբանբեկի» կոչվող մանր եղջերավոր անասունների դիմաց անասնահարկի գանձումը³, սակայն Չաքարիա Քանաքեռցու վկայություններից պարզվում է, որ բնակչության համար ծանր բեռ էին դարձել նաև խոշոր եղջերավոր անասուններից գանձվող հարկերը: Ըստ պատմիչի՝ Ամիրգունա խանը հատուկ պաշտոնյայի միջոցով հարկերի գանձման նպատակով հաշվառում էր նաև խորշոր եղջերավոր անասունները⁴:

Հարկային պարտավորություններից բացի, գյուղացիները պարտավոր էին նաև պետության համար կատարել ձրի պարտա-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 2 - 4:

² Նույն տեղում, էջ 40:

³ Առաքել Դարիժեցի, էջ 165, Ն. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, ԺԳ - ԺԶ դդ. (1253-1582), Ե., 1932, էջ 350, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, պրակ II, էջ 127, վավ. 34, նույն տեղում, պրակ III, էջ 136, վավ. 36:

⁴ Չաքարիա Սարկաւագ, հ. I, էջ 67 - 68:

դիր աշխատանք՝ կոռ: Այդ կապակցությամբ հաճախ կատարվում էր մարդահամար, որի ընթացքում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում գյուղացիներից առողջներին ընտրելու հանգամանքի վրա: Դրա արտահայտություններից մեկը Քանաքեռ գյուղում խանական պաշտոնյա Ասլան աղայի իրականացրած մարդահամարն էր¹: Վերջինս նպատակ էր հետապնդում բռնության միջոցով ստիպելու գյուղացիներին, որպեսզի նրանք չթաքցնեն հարկման ենթակա իրենց արու գավակներին:

Ամփոփելով Երևանի խանության XVII դ. վանական տնտեսության և հարկային համակարգի վերաբերյալ Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությունները՝ կարող ենք արձանագրել, որ հոգևոր հաստատությունների տնտեսական վերելքը մեծապես պայմանավորված էր հոգևոր առաջնորդների անձնական հատկանիշներով: Իսկ վանքապատկան հողատարածքների ընդարձակումը, տնտեսական շահույթ ապահովելուց զատ, նպատակ է հետապնդել հայ բնակչությանն ազատելու պարսից հարկահանների կեղեքումներից:

Ինչ վերաբերում է նույն շրջանի Երևանի խանության հարկային համակարգին, ապա թեև վերջինս գերազանցապես խարսխված էր շահական արքունիքի ընդունած օրենքների և որոշումների վրա, սակայն շատ հաճախ Երևանի խաներն իրենց ենթակա հարկային պաշտոնյաների միջոցով իրականացնում էին սեփական շահերից բխող հարկային քաղաքականություն:

АРМЕН ВИРАБЯН
ИИ НАН РА

---

¹ Նույն տեղում, էջ 66:

**МОНАСТЫРСКАЯ ЭКОНОМИКА И НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА
ЕРЕВАНСКОГО ХАНСТВА – СОЦИАЛЬНО–ЭКОНОМИЧЕСКОГО И
ПОЛИТИКО–АДМИНИСТРАТИВНОГО ЦЕНТРА ВОСТОЧНОЙ
АРМЕНИИ XVII В.В ОСВЕЩЕНИИ ЗАКАРИЯ КАНАКЕРЦИ**

РЕЗЮМЕ

Хроника Закария Канакерци содержит важные сведения относительно социально–экономической истории ереванского ханства – социально–экономического и политико–административного центра Восточной Армении XVII в. Свидетельства историка дают представления о монастырской экономике, сельской общине, социальном положении армянского населения, налоговых обязательствах и обязательном труде ереванского ханства этого периода.

Свои свидетельства о монастырской экономике ереванского ханства XVII в. Закария Канакерци представляет с точки зрения деятельности духовных наставников, так как подъем экономики духовных учреждений был обусловлен их личными качествами. Из свидетельств историка становится ясно, что расширение монастырских территорий, кроме обеспечения экономической выгоды, преследовало цель освобождение армянского населения от гнета персидских налоговых чиновников.

Что касается налоговой системы ереванского ханства того же периода, то хотя оно в основном было основано на законах и решениях, принятых шахским двором, очень часто ереванские ханы посредством нижеподданных налоговых чиновников, осуществляли налоговую политику, исходящую из их личных интересов.

ARMEN VIRABIAN
IH NAS RA

**MONASTIC ECONOMICS AND TAX SYSTEM OF YEREVAN
KHANATE – THE SOCIAL–ECONOMICAL AND POLITICAL–
ADMINISTRATIVE CENTRE OF EASTERN ARMENIA IN XVII CENTURY
ILLUSTRATED BY ZAKHARIA KANAKERTSY**

RESUME

The «Chronicle» by Zakharia Kanakertsy includes important information concerning social-economic history of Yerevan khanate – the social–economical and political–administrative centre of Eastern Armenia in XVII century. The historian's evidence gives us idea about monastic economics, village community, social situation of Armenians, tax duties and obligatory labour of Yerevan khanate of that period.

Zakharia Kanakertsy represents his evidence about monastic economics of Yerevan khanate from the point of view of spiritual tutors' activity as the increase in economics of spiritual institutions was due to their personal merits. From the historian's evidence it becomes clear that broadening of monastic territories besides providing economic profits was aimed to setting free Armenian population from Persian tax officials' force.

As for tax system of Yerevan khanate of the same period, though it was based on the laws and decisions adopted by shakh court, Yerevan khans very often realized tax policy coming from their personal interests.

ՄԻՄԵՈՆ Ա ԵՐԵՎԱՆՅՈՒ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միմեոն Ա Երևանցին (1763-1780 թթ.) իր գահակալության տարիների ընթացքում այքի ընկավ շինարարական բուռն գործունեությամբ: Կաթողիկոսն իր հայրապետության տասնյոթ տարիների ընթացքում շինարարական բազմապիսի աշխատանքներ կատարեց՝ բարեկարգելով Մայր տաճարը և նրան հարակից տարածքները. «... որն իր 17 ամեայ գահակալութեան տարիները նշանաւորեց ոչ միայն եկեղեցական-հոգևոր, ազային-հայրենասիրական, պատմագրական և տաղերգական, կրթական-մշակութային բեղմնավոր գործունեութեամբ, այլև շինարարական մեծածաւալ իրագործումներով»¹:

Անդրադառնալով Միմեոն Ա Երևանցու իրականացրած շինարարական աշխատանքներին՝ նախ պետք է հաշվի առնել այն ժամանակաշրջանը, երբ Միմեոն Երևանցին բազմեց հայրապետական գահին:

XVIII-րդ դարի երկրորդ կեսին երկիրը գտնվում էր օտար զավթիչների իշխանության ներքո: Մահմեդական կառավարիչներն ամեն կերպ հալածում էին ազգային եկեղեցուն և կրոնին վերաբերող ցանկացած գործունեություն: Արդեն պարզ է, որ օտարների կողմից իրականացվող հարկային ծանր քաղաքականության հետևանքով ինչ տաժանակիր պայմանների մեջ էր հայտնվել հայ

---

¹Յարութիւնեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 64:

գյուղացին: Ավերվում էին եկեղեցիներն ու դպրոցները, որոնք հանդիսանում էին ազգային նկարագրի կրողը և պահպանողը: Նման հանգամանքներում չէր կարող զարգանալ տնտեսությունը, բնականաբար չէին զարգանում նաև գյուղերն ու քաղաքները: Այս ամենին գումարվում էր բռնությամբ դավանափոխության խնդիրը: Նման ծանր պայմաններում 1763 թ. Միմեոն Ա Երևանցին ստանձնեց կաթողիկոսական պաշտոնը և հասցրեց իրականացնել մեծածավալ գործունեություն մշակութային տարբեր բնագավառներում:

Միմեոն Երևանցու շինարարական գործունեության մեջ չափերով ամենամեծը և ծախսատարը Մայր աթոռի շուրջ կառուցապատված կրկնապարսպի շինարարությունն է: Կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացու (1629-1633 թթ.) օրոք կառուցված պարիսպը Միմեոն Երևանցին փոխարինեց նորով: Երևանցին ձեռնամուխ եղավ ամրացնել Մայր աթոռի շրջակա պարիսպն այն պատճառով, որ նախ՝ շատ փոքր էր, հազիվ էր շրջափակում վանքի տարածքը և երկրորդ՝ պարսպի սահմաններից դուրս էին գտնվում վանքի սննդի մթերման ամբարներն ու անասնագոմերը: Այդ պատճառով Էջմիածնի վանքը շատ հաճախ ենթարկվում էր ավազակային հարձակումների: Նշված հանգամանքներից ելնելով՝ Միմեոն Ա Երևանցին նախաձեռնում է ընդլայնել Մայր աթոռի տարածքը և ամրապնդել նրան շրջապատող պարիսպները, որպեսզի տաճարը զերծ մնար ամեն տեսակ ոտնձգություններից: Միմեոն Երևանցին տեղափոխել է տախս նաև Վաղարշապատ գյուղի մի հատվածը, որը տգեղ տեսք էր հաղորդում Մայր տաճարին: Գյուղը տեղափոխելուց անմիջապես հետո կաթողիկոսը սկսում է պարսպի շինարարությունը: Որպեսզի պարիսպն ավելի ամուր լինի, նրա ներքին հատվածը կառուցվում է երեք շարք կարծր քարերից, իսկ մնացած

շարունակությունը լրացվում է հում աղյուսից: Պարսպի կառուցապատման ընթացքում դարպասներ են թողնվում հարավ-արևելյան և հյուսիսային հատվածներում, որոնցից գլխավորը Վաղարշապատ գյուղի կողմն ընկած հյուսիսային մուտքն էր: Պարսպի մաս կազմող դարպասները կամարաձև էին և շարված էին կարծր քարերով. «Վանքը շրջապատեց նոր հաստահիմն պարսպով, որ չորս դուռն ունի, մեկը փոքր, իսկ երեքը մեծ և կամարայարկ, որոնցից մեկը կոչում է՝ Շուկայի դուռն, միւս՝ Կալի դուռն, իսկ երրորդը՝ Մարի դուռն, ինչպէս ասում են դրնապաններից մէկի անունով: Պարսպի մէջն առնուեցան և վանքի պատկանեալ մնացած շինութիւնները, որով վանքն իսպառ անջատուեցաւ գիւղից»¹: Արդէն պարզ է դառնում, որ պարսպի ամրացման գործը հույժ կարևոր էր Մայր աթոռի ամրության համար և իզուր չէ, որ Միմեոն Ա Երևանցին իր գահակալման հենց սկզբնական շրջանում ձեռնարկեց պարսպի կառուցումը, որը տևեց երեք տարի՝ 1763-1766 թթ²:

1766 թ. կառուցապատված պարսպի վրա կան այլ արձանագրություններ ևս: Դրանց բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ պարսպի շինարարության ժամանակ, որոշ բարերարներ նյութական օժանդակություն են հատկացրել: Պարսպի վրա արված հետևյալ արձանագրություններում նշվում է.

«Շինեցաւ մեծ բուրգն արդեամբք ի

---

¹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Միմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 2Է:

² Վազգեն Ա կաթողիկոսի (1955-1994 թթ.) գահակալության տարիներին, երբ էջմիածնի պարիսպը փոխարինվեց քարե նոր պարսպով՝ հաշվի առնելով Միմեոն Ա Երևանցու կողմից կառուցած պարսպի պատմական արժէք լինելու կարևորությունը, աղյուսաշեն պարսպից հարավային և հարավարևելյան կողմերում որոշ հատվածներ պահպանվեցին: Տես՝ Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992, էջ 483:

*յԱտրանայ (Ատրիանապոլսի) սառաֆ մահտեսի
Ջաքարիային և հանգուցեալ եղբօրն իւրոյ
մահտեսի Գրիգորին ի յիշատակ ամենից
կենդանեացն և ննջեցելոցն իւրեանց: ԹՎին
(հայոց) ՌՄԺԵ, ին»¹:*

*«Շինեցաւ բուրգս այս արդեամբք սրբոյ
Սաղիմայ պատրիարգ տեառն Կարապետի
աստուածաբան վարդապետին ի յիշատակ
իւրեան, եւ հոգևոր եւ մարմնաւոր ծնողաց
իւրոց ի ՌՄԺԶ(թուին հայոց. 1767)»²:*

Միւեոն Երևանցու կողմից կառուցապատված պարսպի վերաբերյալ մանրամասն ուսումնասիրություններ է կատարել հայտնի ճարտարապետ Վարազդատ Հարությունյանը. «Տարբեր են հեռավորությունները արտաքին և ներքին պարիսպների միջև: Միջպարիսպային տարածքներն աւելի ընդարձակ են արևելեան կողմում և հարաւարևելեան անկիւնում: Մասշտաբի բացակայութիւնը թոյլ չի տալիս գաղափար կազմել իւրաքանչիւր կողմի արտաքին և ներքին պարիսպների երկարութիւնների, հատկապէս նաև դրանց գումարը կազմող ընդհանուր չափերի մասին: Դարպասներից որոշակի նկատելի է միայն հարաւայինի տեղը: Այն գտնւում է նշուած կողմի պարսպի բեկման անկիւնում, երկու բուրգերի միջև: Դրանից դուրս եկող ճանապարհը տանում էր դէպի Սարդարապատ: Վաղարշապատ գիւղը տարածւում էր հիւսի-

---

¹ Յովհ. Շահխաթունյանց,Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գավառացն Այրարատեայ, հատոր առաջին, Էջմիածին, 1842, էջ 95:

² Նույն տեղում:

սային կողմում, որոշ հեռաւորութեամբ այդ կողմի պարսպապատից»¹:

Ինչպէս վերը նշեցինք, Սիմեոն Երևանցին Վաղարշապատ գյուղը տեղափոխեց և նորակառույց պարսպով այն առանձնացրեց Մայր աթոռից: Սակայն այս պարագայում գյուղը և նրա բնակիչները կտրվում էր Մայր աթոռից: Եվ որպէսզի գյուղի բնակչութիւնը դժվարութիւններ չունենար եկեղեցու հետ կապված, կաթողիկոսը պարսպի շինարարութիւնն ավարտելուց անմիջապէս հետո ձեռնամուխ եղավ Վաղարշապատ գյուղի համար առանձին մի եկեղեցի կառուցելու գործին: Եվ կարճ ժամանակահատվածում՝ 1767 թ. կառուցվում է սբ. Աստվածածին փայտածածկ եկեղեցին²:

1764 թ. Սիմեոն Ա Երևանցին ս. Գայանէ եկեղեցու բակում գետնափոր մի սառնարան է կառուցել տալիս: Այդ շինութիւնը կոչվում էր Մաղազա: Մառնարանի ճակատային մասում՝ քարի վրա, արված է հետևյալ արձանագրութիւնը.

«Թվ. ՌՄԺԳ (1764)

Շնորհիւն ԱՅ շինեցաւ մաղազայս

ի ժամանակս տն Սիմէօն գերիմաստ

կաթողիկոսին Երևանցոյ. եւ առաջնորդութեամբ

սրբոյ ուխտիս տն Եղիազարա վարդապետին,

***արդեամբք եզոյիւք տրին որնէ վաղեամբ սբ. Էջմիածնի»*³:**

---

¹ Յարութիւնեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 66:

²Սբ. Աստվածածին եկեղեցու զանգակատունը ինչ-ինչ պատճառներով մնում է կիսակառույց, որն ամբողջովին վերանորոգվում է Վազգեն Ա հայրապետի գահակալութեան տարիներին:

³ Յարութիւնեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 66:

Միմեոն Երևանցին համառ պայքար էր մղում մահմեդական քոչվոր ցեղերի դեմ, որոնք զավթում էին հայկական գյուղերը և ավանները: Դրացից էր «բայատ»¹ քոչվորական ցեղը, որը հաստատվել էր Խոր Վիրապի վանքին հարող շրջակա այգիներում՝ վանքը վերածելով անասնազուհի: Երկար պայքարից հետո Միմեոն Երևանցուն հաջողվում է վանքը և նրա շրջակա տարածքն ազատագրել քոչվոր ցեղից: Եվ որպեսզի Խոր Վիրապի եկեղեցին կանոնավոր կերպով գործեր նա այնտեղ մի առաջնորդ է նշանակում և եկեղեցին ամբողջովին կարգի է բերում. «ՈՒ ամեն մի պակասություն հոգալով՝ վանքը դարձրեց միաբնակյացների (համար տեղ), ինչպիսին առաջ էր»²: Միմեոն Երևանցու հաջորդ քայլը Գոշավանքի մենաստանի վերանորոգումն էր: 1765 թ. կաթողիկոսը վերականգնում է Գոշավանքի մենաստանը, որը մոտ քսան տարի անգործության էր մատնված և անմխիթար վիճակում էր: Կաթողիկոսը վճարում է բոլոր հարկերը, որոնք տարիների ընթացքում կուտակվել էին վանքի վրա: Վերանորոգելուց հետո վանքին առաջնորդ է նշանակում՝ վերականգնելով միաբնակության խաթարված կյանքը: Կաթողիկոսի կողմից Մայր աթոռի անունով գութան է նվիրաբերվում Գոշավանքի միաբնակությանը:

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1655-1680 թթ.) կառուցված ջրամբարը, որը գտնվում էր Երևան տանող ճանապարհի ներքին հատվածում, 1765 թ. վերանորոգվում է Միմեոն Ա Երևանցու ջանքերով:

---

¹ Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Ե., 2003, էջ 52:

² Նույն տեղում:

Միմեն Երևանցին 1765 թ. նորոգել է տալիս նաև Վաղարշապատ գյուղին կից գտնվող «Նորք»¹ կոչվող այգու ջրաղացը, որը ամբողջովին խարխլված էր:

1766 թ. Միմեն Երևանցին «Ղոխ»² կոչված խաղողի այգում կառուցում է մի գեղեցիկ հնձան՝ իր շինություններով: Այնուհետև «Ղևոնդենց»³ կոչված այգու հողերը միացնում է «Վերին»⁴ այգու հողերին և դարձնում մի մեծ գեղեցիկ այգի՝ պարսպապատելով ամբողջ այգու տարածքը:

Միմեն Ա Երևանցին իր կաթողիկոսության հինգերորդ տարում՝ 1768 թ., դեռևս Փիլիպոս Ա Աղբակեցի (1655-1680 թթ.) կաթողիկոսի կողմից կառուցված Քանքան կոչվող աղբյուրի ջուրն ավելացնելու համար, Մայր աթոռի տարածքում գետնի տակից ջուր է հանել տալիս և միացնում այդ աղբյուրի ջրին, որպեսզի Էջմիածնի վանքը չունենա ջրի սղության պակաս:

Որպեսզի Մայր աթոռը և միաբանների խցերը գերծ մնային խոնավությունից՝ կաթողիկոսը 1768 թ. նախաձեռնում է Մայր տաճարի կողքերը ստորգետնյա հորեր փորել: Այս նոր կառուցված հորերի հետ մեկտեղ Միմեն Երևանցու թելադրանքով վերանորոգվում են Հակոբ Ջուղայեցու կաթողիկոսության օրոք կառուցված ստորգետնյա հորերը: Նրա հաջորդ քայլը Փիլիպոս Ա կաթողիկոսի կառուցած Էջմիածնի վանական դպրոցի հիմնովին վերանորոգումն էր. «Փիլիպոս կաթողիկոսի կառուցած Ս. Էջմիածնի վանական դպրոցը, որին ժամանակակիցները «ակատեմիայ ուսման» են անուանում, զետեղված էր հինաուրց նեղ, խարխուլ և

---

¹ Նույն տեղում, էջ 256:

² Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Միմեն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ ԴԲ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Միմեն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Ե., 2003, էջ 51:

անյարմար շինութեան մեջ. Միմեռնը դորա փոխարէն երկու պ ըիսպների մեջ առանձին տեղը, վանքի հիւսիսակողմը, երկու շինութիւն կանգնեց՝ ամարան և ձմրան. շինեց նաև նորա մօտ մումատան համար մի շինուածք մեղրամում թափելու և սպիտակացնելու յարմարութիւններով, ջրի քարեայ աւազանով, առանձին պարիսպներով և պարտեզներով»¹:

Օշական գյուղը, որը հնուց ի վեր եղել էր Էջմիածնի իրավասության ներքո, 1740-ական թվականներից ընկել էր մահմեդական ցեղերի իշխանության տակ, սակայն Միմեռն Երևանցին ամեն ինչ անում է, որպէսզի գյուղը կրկին վերադարձնի Մայր աթոռին: Եվ ինչպէս «Ջամբո» աշխատության մեջ է ասվում. «այս արիասիրտ հայրապետը, մի քանի տարի կանգնելով իր հոտի գլուխ, այնքան ջանք թափեց, որ նրանց արմատախիլ անելով հալածեց այնտեղից»²: Երկար մաքառումից հետո կաթողիկոսին հաջողվում է 1768 թ. գյուղն ազատագրել մահմեդականներից և վերաբնակեցնել հայերով:

Մայր աթոռին պատկանող այլ գյուղեր ևս՝ Աշտարակը, Եղվարդը, Աղավնատունը, նույնպէս զավթվել էին մահմեդական ցեղերի կողմից այնքան վաղուց, որ կարծես ոչ ոք չէր հիշում այն մասին, որ վերը նշված գյուղերը ժամանակին պատկանել են Մայր աթոռին: Միայն Միմեռն Երևանցուն է հաջողվում պրպտել Մայր աթոռի կալվածագրերը և այնտեղից դուրս բերել այդ գյուղերին վերաբերող փաստաթղթերը, որոնցով և ապացուցում է, որ Աշտարակը, Եղվարդը և Աղավնատունը պատկանում են Էջմիածնին: Նրան հաջողվում է Երևանի խանի հետ նոր պայմանագիր ստորագրել՝ այդ գյուղերը վերցնելով մահմեդականներից. «Ապա մի

¹ Դիւան, էջ 2Թ:

² Միմեռն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Ե., 2003, էջ 51:

օր կանչեցինք Երեւանի (խան) Հուսէին Ալի խանին Աթոռ՝ իբրև թէ պատվելու: Եվ երբ նա եկավ, մենք առանձնացանք եւ նրանց ցույց տվեցինք Գրիգոր կաթողիկոսի մեծ կտակագիրը եւ Եղւարդի կտակագիրը՝ ծանոթացնելով նրան հանգամանքներին: Եվ Աստուծու ողորմածությամբ, որի ձեռքում է իշխողների սիրտը, խանը փակվեց: Այն գյուղերը, որոնք իր ձեռքի տակ էին եւ որոնց մուլքն ինքն էր վերցնում, տվեց մեզ հաստատուն թղթով: Այդ գյուղերն են Աշտարակ, Եղւարդ...»¹:

1770 թ. Միմեոն Երևանցի Մայր Աթոռում կառուցում է երկհարկանի մի շինություն, որը պետք է կաթողիկոսի համար ծառայեր որպէս ամառանոց: Ամառանոցը կառուցապատելուց անմիջապէս հետո հայոց հայրապետը նախաձեռնում է նորոգել Մայր տաճարի տանիքը: Եկեղեցու տանիքը վերանորոգվում է սրբատաշ, գեղեցիկ քարերով: Տանիքի հետ մեկտեղ Միմեոն Երևանցի վերանորոգել է տալիս Էջմիածնի վանքի երկու խորանները, որոնք կրում էին սբ. Հակոբի և սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անունները: Այս ամենի հետ մեկտեղ կաթողիկոսը քանդել է տալիս եկեղեցու առաստաղը և փոխարենը կառուցում է մի մեծ պահարան:

Միմեոն Երևանցու ջանքերով 1770 թ. Ղազար Ջահկեցի (1737-1751 թթ.) կաթողիկոսի կողմից կառուցված կաթողիկոսական ձմեռային բնակարանին կից կառուցվում է տասը սենյակից բաղկացած մի շինություն՝ վանքի միաբանների կեցության համար:

Միմեոն Երևանցու կաթողիկոսության տարիներին վերանորոգվում և կարգի են բերվում Մայր տաճարի ներսի սյուները: Վանքի սյուների վերանորոգման վերաբերյալ ևս կան արձանագրություններ, որոնք արված են հարավային և արևմտյան սյուների

---

¹ Նույն տեղում:

վրա: Նրանցից հարավայինի վրա գրված է հետևյալ արձանագրությունը.

*«Նորոգեցաւ սինս մինչեւ ի վերին
կամարսն հոգաբարձութեամբ Տեառն Սի-
մէոնի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն
Հայոց. արդեամբ Երեւանու բլրից ի
Քրիստոս հանգուցեալ Եաղուբի որդի
մելիք Մինասին ի յիշատակ իւրեանց
եւ իւրայնոցն. Ի ՌՄԻԶ (1777) թուոջս»¹:*

1771 թ. վերանորոգվում է նաև Մայր տաճարի կտրասալերը: Այն ավարտելուց անմիջապես հետո Սիմեոն Երևանցին վերականգնում է դեռևս Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք կառուցված և գրեթե փլուզման եզրին գտնվող միաբանների սեղանատունը, որը վերակառուցվում է սրբատաշ քարերով:

Հայ հողի վրա ստեղծված առաջին տպարանի ստեղծումը կապված է Սիմեոն Ա Երևանցի անվան հետ: Կաթողիկոսն այն հաստատեց իր կողմից կառուցված կաթողիկոսական ձմեռային կացարանին կից տասը սենյակներից բաղկացած շինության արևմտյան հատվածում:

Տպարանը հաստատելուց հետո առաջացավ թղթի խնդիրը: Եվ որպեսզի եվրապական երկրներից չբերվեր թուղթը, որը մեծ ծախսերի հետ էր կապված, 1776 թ. Ղազարապատին նայող դռան մոտ՝ պարսպից դուրս դեպի հարավ, կառուցել է տալիս թղթի գործարան:

Սիմեոն Երևանցին 1776 թ. իր և հարազատ եղբոր՝ Մելիքսեթի միջոցներով վերակառուցում է Երևան քաղաքում գտնվող

---

¹Արձագանք, 1894, N 23, էջ 2:

երկու եկեղեցիների տանիքները: Եկեղեցիներից մեկը Սբ. Պողոս-Պետրոս է: Պահպանվել է եկեղեցու տանիքը վերանորոգած վարպետների գրությունը.«...որ ես սբյ. Էջմիածնի միաբան Եղվարդեցի Գրիգոր վարդապետս, և ես Երևանցի դերձակ Պողոսի որդի դերձակ Աղաբաբս հրամանաւ և հարկադրութեամբ Գերերջանիկ տն. մերոյ վէքիլ և վերակացու եղաք զի նորոգել տացուք զտանիքն Երևանու քաղաքի ներքին մէծ եկեղեցոյն, որ յանուն սբյ Առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի կառուցեալ էայ»¹:

Միմեռն Երևանցին 1777 թ. կառուցել է տալիս մի ամբար, որը հայտնի էր Օշականի ամբար անունով: Այս շինությունն ուներ նաև ներքնահարկ և Օշականից ստացվող ամբողջ բերքը պահեստավորվում էր այս ամբարում:

Միմեռն Ա Երևանցու շինարարական գործունեության մեջ է մտնում նաև Օշական գյուղի հայտնի կամրջի վերանորոգումը, որը կառուցել էր Նահապետ Եդեսացի (1691-1705 թթ.) կաթողիկոսը: Վերանորոգված քարե կամրջի վրա թողած արձանագրությունը հետևյալ բովանդակությամբ է.

***«Նորոգեցաւ կամուրջս` ի ձեռն Տեառն
Միմեռնի սրբազան կաթողիկոսին սրբոյ
Էջմիածնի Երևանցոյ` ի մերոյ
ՌՄԻԷ. (1778)թուին»²***

Միմեռն Երևանցին կառուցել է տալիս մի պարիսպ ևս, որը վեհարանի նարակառույց սենյակների ետին մասով` Տրդատի դռնից ձգվում էր մինչև իր իսկ կողմից 1766 թ. կառուցապատված

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 1, թղթ. 5, վավ. 13:

² Արձագանք, 1894, N 23, էջ 3:

պարսպի մոտ: Այս ամենից հետո հայոց հայրապետը կառուցում է մի բաղնիք, որը պետք է ծառայեր վանքի հոգևորականների և գյուղի բնակչության համար: Բաղնիքին տեղ հատկացվեց կրկնապարսպի արտաքին մասի հարավ-արևմտյան մասում:

Շինարարական աշխատանքներին զուգահեռ կաթողիկոսը հոգացել է նաև Մայր աթոռի հոգևոր դասի անհրաժեշտ պարագաների մասին:

Միմեոն Երևանցին շինարարական գործունեությունն իրականացնում էր հիմնականում հայկական գաղթավայրերից (հնդկահայ մեծահարուստ Գրիգոր Չաքիկյանը, ում ֆինանսական օգնությամբ Մայր աթոռում հիմնադրվեց առաջին տպարանն ու թղթի գործարանը) ստացվող նյութական օժանդակության և հայ եկեղեցու նվիրակությունների միջոցով¹:

Ավարտելով Միմեոն Ա Երևանցու շինարարական գործունեությանը վերաբերող մեր փոքրիկ ուսումնասիրությունը՝ հույս ունենք, որ ժամանակը նոր լույս կսփռի կաթողիկոսի կատարած այլ աշխատանքների վրա ևս, որոնք առայժմ մեզ հայտնի չեն:

---

¹ Նվիրակները Մայր աթոռի կողմից նշանակված պաշտոնյաներ էին, սովորաբար եպիսկոպոս կամ վարդապետ, որոնք գնում էին Հայաստանի սահմաններից դուրս հայերին քարոզելու ազգային եկեղեցու ծեսերն ու սովորությունները, քանի որ հայրենիքի սահմաններից դուրս լինելով՝ շատ հաճախ ազգային եկեղեցեական տոների մեջ ներ էին մուծվում օտար տոներ ևս: Նվիրակները դրսում հավաքում էին այն ամբողջ տուրքերն ու նվերները, որոնք դրսի հայերը տալիս էին սբ. Էջմիածնի բարեկեցության համար: Նվիրակության մեկնելուց առաջ կարևոր էր, որպեսզի նա իր հետ ունենա մյուռոն՝ ժողովրդին տալու համար, այլապես նա իրավունք չուներ առանց մյուռոնի դուրս գալ Էջմիածնից: Նվիրակները չեն ունենում հաստատուն բնակավայր, նրանք շրջում են տարբեր վայրեր, որտեղ կա հայություն և հանդիսանում են որպես կաթողիկոսի փոխանորդ: Տես՝ Կանայան Խաչատուր, Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ դարում, Էջմիածին, 1977, Բ, էջ 48-54:

СИМЕОН I ЕРЕВАНСКИЙ

Католикос Симеон I Ереванский (1763-1780 гг.) отличался также плодотворной строительной деятельностью. Сразу же после возвышения на престол он взялся за строительные работы в разных отраслях. В строительной деятельности Симеона Ереванского примечательна также выстроенная в 1766 г. стена вокруг Кафедрального собора, целью которой была защита Собора от разбойничьих нападений, неоднократно повторяющихся до постройки стены.

Следующим главным делом было основание в 1771 г. типографии, которая было единственной в то время на армянской земле. После основания типографии возникла проблема бумаги, которая до того завозилась из европейских стран и стоила очень дорого. Католикос решил производить ее на месте и в 1776 г. основал фабрику по производству бумаги.

Перечисленные строительные работы являются всего лишь небольшой частью развернутой строительной деятельности католикоса Симеона I Ереванского.

THE CATHOLICOS SIMEON I YEREVANTSI

The Catholicos Simeon I Yerevantsi (1763-1780) was famous for his fertile constructing activities. After taking charge of the Catholicos seat he undertook constructions in different spheres.

The most prominent construction done by Simeon I Yerevantsi was first of all the wall around the Holy See in 1766, which was aimed at protecting the church from gang invasions, which had happened quite often by that time.

The next important work was the Publishing House in the Holy See, built in 1771. It was the first Publishing House of its type in Armenia.

After the construction of the Publishing House there was also the problem of paper which had been imported from Europe by that time and cost rather expensive. The Catholicos decided to produce it locally and built the first paper factory in 1776.

The above mentioned constructions make only a small part of what Simeon I Yerevantsi did. This is only a brief description of the works by Catholicos.

**ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԻՄՐԱՅԵԼ ՕՐԻԻ ԵՎ
ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

XVIII դարի առաջին տասնամյակներում Հայաստանը դեռևս բաժանված էր Մեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև: Այդ դժվարին պայմաններում հայությանը միավորող միակ ամբողջական կառույցը շարունակում էր մնալ Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոն հանդիսացող Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, հայության երկու հատվածներից որևէ մեկը վտանգի տակ չդնելու համար, ստիպված էր գործել մեծ զգուշավորությամբ¹: Ստեղծված իրավիճակում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն ունեին Արցախը և Սյունիքը՝ շնորհիվ հայկական պետականության մարմնավորումը հանդիսացող մելիքությունների, ինչպես նաև այդ գործում ղեկավար դեր ստանձնած Հայ Առաքելական Եկեղեցու արևելյան թեմերն առաջնորդող Գանձասարի կաթողիկոսությունը²:

Ս. Էջմիածինը, ուշադրության կենտրոնում պահելով Գանձասարի կաթողիկոսության ներքին՝ նվիրապետական և տնտեսական կյանքի հիմնական ոլորտները, ինչպես նաև արտաքին աշխարհի հետ ծավալված գործունեությունը, ձգտում էր ուժեղացնել նրա դիրքերը: Այդ տեսակետից կարևոր էր Գանձասարի կա-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. բ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3114:

² Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 201, 204, 219:

թողիկոսությունում երկաթոռության¹ հետևանքով առաջացած խնդիրների լուծման ուղղությամբ քայլերի ձեռնարկումը: Պատահական չէր, որ 1709 թ. հունիսի 18-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցին (1706-1714 թթ.) նամակով հորդորում էր Գանձակի մելիքներ Քյամալին և Բայանդուրին վերջ դնել Գանձասարի կաթողիկոսությունում տիրող երկպառակությանը, իսկ եթե դա չհաջողվի, կաթողիկոսներից մեկին՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանին, կամ Ներսես Ջրաբերդցուն կաթողիկոս ճանաչել, ծայրահեղ դեպքում «երկուքն ևս կայցեն կաթողիկոսական պատուով»²: Այդ ընթացքում Արցախի աշխարհիկ իշխանությունը ներկայացնող մելիքների ազդեցությամբ Եսայի Հասան-Ջալալյանը և Ներսես Ջրաբերդցին հաշտվում են: Նրանց համագործակցության մասին հետագայում Րաֆֆին գրել է. «Եսայի և Ներսես միացած Ղարաբաղի մելիքների հետ՝ գործում էին հայրենիքի փրկության համար»³: Համերաշխության հաստատումը հնարավորություն էր տալիս համախմբել ուժերը և նախապատրաստվել ազատագրական պայքարի կազմակերպմանը:

XVIII դարի սկզբներին հայ ազատագրական շարժման նոր՝ ավելի կազմակերպված փուլի սկզբնավորումն անխզելիորեն

---

¹ Դեռևս XVI դարի կեսից աթոռակալական պայքար էր ծավալվել Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցնող Խաչենի Հասան-Ջալալյան իշխանական տան ներկայացուցիչ հոգևորականների և կաթողիկոսական աթոռին ժառանգաբար տիրելու նրանց իրավունքը վիճարկողների միջև: Պայքարը, որ հատկապես սրվել էր Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսի (1676-1700 թթ.) և նրան հակաթոռ Միմեոն Խոտորաշենցու (1675-1701 թթ.) աթոռակալության տարիներին, շարունակվում էր նաև նրանց հաջորդած Եսայի Հասան-Ջալալյանի (1701- 1728 թթ.) և Ներսես Ջրաբերդցու (հակաթոռ 1706-1728 թթ., կաթողիկոս 1736-1763 թթ.) միջև (Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Ե., 2006, էջ 54, 69-78):

² Մատենադարան, ձեռագիր N 4331, էջ 19ա:

³ Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ.10, Ե., 1964, էջ 476:

կապված է Իսրայել Օրիի (1659-1711 թթ.)¹ անվան հետ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Օրին, վերջնականապես հույսը կտրելով արևմտաեվրոպական տերություններից օգնություն ստանալուց, Հայաստանի ազատագրման խնդիրը կապեց Ռուսաստանի հետ²: Դեռևս 1708 թ., ռուսական պատվիրակության ղեկավարի կարգավիճակում ժամանելով Պարսկաստանի մայրաքաղաք Սպահան, Իսրայել Օրին ընդունվել էր շահ Սուլթան Հուսեյնի կողմից ռուսական դեսպաններին հատկացվող պատվով³: Իր մերձավոր ընկեր և զինակից Մինաս վարդապետ Տիգրանյանի⁴ հետ նամակագրական կապի միջոցով Օրին պետք է կարևոր տեղեկություններ հաղորդեր ռուսական արքունիքին Պարսկաստանի ներքին կյանքի և քաղաքական կացության վերաբերյալ⁵:

---

¹ 1699 թ. ապրիլի 29-ին Սյունյաց մելիքների կողմից Պետրոս I-ին ուղղված նամակում նշվում էր, որ Իսրայել Օրին սերում էր Պոռոշյան իշխանական տնից (Эзов Г., Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб., 1898, с. 17):

² Իսրայել Օրին այդ վճռական և բախտորոշ քայլին դիմեց Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան-Վիլհելմի և Հոռմեական Կայսրության կայսր Լեոպոլդի խորհրդով (Նույն տեղում, էջ 133, հմմտ. Տոլբազյան Ե., XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները և ռուսական կողմնորոշումը: Պետրոս Ա և հայերը, Ս., 2005, էջ 18-19):

³ Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ 247, Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2, Ե., 1959, էջ 599:

⁴ Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը ծանոթացել էին դեռևս 1699 թ. Անգեղակոթի ժողովի ժամանակ: Այստեղ էլ մելիքները, հաշվի առնելով վարդապետի բանիմաց և վստահելի մարդ լինելը՝ նրան դարձրել էին Օրիի ուղեկիցը և վստահեցրել, թե «երկուսը միասին ինչ-որ ասեն ու հաստատեն Ռուսաստանի թագավորին, իրենց համար ընդունելի և հաճելի պիտի լինի» (Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ 17): Մինաս վարդապետն Օրիի եվրոպական ճանապարհորդությունների ժամանակ նրա քարտուղարի և Հայաստանին վերաբերող տեղեկություններ հայթայթողի ու խորհրդատուի դերում էր, իսկ երբ Օրին ուղևորվում էր Պարսկաստան և նրան պետք էր մեկը Ռուսաստանում, ում միջոցով կկարողանար ռուսական կողմին տեղեկություններ հաղորդել իր պատվիրակության գործերի մասին, Մինաս վարդապետն ստանձնեց այդ պարտականությունը (Նույն տեղում, էջ 254):

⁵ Նույն տեղում:

Սակայն Պարսկաստանում Օրին միայն դիտողի և հետախույզի դերում չէր: Նրա հիմնական նպատակը շարունակում էր մնալ Հայաստանի ազատագրման ծրագրերի իրագործման համար անհրաժեշտ քայլերի ձեռնարկումը: Պատահական չէ, որ Պարսկաստան գնալիս և այնտեղից վերադառնալիս Օրին հանդիպել էր ինչպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցու, այնպես էլ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ¹:

1709 թ. հունիսի 7-ին Ալեքսանդր Ջուղայեցին Պետրոս Մեծին գրեց մի կոնդակ, որից տեղեկանում ենք, որ այդ ընթացքում Օրին այցելել էր Էջմիածին, ուր արժանացել էր սիրալիք ընդունելության²: Ցարին ուղղված երկար բարեմաղթություններից և օրհնություններից հետո Ալեքսանդր կաթողիկոսը գրում էր, որ Օրին պատմել է Պետրոս Մեծի՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրո և հարգանքի մասին, «...և մեք ուրախացեալ ցնծացաք և քո հրամանքդ օրհնելով օրհնեցաք, զոր Տէր Աստուած զքեզ հաստատ և պայծառ պահեսցէ ի պարծանս ազգիս քրիստոնէից»³: Այնույետև, նշելով, որ Իսրայել Օրին հիացրել էր բոլորին՝ բարձր պահելով Պետրոս Մեծի պատիվը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը վերջինիս մաղթում էր երկարակեցություն և թշնամիներին դիմակայելու կարողություն⁴:

Այն հանգամանքը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հարկ էր համարել օրհնության գիր հղել Պետրոս Մեծին և հաղորդել նրան Օրիի այցելության մասին, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Օրին Էջմիածին էր ժամանել Պետրոս Մեծի հատուկ հանձնարա-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 243-244, Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 610:

² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, Е., 1964, с. 284.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

րություններով¹: Կարևորելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ջուղայեցու և ռուսաց թագավորի միջև նամակագրական կապի հաստատումը, Լեոն եզրակացրել է, որ «Օրին այլևս պատճառ չունեն դժգոհ լինելու հայ հոգևորականությունից, որն այժմ նրա հետ միասին կանգնած էր հայրենիքի գործն առաջ տանելու համար»²: Միաժամանակ Լեոն ընդգծել է Եսայի կաթողիկոսի ունեցած դերը Ս. Էջմիածնում տիրող տրամադրությունների հարցում. «Գուցե առանց նրա ջանքերի չէր, որ նույն ճանապարհի վրա կանգնած ենք տեսնում և Էջմիածնի աթոռը»³:

Ինչպես տեսնում ենք, արդեն իսկ նամակագրական կապի հաստատումն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և ռուսական ցարի միջև Լեոնի կողմից դիտվում էր որպես առաջընթաց քայլ ազատագրական շարժման գործում: Հարկ է նշել, որ նամակում շատ են հաճոյախոսություններն ու բարեմադրանքները, սակայն այնտեղ չի խոսվում Իսրայել Օրիի ձեռնարկած գործի մասին: Հնարավոր է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ստիպված էր ի պաշտոնե զգուշություն դրսևորել և հնարավորություն չունենալ գրելու⁴:

Հետաքրքիր է դիտարկել նաև Գանձասարի կաթողիկոսության վերաբերմունքը Օրիի և նրա ձեռնարկած գործի նկատմամբ: Դեռևս 1699 թ. Գանձասարի հոգևոր ներկայացուցիչները մերժողական դիրքորոշում էին դրսևորել Օրիի նկատմամբ՝ զգուշանալով, որ, լինելով Պֆալցի կողմից ուղարկված դեսպան, Օրին կփոր-

¹ Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 604:

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, գ. 2, Ե., 1973, էջ 99:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը բազմաթիվ թեմեր ուներ Պարսկաստանում և Օսմանյան կայսրությունում, ուստի ակնհայտ ռուսամետ դիրքորոշման դեպքում կարող էր վտանգի տակ դնել դրանց հետագա գործունեությունը (Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 87):

ձի կաթողիկություն սերմանել հայ ժողովրդի մեջ: Ներկայացնելով Պֆալցյան ծրագրի նշանակությունը՝ Օրին ամեն կերպ աշխատում էր մեղմել դրա կաթողիկ ուղղվածությունը, սակայն հենց Հռոմի պապի գերակայության ճանաչման ակնարկը հանդիսացավ այն պատճառը, որ Օրին մերժողական պատասխան ստացավ Գանձասարի միաբանությունից¹: Այժմ, երբ Օրիի արևմտաեվրոպական կողմնորոշումը փոխարինվել էր ռուսականով, կաթողիկություն ընդունելու պայմանը վերացել էր: Ուստի Գանձասարի կաթողիկոսության դիրքորոշումը միանշանակ էր՝ ամեն կերպ աջակցել Իսրայել Օրիին²: Երբ Օրին, ավարտելով ռուսական պատվիրակության ղեկավարի առաքելությունը, մեկնում էր Մոսկվա, մի քանի եկեղեցականների ուղեկցությամբ նրա հետ էր նաև Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, որը նպատակ ուներ անձամբ հանդիպել Ռուսաց թագավորի հետ և պայմանավորվել Հայաստանի ազատագրության հարցերի վերաբերյալ³: Հետագայում այս մասին Եսայի կաթողիկոսը գրում էր Պետրոս Մեծին. «Իսրայել Օրի դեսպանն եկն երկիրս Հայոց և զհամբաւ բարեյաղթութեանդ սփռեալ տարածեաց ի լսելիս մեր ամենեցուն. և այնքան յորդորեցաք ի սերքո մինչ ես իմովք միաբանիւք ելեալ ընդ նմա հանդերձ եկինք մինչև ի Յաշթարաքան քաղաք առ ի տեսութիւն և երկրպագութիւն մեծ և բարձր թագավորութեանդ»⁴:

---

¹ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 3112-3116, հմմտ. Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 213:

² Հայ հոգևորականությունը՝ հանձին Եսայի Հասան-Ջալալյանի, այս անգամ օգնություն ցուցաբերեց Իսրայել Օրիին: Գանձասարի կաթողիկոսը դարձավ քաղաքական շարժման ղեկավար, որովհետև, ինչպես նշել է Եղիշե Գեղամյանցը, «մեջտեղում եկեղեցու միության հարց չկար, և խնդիրը վերաբերում էր հայկական քաղաքական անկախությանը» (Գեղամյանց Ե., Իսրայել Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը, Բաքու, 1914, էջ 52):

³ Эзов Г., նշվ. աշխ., էջ 312:

⁴ Նույն տեղում, էջ 316:

Իսրայել Օրին և Եսայի Հասան-Ջալալյանը մեծ դժվարություններով միայն 1711 թ. օգոստոսին հասան Աստրախան, սակայն հենց այդտեղ էլ ընդհատվեց նրանց ուղևորությունը, քանի որ նույն ամսում Օրին մահացավ: Եսայի կաթողիկոսը, որպես հավատարիմ զինակից, մնաց Օրիի կողքին մինչև նրա կյանքի վերջին օրերը: Օրիի մահից հետո Եսայի կաթողիկոսը վերադարձավ Գանձասար¹:

Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը և Եսայի Հասան-Ջալալյանը, համագործակցելով Արցախի մելիքների հետ, ստանձնեցին ազատագրական պայքարի հետագա կազմակերպման գործը: Հայտնելով Պետրոս Մեծին Օրիի մահվան մասին՝ Մինաս վարդապետը խնդրում էր իրեն մոռացության չտալ և խոստանում էր ծառայություններ մատուցել ռուսական կառավարությանը²: Օգտվելով իր ձեռք բերած ծանոթություններից՝ Մինաս վարդապետը շարունակում էր դիմումներ անել և խնդրանքներ ուղղել ռուսական կառավարությանը հայ ազատագրական պայքարի գործում օգնություն ստանալու նպատակով: Իսկ Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը դարձավ այն մարդը, ով շարունակություն

---

¹ Պետրոս Մեծին ուղղված վերոհիշյալ գրության մեջ Եսայի Հասան-Ջալալյանն անդրադարձել է Իսրայել Օրիի մահվանը. «...դեսպանն անդ մեռաւ և զամենայն ինչս նորա և մեր ցիր ու ցան արարին, և ոչ ոք չունէաք ասպնջական և ծանոթ, դարձեալ դարձաք յետս և եկաք յերկիրս մեր» (ՅօՅ Դ., նշվ. աշխ., էջ 316): Հենվելով ռուսական պաշտոնական գրությունների վրա, որոնց համաձայն Օրիի թաղումը տեղի էր ունեցել Աստրախանի հայկական եկեղեցու բակում «լուսավորչական եկեղեցու ծեսով» (Նույն տեղում, էջ 277-278)՝ Ա. Հովհաննիսյանը գրել է, որ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը և նրա հետ ժամանած եկեղեցականները, «թաղման կարգ կատարելով, հարզանքի տուրք էին մատուցել անժամանակ մեռած հայ քաղաքական գործչին, որն անձնապես լինելով հավատացյալ կաթողիկ՝ ի վերջո խախտել էր դարերի տրադիցիան՝ դնելով հայ ազատագրական շարժումը դավանաբանական բացառությունների հաղթահարման շավիղի վրա» (Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 621):

² ՅօՅ Դ., նշվ. աշխ., էջ 311-313:

ւն տվեց Իսրայել Օրիի սկսած գործին: Լեոն այդ մասին գրել է. «Այդ մարդն էր, որ եկեղեցու հովվի պաշտոնի հետ միացրեց զինվորական գործունեությունը... Շատ բան չէր կարող անել Օրին, եթե նրա հետ միաժամանակ Գանձասարում չլիներ Եսայի կաթողիկոսը: Պատմության ընթացքը ցույց է տալիս, որ ազատության գաղափարը Օրիի հետ վաղաժամ գերեզման կմտներ, եթե Եսային իր վրա վերցրած չլիներ սկսած գործի շարունակությունը»¹:

Պատմագրության մեջ եղել է ակնարկ, որ Իսրայել Օրիի ազատագրական պայքարի ռուսական ծրագիրն ընդունվել էր Եսայի Հասան-Ջալալյանի կողմից, քանզի Գանձասարի հայրապետը ձգտում էր իր եկեղեցական ազդեցությունը տարածել նաև Մոսկվայի, Աստրախանի և Ռուսաստանի ամբողջ հարավի հայության վրա²: Եթե նույնիսկ ճիշտ համարենք այդ տեսակետը, միննույն է, ակնհայտ է, որ Հասան-Ջալալյանի այդ ձգտումը նույնպես ծառայեցվելու էր Հայրենիքի ազատագրման խնդրին: Ուստի առավել հավանական է, որ Եսայի կաթողիկոսը զինվորագրվել էր հայ ժողովրդի ազատագրությանը և այն հաջողությամբ իրականացնելու, այդ գործին Ռուսաստանի հայությանը ևս մասնակից դարձնելու համար, հարկ էր, որ իր ազդեցությունը տարածեր նաև Ռուսաստանում³: Բացի այդ Եսայի Հասան-Ջալալյանը, կողմնորոշվելով դեպի Ռուսաստան, ձգտում էր բարեկամական կապեր պահպանել նաև այլ պետությունների հետ, որոնցից այս կամ այն օժանդակությունը կարելի էր ակնկալել Օրիի ձեռնարկած ծրագրի իրագո-

---

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ե., 1986, էջ 486:

² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, с. 22.

³ Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե., 1998, էջ 218-219:

րծման համար¹: Այս ամենից հետևում է, որ Եսայի կաթողիկոսը, հավանություն տալով Օրիի ծրագրին, անձնական նպատակներ չէր հետապնդում, այլ լինելով շրջահայաց և հմուտ հոգևորական և քաղաքական գործիչ՝ փորձում էր օգտագործել բոլոր հնարավոր միջոցներն ընդհա- նուր նպատակի իրականացման համար:

Եվ իրոք, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձու- թյուն- ները, Եսայի Հասան-Ջալալյանն իր ողջ կյանքն ու գործունեու- թյունը նվիրեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կազմա- կերպմանն ու ղեկավարմանը: Նա դրսևորեց իրեն որպես հայրե- նասեր և ազատասեր անձնավորություն, տաղանդավոր քաղաքա- գետ ու դիվանագետ, ով ներքին ու միջազգային բարդ իրադրու- թյան պայմաններում կարողանում էր արագ կողմնորոշվել և ճիշտ ուղղության տալ ազատագրական պայքարին: Հայկական սղնախ- ների կազմակերպումը, հայ-վրացական և հայ-ռուսական ռազմա- քաղաքական դաշինքի գաղափարը, որի ոգե- շնչողներից ու ակ- տիվ կենսագործողներից մեկն էր նա, դրա վառ ապացույցն է²:

Այսպիսով, այն քայլերը, որ ձեռնարկվել էին Իսրայել Օրիի կողմից, կարևոր հիմք հանդիսացան ազատագրական գործի հե- տագա կազմակերպման համար, և արդեն XVIII դարի 20- ա- կան թթ. վերածվեցին լայնածավալ ազատագրական շարժման Սյունիքում և Արցախում:

---

¹ Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 612:

² Պարսամյան Վ., Ղարաբաղի ազատագրական շարժումների պատմությունը Ե- սայի Հասան-Ջալալյանի լուսաբանությամբ, -Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1985, էջ 144-145, 155:

**АЙК КАРАПЕТЯН
ИИ НАН РА**

**К ВОПРОСУ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ ИСРАЭЛА ОРИ И
АРМЯНСКОГО ДУХОВЕНСТВА В ОРГАНИЗАЦИИ
АРМЯНСКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ**

РЕЗЮМЕ

В первые десятилетия XVIII в. Армения оставалась разделенной между Сефевидской Персией и Османской империей. Положение армянского народа было крайне тяжелым. В таких условиях, чтобы не поставить под угрозу жизнь армянского народа в восточной и западной частях Армении, Св. Престол Эчмиадзина действовал с большой осторожностью. В сложившейся ситуации

активную роль в деле освободительного движения играл католикосат Гандзасара, возглавлявший восточные епархии Армянской Апостольской церкви.

Именно в это время Исраэл Ори, окончательно убедившись в необоснованности обещаний западноевропейских стран оказать помощь армянскому народу, связал свои надежды в организации освободительного движения с Россией. Прибыв в Армению, Исраэл Ори встретился с Католикосом Всех Армян Александром Джугаеци и католикосом Гандзасара Есаи Хасан-Джалаляном, который оказал всяческую помощь Исраэлу Ори и даже изъявил желание лично встретиться с Петром I, чтобы обсудить вопросы об освобождении Армении. Ори и католикос Есаи, направляясь в Москву, добрались до Астрахани, где Ори неожиданно скончался. Есаи организовал похороны Исраэла Ори по всем обрядам Армянской Апостольской церкви и, вернувшись в Армению, продолжил руководство по организации освободительного дела армянского народа.

Таким образом, шаги, предпринятые Исраэлом Ори, и его сотрудничество с представителями армянского духовенства стали основой для дальнейшей организации освободительного движения, которая переросла в вооруженную борьбу в 20-ые годы XVIII в. в Сюнике и Арцахе.

HAYK KARAPETYAN
IN NAS RA

**THE ISSUE OF COLLABORATION OF ISRAEL ORY AND
ARMENIAN PRIESTHOOD IN THE ORGANIZATION OF
ARMENIAN LIBERATION STRUGGLE**

SUMMARY

In the first decades of XVIII century, when Armenia remained divided between of Safavid Persia and Ottoman Empire, the condition of Armenian people was extremely hard. In such situation, in order not to put the lives of Armenian people, living in Eastern and Western parts of Armenia, under threat, the Mother See of Holy Etchmiadzin acted with great caution. In such situation the Catholicosate of Gandzasar, leading the eastern eparchies of the Armenian Apostolic church, played an active role in the liberation struggle.

Exactly at that time Israel Ory, finally convinced in the baselessness of promises of Western European countries to help the Armenian people, relied on Russia in organizing the liberation struggle. Arriving in Armenia, Israel Ory met the Catholicos of All Armenians Alexander Djughayetsi and the Catholicos of Gandzasar, Yesayi Hasan-Jalalyan. The latter supported Israel Ory and even wished to meet Peter the Great personally to discuss the matter of liberation of Armenia. On the way to Moscow Ori and Catholicos Yesayi reached Astrakhan, where Ori unexpectedly died. Yesayi Hasan-Jalalyan organized the burial of Israel Ory, according to all rites of the Armenian Apostolic church. Returning to Armenia, he continued leading the organization of liberation struggle of the Armenian people.

Thus, the steps taken by Israel Ory and his collaboration with the representatives of the Armenian priesthood became the basis for further organization of liberation movement, which later regenerated into an armed struggle in Syuniq and Artsakh in the twenties of XVIII century.

Կ. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1863-1866 ԹԹ.)

XIX դարում հայ իրականության մեջ սահմանադրական-խորհրդարանական գործունեության առաջին քայլը կարելի է համարել 1860 թ. արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը: Առանց պետականության, Կ. Պոլսի հայ համայնքը կարողանում է կազմակերպել իր գոյությունը և Ազգային ժողովի միջոցով ընդունել օրենքներ, կանոններ: Դրանք ներքին օգտագործման համար էին, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցան արևմտահայության մեջ հարաբերությունների կարգավորման, որոշակի չափանիշներ հաստատելու համար:

1863 թ. մարտի 17-ին երեք տարի ձգձգելուց ու բազմաթիվ վերափոխություններից հետո Բ. Դուրը հաստատում է Մ. Նալբանդյանի բնորոշմամբ և հանձնում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին՝ ի գործածության:

Անշուշտ, զգալի տարբերություններ կային 1860 և 1863 թթ. սահմանադրությունների միջև: 1863 թ. Սահմանադրության մեջ առավել ընդգրկված էր նրա կանոնադրական բնույթը, նվազեցվել էր պատրիարքի, եկեղեցու և հոգևորականության դերն Ազգային

ժողովում: Տարբերություններ կային նաև 1863 թ. Սահմանադրության հայերեն ու թուրքերեն տեքստերի միջև¹:

Սահմանադրության ամենամեծ թերությունն այն էր, որ չէր ապահովում արևմտահայերի կյանքի ու գույքի անվտանգությունը, և ինչպես բելգիացի իրավաբան Մ. Գ. Ռոլեն-Ժեկմենն է նշում, Սահմանադրության մեջ «ամեն ինչ կա, բացառությամբ այն կետի, որին կարող էր հենվել հայը, որպեսզի թույլ չտար քրդին՝ իլելու նրա ոչխարը, բեյին՝ բռնաբարելու նրա աղջկան և ամայացնելու նրա հողը, հարկահավաքին՝ նույն հարկը երկու կամ երեք անգամ պահանջելուն, այսինքն՝ ամեն ինչ, բացի այն հրահանգից, որ կարող էր իրականում երաշխիք հանդիսանալ ընդդեմ թուրքական կառավարության ամենաթողության»²:

1863 թ. Սահմանադրության վավերացման մասին սուլթանական կառավարությունը տեղեկացնում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Մաղաքյանին:

1863 թ. մարտի 23-ին Ազգային ժողովի տասնեկերորդ նիստում³ ութսունհինգ երեսփոխանների ներկայությամբ հանդիսավոր կերպով հրապարակվում է Սահմանադրության վավերացման լուրը: Նույն օրն Ազգային ժողովը հաստատում է վավերացված Սահմանադրությունը, շնորհակալական ուղերձ հղում Բ.

---

¹ 1860 և 1863 թթ. սահմանադրությունների տարբերությունների մասին տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 39-42, Խառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, - Պատմա-բանասիրական հանդես, Ե., 2008, N 2 (178), էջ 86-88:

² Ռոլեն-Ջեկմեն Մ. Գ., Армения, армяне и трактаты, - Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г., М., 1896, с. 19:

³ 1860-1863 թթ. ընթացքում գումարվել է Ազգային ժողովի 10 նիստ, որից վերջինը՝ տասներորդը հրավիրվել էր 1862 թ. փետրվարի 20-ին Սահմանադրությունը վերաքննելու նպատակով հանձնաժողով ստեղծելու համար:

Դռանը, նաև որոշում է կազմել նոր հանձնաժողով Սահմանադրության հիման վրա ընտրություններ կատարելու համար:

Մարտի 26-ին տեղի է ունենում հանձնաժողովի տաս անդամների ընտրության քվեարկությունը¹: Ազգային ժողովի երեսփոխանների ընտրությունները մայրաքաղաքում ավարտվում են սեպտեմբերի սկզբին²:

Սահմանադրության հիման վրա ընտրված Ազգային ժողովի առաջին նիստը հրավիրվում է սեպտեմբերի 20-ին, Ազգային պատրիարքարանի մեծ սրահում, պատրիարքի տեղապահ Ստ. Մաղաքյանի նախագահությամբ և ութսուն երեսփոխանների մասնակցությամբ: Մինչև Ազգային Վարչության անդամների ընտրությունը, որոշվում է ժամանակավոր ատենապետ ընդունել երեսփոխաններից տարիքով ավագին՝ Յաղուպ էֆենտի Յաղուպյանին, իսկ ատենադպիր՝ տարիքով ամենակրտսերին՝ Գրիգոր Օտյանին: Շուտով ընտրվում են նաև Դիվանի անդամները (ատենապետ՝ Սերովբե Վիչենյան (Սերվիչե), ատենադպիր՝ Գրիգոր Օտյան), իսկ փոխատենապետի, փոխատենադպիրի, Քաղաքական ու Կրոնական ժողովների անդամների ընտրությունները կատարվում են սեպտեմբերի 23-ին և 27-ին³: Ազգային վարչության կազմն երկամյա ժամկետում անփոփոխ է մնում, չնայած Քաղաքական ու Կրոնական ժողովների անդամներից շատերն անընդհատ հրաժարական էին տալիս, նորերն էին ընտրվում:

Ազգային ժողովը 1863 թ. հոկտեմբերի 12-ին, երկրորդ նիստում ձեռնարկում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ընտրությունը,

---

¹ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, Կ. Պոլիս, 1860-1870, էջ 87:

² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Էջմիածին, 2001, էջ 4700:

³ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 93-95:

որովհետև երկու տարի շարունակ տեղապահն էր իրականացնում պատրիարքի գործառույթները¹:

Ատենապետն Ազգային ժողովին է ներկայացնում Սահմանադրության ` պատրիարքի ընտրությանը վերաբերող 2-րդ հոդվածը, ըստ որի` տեղապահը Կրոնական ժողովին է ներկայացնում Թուրքիայում գտնվող եպիսկոպոսների ընդհանուր ցուցակը, իսկ Կրոնական ժողովն եկեղեցական ժողով է գումարում, գաղտնի քվեարկությամբ կազմվում է պատրիարքի թեկնածուների ցուցակը, որից Քաղաքական ժողովն ընտրում է հինգ թեկնածու: Բոլոր ցուցակները ներկայացվում են Ազգային ժողովին: Վերջինս իրավունք ունի Քաղաքական ժողովի կազմած ցուցակից դուրս մնացած եպիսկոպոսի օգտին քվեարկել, բայց Եկեղեցական համագումար ժողովի կազմած ցուցակից դուրս ոչ ոքի չէր կարող ընտրել²:

Պատրիարքի ընտրությունը կատարվում է Սահմանադրության ոգուն համապատասխան, և առավելագույն քվե ստացած երկու թեկնածուներից (Զմյուռնիայի հոգևոր առաջնորդ Պողոս արքեպիսկոպոս Թաքթաքյան, Վանի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Գազմաճյան) հիսունութ քվեով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք է հռչակվում Պողոս արքեպիսկոպոս Թաքթաքյանը³:

1863 թ. նոյեմբերի 7-ին, Ազգային ժողովի երրորդ նիստում պատրիարք Թաքթաքյանը հանդիսավոր կերպով երդվում է ՏՏԵրութեան և Ազգին հաւատարիմ մնալու և Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը հսկելու»⁴, նաև ակնկալում է Ազգային

---

¹ Պատրիարք Սարգիս Գոյումճյանը հրաժարական էր տվել 1861 թ. հոկտեմբերին (Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4666):

² Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 98-99:

³ Նույն տեղում, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում, էջ 105:

ժողովի ու ժողովրդի աջակցությունը Սահմանադրության իրագործման համար. «...Ազգը զիս իրեն գլուխ կամ նաւապետ կանուանէ, բայց նաւու մը բարուք կառավարութեանը համար հմուտ ղեկավարի եւ աչալուրջ գործակիցներու կը կարօտի նաւապետը, ուստի այս Ազգային նաւը մրրիկներէ զերծ պահելու եւ անվնաս նաւահանգիստը հասցնելու համար Պատկառելի Ժողովոյդ օժանդակութեանը կը դիմեմ... Ազգին բարուք Վարչութիւնն ու յառաջադիմութիւնը՝ Սահմանադրութեան անթերի գործադրութենէն կախեալ են եւ առանց անթերի գործադրութեան՝ Սահմանադրութիւնը մեռեալ տառ մը համարելու է»¹:

Սահմանադրության գործադրման առաջին շրջանում Ազգային ժողովում քննարկվել են տարբեր հարցեր (Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության ու կանոնադրության, ազգային տուրքի, Էջմիածնի, Սսի, Աղթամարի կաթողիկոսների ու այլ հարցեր), փորձ է արվել դրանց լուծում տալ, չնայած որ գրեթե բոլոր կարևորագույն հարցերն անլուծելի են մնացել, և երևի թե դրանց նշանակությունը կայացել է նրանում, որ հասարակական կարծիքն ու միտքը բևեռել է դրանց վրա²:

Այս ընթացքում Ազգային ժողովում քննարկված հարցերից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «ազգային տուրքի» հարցը: Ըստ Սահմանադրության, յուրաքանչյուր հայ պետք է ըստ իր կարողության տարեկան տուրք վճարեր: Տուրքը բաժանվում էր 2 տեսակի՝ ընդհանուր, որի գումարը որոշում էր Քաղաքական ժողովն ու ներկայացնում Ազգային ժողովի հաստատմանը, և մասնավոր, որը հավաքվում էր Թաղային խորհուրդների կողմից՝ թա-

---

¹ Նույն տեղում:

² Խառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, էջ 89:

ղի կարիքները հոգալու համար: Սահմանադրությունը յուրաքանչյուր անձի համար իր կարողության չափով տուրք վճարելու պարտավորությունից բացի, սահմանում էր նաև տարեկան 75 դուրուշ ազգային տուրք՝ ակտիվ ընտրական իրա- վունք ունեցող (քսանհինգ տարին լրացած, օսմանահպատակ) անձանց համար:

Ազգային տուրքի հարցը քննարկվում է Ազգային ժողովի չորրորդ և հինգերորդ նիստերում (1864 թ. մայիսի 8-ին և հունիսի 26-ին)¹: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Ատոմը, քննարկման ժամանակ տեղի են ունենում «անվերջ վեճեր, երկպառակություններ, օրակարգեր, փայլուն, օղային ծրագրեր ու առաջարկություններ, քննադատություններ, բայց երբե՞ք գործնական աշխատանք ու արդիւնք»²: Ի վերջո, Ազգային ժողովը, առանց քննելու ելևմուտքի մանրամասները, հաստատում է տուրքի հարցը հետևյալ կետերով.

1. Ազգային տուրքի գումարը հավաքել 400 հազ. դուրուշ
2. Տուրքի բաշխման ու հավաքման կարգը հաստատել ոչ թե Քաղաքական ժողովի, այլ այդ նպատակով կազմված Հանձնաժողովի տեղեկագրով:

Ազգային ժողովի աստենագրությունները, Քաղաքական ժողովի տեղեկագրերը, մամուլի, հատկապես «Մեղուի», հրապարակումները³ վկայում են, որ Ազգային վարչությունը միշտ էլ դժվարություններ է ունեցել տուրքի հավաքման հարցում: Թեև որոշ քայլեր էին ձեռնարկվում, տարբեր հանձնաժողովներ էին ստեղծվում, տեղեկագրեր կազմվում, բայց ապարդյուն: Դրա համար Քաղաքական ժողովը մեղադրում էր ժողովրդին, որ վերջինս չի ցան-

---

¹ Աստենագրությունք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 107-130:

² Ատոմ, Ազգային Սահմանադրութիւնը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 85:

³ Աստենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 115-117, 121-125, «Մեղու», 1865, N 263, էջ 65-67, N 264, էջ 76-80, N 265, էջ 83-86, N 266, էջ 93-95:

կանում կատարել իր պարտավորությունն ու տուրք վճարել: Իրականում, Ազգային ժողովի որոշումները տուրքի բաշխման ու հավաքման վերաբերյալ հիմնականում չէին կիրառվում արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի պատճառով: Շատ հաճախ թաղերում ակտիվ ընտրական իրավունք ունեցողներն ի վիճակի չէին լինում անգամ 75 դուրուշը վճարել ու մասնակցել երեսփոխանական ընտրություններին: Ելնելով ընտրությունների արդյունքներից՝ առաջարկվում է փոխել հարկատվության ձևը: Նախկին ձևի փոխարեն, երբ հարկատուները չորս կարգի էին բաժանվում¹, այժմ առաջարկվում է նրանց տաս կարգի բաժանել, առաջինը պետք է վճարեր 5, տասներորդը՝ 500 դուրուշ, իսկ ընդհանուր գումարը կազմելու էր 400 հազ. դուրուշ:

Չնայած Քաղաքական ժողովի գործադրած ջանքերին, այնուամենայնիվ Ազգային ժողովում օրենքի սահմաններում երբեք բյուջե չի կազմվել, գործադրվել ու վերահսկվել:

1863-1866 թթ. Ազգային ժողովում քննարկված կարևորագույն հարցերից էր Երուսաղեմի հարցը: Հայտնի է, որ վերջինս էլ առիթ դարձնելով՝ սուլթանական կառավարությունը դադարեցրել էր 1860 թ. Սահմանադրության գործադրումը:

Նշենք, որ Ազգային ժողովը գրեթե իր ամբողջ գործունեության ընթացքում զբաղվել է Երուսաղեմի պատրիարքության հարցով: 1863 թ. Սահմանադրության մեջ հեղինակները «Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղեմի» գլխի յոթ հոդվածներում ճշտել էին Ազգային Վարչության դերն այս հարցում, և Ազգային ժողովը փորձում էր

---

¹ 1861 թ. տուրքի վճարման կարգի մասին տե՞ս Նաջարյան Մ., Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի գործունեությունը 1860-1863 թթ., - Հայոց պատմության հարցեր (Գիտական հոդվածների ժողովածու), N 11, Ե., 2010, էջ 115:

վերջ տալ Երուսաղեմում տիրող խառն իրավիճակին ու օրինական հունի մեջ դնել նրա գործունեությունը:

Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրության և Կանոնագրի հարցով Ազգային ժողովն սկսում է զբաղվել Թաքթաքյանի՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք դառնալուց անմիջապես հետո, բայց քանի որ նիստերի ժամանակ երեսփոխանների օրինավոր թիվը չէր ապահովվում, հարցի լուծումը հետաձգվում էր: Ըստ Սահմանադրության, պետք է նախ Կանոնագրի հարցը լուծվեր, հետո պատրիարքի ընտրության: Բայց ելնելով խնդրի կարևորությունից՝ Ազգային ժողովը որոշում է առաջնահերթ կերպով կատարել պատրիարքի ընտրությունը: Համապատասխան հրահանգներ են ուղարկվում Երուսաղեմ, այնտեղ կազմվում է տեղեկագիր և ուղարկվում Կ. Պոլիս¹:

Հարցը քննարկվում է Ազգային ժողովի չորրորդ նիստում: Արդեն յոթերորդ նիստում (օգոստոսի 14-ին) Ազգային ժողովը քվեարկության արդյունքում Երուսաղեմի աթոռի օրինավոր պատրիարք է հռչակում Եսայի վարդապետ Կարապետյանին: Փաստորեն, երկար ժամանակ տևած «ներսեն-դուրսեն» պայքարն² ավարտվում է «ներսենականների» հաղթանակով:

Մամուլը, հատկապես «Մեղուն» ուշադիր հետևում էր տեղի ունեցող իրադարձություններին և հույս էր հայտնում, որ Եսայի

---

¹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4705:

² Սահմանադրությամբ ստեղծված Հոգևոր խորհրդի որոշմամբ Երուսաղեմի պատրիարքի թեկնածությունն առաջադրվելու էր դրսից, իսկ Երուսաղեմի միաբանությունը խնդրում էր պատրիարք ընտրել ներսից: Հենց այս հողի վրա էլ սկսվում է Տներսեն-դուրսեն՝ պայքարը (Խառատյան Ա., Դարձյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության մասին, - Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2 (178), էջ 89, Նաջարյան Մ., Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովի գործունեությունը 1860-1863 թթ., - Հայոց պատմության հարցեր, N 11, էջ 117- 120):

պատրիարքը, տեսնելով «իր նախորդին համար ազգին ըրած գան-գատները, կը խելամտէ՛ր ի հարկէ լավ աշխատի»¹:

Արդէն հաջորդ նիստում, 1865 թ. փետրվարի 19-ին սկսվում է Երուսաղեմի վանքի Կանոնագրի քննարկումը, որը շարունակվում է մի քանի նիստ²: Այդ ընթացքում քննարկվում են Կանոնագիրն ու Երուսաղեմի պատրիարքի հղած դիտողությունները: Վերջինս չէր ընդունում Կանոնագրի մի քանի հոդվածներ և առաջարկում էր փոխել դրանք: Այս մասին Մ. Մամուրյանը գրում է, թե Երուսաղեմի պատրիարքը «...ազգային ժողովներուն գլխին վրայ մուրճի պէս կ' իջնէ և կ' սպառնայ որ կանոնին այս կէտը ընդունելու կամ չընդունելու ազատ է...»³: Տեղի են ունենում վիճաբանություններ, հատկապէս մի քանի հարցերի շուրջ (օրինակ՝ Երուսաղեմի պատրիարքին Կ. Պոլիս հրավիրել Կանոնագիրը քննարկելուց հետո, թե պատրիարքը ներկա պետք է լինի քննարկումներին, որտեղ պետք է երդվի Երուսաղեմի պատրիարքը, Կ. Պոլսում, թե՛ Երուսաղեմում, վանքի տուրք տալու հարցը և այլն): Ի վերջո, Երուսաղեմի միաբանության և Կ. Պոլսի պատրիարքության հարաբերությունները կանոնակարգելու և հետագայում խտրություններից խուսափելու համար Ազգային ժողովը 1865 թ. մարտի 19-ին հաստատում է Կանոնագիրը, որում հստակեցվում էին պատրիարքի ընտրության կարգը, միաբանության ընդհանուր ժողովի իրավասությունները, միաբանների իրավունքներն ու պարտականությունները: Նույն օրը կատարվում է նաև Եսայի պատրիարքի երդումն Ազգային ժողովում. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան Ազգիս, որ Սահմանադրապէս ներկայացած է այս Ժողովին

---

¹ «Մեղու», 1865, N 261, էջ 50:

² Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 150-206:

³ Մամուրյան Մ., Հայկական նամականի, Զմյուռնիա, 1872, էջ 50, «Ծաղիկ», 1865, N 106, էջ 376:

մէջ, ուխտեմ՝ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ Ազգիս, եւ հսկել բոլորով սրտիս Ս. Երուսաղէմի Կանոնադրութեան անթերի գործադրութեանը»¹: Հարցն առժամանակ փակվում է:

Մինչ Ազգային ժողովում վճռվում էր Երուսաղէմի հարցը, բուն Երուսաղէմում վեճ է սկսվում հայերի ու հույների միջև, որը վեր է ածվում ծեծեկոտուքի²:

1863-1866 թթ. Ազգային Վարչությունը լրջորեն զբաղվում է երեք կաթողիկոսների (Էջմիածնի, Սսի, Աղթամարի) հարցով: Ազգային ժողովի 1865 թ. դեկտեմբերի 24-ի նիստում (քսաներորդ նիստ) քննարկվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության խնդիրը:

Հարցը նրանում էր, որ օգոստոսի 22-ին վեցամյա հայրապետությունից հետո մահացել էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթեոս Ա-ն: Էջմիածնի Սինոդի կողմից պաշտոնագրեր էին հղվել Քաղաքական ու Կրօնական ժողովներին³, որոնցում նշված էր, որ կաթողիկոսական ընտրությունը կայանալու է 1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին, որին մասնակցելու համար պետք է պատգամավորներ մեկնեն Էջմիածին:

Կաթողիկոսական ընտրության հարցը սուր վիճաբանության տեղիք է տալիս: Հատկապես 1865 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած նիստերում Ազգային ժողովը պայքար է սկսում 1836 թ. մարտի 11-ին Ռուսաստանի Նիկոլայ Ա ցարի կողմից հաստատված եկեղեցական կանոնադրության՝ «Պոլոժենիեի» դեմ: «Պոլոժենիեի» 13-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար յուրաքանչյուր թեմ աշ-

---

¹ Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 206:

² Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4713: Ցավոք, հայ և հույն հոգևորականների խնդիրներն ու պայքարի նմանօրինակ ձևերը շարունակվում են մինչև այսօր:

³ Հղումը կատարվել էր սեպտեմբերի 11-ին, բայց պաշտոնագրերը Կ. Պոլիս էին հասել նոյեբերի 19-ին, երեք ամիս ուշացումով:

խարհիկ և հոգևոր մեկական պատգամավոր էր ուղարկելու Էջմիածին, իսկ Ազգային Սահմանադրության 60-րդ հոդվածի համաձայն Ազգային ժողովն էր իրավասու ընտրել հայոց կաթողիկոսին: Այս հարցի շուրջ խնդիրներ են առաջանում: Ելույթ են ունենում Խորեն վարդապետ Գալֆայանը, Ներսես եպիսկոպոս Վարժապետյանը: Վերջինս գտնում էր, որ պետք է հանձնաժողով կազմել, ուսումնասիրել ընտրության կարգը, նաև պարզել Մայր Աթոռի՝ Սսի ու Աղթամարի հետ ունեցած հարաբերությունները, իսկ Գալֆայանը գտնում էր, որ Ազգային ժողովը չպետք է կաթողիկոսության վերաբերյալ օրենքներ ընդունի, այլ միայն պետք է մասնակցի ընտրությանը: Որոշվում է ընդունել Վարժապետյանի առաջարկը, կազմվում է հանձնաժողով (աշխարհիկ և հոգևոր 4-ական գործիչներից), որն աշխատելով հինգ ամիս, 1866 թ. մայիսի 27-ի նիստում ներկայացնում է տեղեկագիր, որում մանրամասն վերլուծված էին «Պոլոժենիեի» հոդվածները, նրա համապատասխանությունն ազգային ավանդույթներին, Ազգային Սահմանադրությանը¹:

Երկար քննարկումներից հետո, 1866 թ. հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովը որոշում է կաթողիկոսության ընտրությանը ներկայացուցչական ձևով մասնակցել, այսինքն՝ Ազգային ժողովի գավառները ներկայացնող երեսփոխանների միջոցով վերջնական ընտրություն է կատարում և Էջմիածին ներկայացնում մեծամասնություն ստացած ընտրելիների եռանուն ցանկը²: Ազգային ժողովի կողմից ընտրված երկու պատգամավորները (Ներսես եպիսկո-

---

¹ Տեղեկագրի քննարկման մասին մանրամասն տե՞ս Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 290-314, Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4750, Սարուխան, նշվ. աշխ., էջ 39-42, Իզմիրլեան Մ., Հայրապետութիւն Հայաստանեայց եկեղեցոյ և Սիս ու Աղթամար, Էջմիածին, 2008, էջ 174-186:

² Մատենադարան, ձեռագիր N 3721, էջ 60ա:

պոս Վարժապետյան, Հակոբ Էֆենդի Նորատունկյան) հրահանգ են ստանում Էջմիածնում տեղի ունենալիք ընտրությունների ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի 65 վիճակների 130 ձայները տալ եռանուն ցուցակի թեկնածուներից մեկին: Կաթողիկոսի ընտրության համար առավելագույն քվե ստացած երեք թեկնածուներն էին՝ Կ. Պուլսի նախկին պատրիարք, Պրուսայի հոգևոր առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանը, Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Գազմաճյանը, Երուսաղեմի պատրիարք Եսայի արքեպիսկոպոս Կարապետյանը, որոնցից առավելագույն ձայներ է հավաքում Գևորգ արքեպիսկոպոս Քերեստեճյանը (ապագա Գևորդ Դ կաթողիկոսը), որն էլ համարվում է Հայոց միակ բացարձակ ընտրելին¹:

1866 թ. հուլիսի 22-ին Ազգային ժողովը որոշում է ընդունում նաև Սսի ու Աղթամարի կաթողիկոսությունների վերաբերյալ: Անվավեր է ճանաչվում Աղթամարի Խաչատուր և Սսի Նիկողոս եպիսկոպոսների կաթողիկոսությունը, քանի որ նրանք ապօրինաբար էին ստանձնել իրենց պաշտոները²: Պողոս Թաթթաքյան պատրիարքն էլ շրջաբերական կոնդակով անարժան է ճանաչում

---

¹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 4756: Թեև Օրմանյանը Գևորգ Քերեստեճյանին համարում է միակ բացարձակ ընտրելին, նշենք, որ երեսփոխաններից շատերը դեմ էին նրա թեկնածությանը: Մասնավորապես Մարկոս Աղաբեկյանը 1866 թ. օգոստոսի 10-ին «Օիլն Աւարայրի» հանդեսում հայտարարություն էր գրել, որ դեմ է այդ ընտրությանը և բողոքում էր Ազգային ժողովի 29 երեսփոխանների ու նրանց ընտրող ժողովրդի կողմից, որոնք իրենց «չկամեցողութիւնը հայտնեցին Գեորգին՝ Եսայուն քուէ տալով» (Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 535, թ. 1-4):

² Այս երկու կաթողիկոսների գործունեության մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 2, գ. 268, թ. 1-13: Տե՛ս նաև Իզմիրլեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 321-325, Ակինեան Հ. Ն. Վ., Գաւազանագիւրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 185-192:

երկու կաթողիկոսներին¹: Սակայն հարցը սրանով չի լուծվում և տևում է մի քանի տարի՝ վերածվելով իշխանությունների և թեմականների միջև անիմաստ պայքարի, որի արդյունքում տուժում է հայ բնակչությունը²:

1863 թ. Սահմանադրության հաստատումից հետո Ազգային Վարչությունը քննարկման է դնում տպագրական օրենքի նախագիծը, բայց մինչ հաստատելը փորձում է այդ օրինագիծը պարտադրել պարբերականներին («Մեղու», «Մասիս», «Ժամանակ», «Ջեփյուռ» և այլն): Քաղաքական ժողովը 1863 թ. հոկտեմբերի 25-ի նիստում հրավիրում է պոլսահայ խմբագիրներին և «... առինքնելով ոստիկանական ֆունկցիաներ ... նրանց պարտավորեցնում է ենթարկվել հանձնաժողովի մշակած կետերին»³՝ հետևյալ հրահանգներով՝ 1. Կրոնի դեմ չգրել, 2. Սահմանադրության դեմ չգրել, 3. Ազգային Վարչության արածների ու անելիքների վերաբերյալ բան չգրել, 4. Անձնական պատվի դեմ չգրել⁴: «Մեղուի» և «Ջեփյուռի» խմբագիրներ չեն ստորագրում հրահանգների տակ: Որոշ ժամանակ անց «Մեղուն» փակվում է, բայց շուտով վերսկսում է իր աշխատանքները:

Ժամանակի մամուլը իրարամերժ դիրքորոշում է դրսևորում Քաղաքական ժողովի տպագրական օրենքի նախագծի վերաբերյալ, որն ի վերջո չի հաստատվում⁵:

---

¹ Մատենադարան, ձեռագիր N 3721, էջ 65ա: Տե՞ս նաև Իզմիրլեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 190, 222-224:

² Կոստանոյան Է., Մկրտիչ Խրիմյան. հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, Ե., 2008, էջ 163-168:

³ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955, էջ 386:

⁴ «Մեղու», 1863, N 222, էջ 313-315, «Ծաղիկ», 1864, N 69, էջ 51:

⁵ Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Ե., 1989, էջ 46-74:

Փաստորեն, թուրքական իշխանություններն արևմտահայ մամուլի նկատմամբ վերահսկողությունն ու գրաքննությունն իրականացնում էին ազգային մարմինների միջոցով:

Ազգային ժողովի գործունեության ամբողջ ընթացքում ծառայած հիմնախնդիրներից էր քվորումի բացակայության հարցը: Գրեթե միշտ դժգոհություն էր առաջանում 140 երեսփոխանների մեծագույն մասի (71 հոգի) ներկայության ապահովման խնդրի շուրջ: Շատ հաճախ հնարավոր չէր լինում անգամ Կ. Պոլսի 100 երեսփոխանից 71-ի ներկայությունն ապահովել, որը վնասում էր Ազգային ժողովի բնականոն գործունեությանը: Հարցը պաշտոնապես քննարկվում է 1865 թ. մայիսի 21-ին, երբ Սերվիչեն երեք առաջարկություն է ներկայացնում Ազգային ժողովին¹: Դրանցից մեկի էությունը կայանում էր հետևյալում՝ գավառական երեսփոխանների թիվը իջեցնել 20-ի, իսկ Կ. Պոլսինն ավելացնել 120-ի, որի դեպքում հնարավոր կլինի անհրաժեշտ 71-ի ներկայությունն ապահովել:

Նման առաջարկը լիովին խախտում էր ընտրատարածքների համամասնությունը: Առանց այն էլ միայն Կ. Պոլսից ընտրվում էին 100, իսկ Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գավառներից միասին՝ 40 երեսփոխաններ: Ինքնըստինքյան, հարցերի վճռական լուծումն էլ պատկանում էր մայրաքաղաքին, իսկ գավառահայության մասնակցությունն Ազգային ժողովի աշխատանքներին ձևական բնույթ էր կրում. «... Սահմանադրութիւնը երբէք հասնել չէ կարող իւր նպատակին, քանի որ Կ. Պոլսի մէջ է միայն կենդրոնանում»²:

Սերվիչեի առաջարկը մերժվում է Գրիգոր Էֆենդի Մարկոսյանի կողմից: Վերջինս առաջարկում է մինչև գավառական երես-

¹ Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 227:

² «Մշակ», 1873, N 35, էջ 44:

փոխանների ընտրությունը, Կ. Պոլսի երեսփոխանների մեծագույն մասի, այն է՝ 51 հոգու ներկայությունն օրինական համարել: «51 հոգով օրինաւոր նիստ ընելը առժամանակեայ կերպով»¹ հարցը քվեարկության է դրվում և ընդունվում, նաև որոշվում է կարևոր հարցերի համար նամակով քվե խնդրել երեսփոխաններից, որ 71 ձայնը ապահովվի որոշումներ կայացնելիս: Այս ձևով էլ 1866 թ. հուլիսի 22-ի նիստում կատարվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության քվեարկությունը, ինչն ապօրինի է համարում թուրքական կառավարությունը, դադարեցնում է Սահմանադրությունը՝ վերաքննելու պահանջով, լուծարում է Կրոնական և Քաղաքական ժողովները, արգելում նոր ընտրություններ կատարել:

Եթե փորձենք ի մի բերել Ազգային ժողովի գործունեությունը 1863-1866 թթ.՝ կնկատենք, որ Ազգային ժողովի 12 նիստերում քննարկվել են ամենատարբեր բնույթի հարցեր, ընդունվել են որոշումներ, օրենքներ, որոնք հասարակական մեծ հնչեղություն են ունեցել: Չնայած այդ օրենքների մեծ մասը գործնականում անհնար է եղել կիրառել պետականության բացակայության պայմաններում, կիրառվել է այնքանով, ինչքան որ կարող էր Ազգային ժողովն իրավունք ունենալ Օսմանյան կայսրության կողմից հպատակ ժողովրդին «շնորհված» կանոնադրությամբ: Այստեղ տեղին է հիշել Ա. Ալպոյաճյանի խոսքերն այն մասին, թե «օրենքը չէ յանցաւորը, այլ մեզ շրջապատող պայմանները, որ զայն չեն կրցած իր առաջադրուած նպատակին ծառայեցնել»²:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ բազմաթիվ որոշումները վերջնական կետին չհասցնելու, օրենքների չգործադրման մեջ իր թե-

---

¹ Ստենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1860-1870, էջ 229:

² ՀԱԱ, ֆ. 193, ց. 2, գ. 261, թ. 14: Ալպոյաճյան Ա., Ազգային Սահմանադրության 100-ամյակի շուրջ, 1960:

րություններն ու դժվարություններն ուներ նաև Ազգային ժողովը: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա. Ազգային ժողովի նիստերի մեծ մասն ընթանում էր անիմաստ վեճերում:

բ. Շատ հաճախ Վարչության անդամներ էին ընտրվում գաղափարական տարբեր հայացքների տեր անձինք, որոնք հիմնականում զբաղվում էին հարցեր պարզաբանելով կամ հրաժարականներ ներկայացնելով, իսկ Ազգային ժողովն էլ նրանց հետ բերելու խնդրանքով կամ նոր ընտրություններ կատարելով: Իրականում Քաղաքական ժողովն «... արդեմաբ գործելու համար յարատևութեան, սկզբունքի և միաձայնութեան պէտք ուներ: Քաղաքական ժողովն այս պայմաններէն զուրկ էր... Իսկ Կրօնական դասն էլ թույլ ու ծուլ էր...»¹:

գ. Ազգային ժողովի նիստերը գումարվում էին հիմնականում առանց քվորում ապահովելու:

դ. Խախտված էր մայրաքաղաքի ու Արևմտյան Հայաստանի գավառների հայ բնակչության ընտրական իրավունքի համամասնությունը՝ պայմաններ ընձեռելով Կ. Պոլսին՝ գրեթե միանձնյա որոշումներ կայացնելու համար:

ե. Ե՞վ Սահմանադրության գործադրման առաջին շրջանում, և՞ հետագայում Ազգային ժողովը չի կարողանում լուծել բյուջեի խնդիրը:

զ. Երեսփոխանները նիստերին չներկայանալու, իրենց լիազորությունները չկատարելու համար իրավական որևէ պատասխանատվություն չէին կրում, բացի «բարոյական պատասխանատվությունից»:

---

¹ Մամուրյան Մ., Հայկական նամականի, 1872, էջ 28:

Այս թերությունների մեջ «մեղավորության» իր բաժինն ունենր նաև ժողովուրդը: Մ. Մամուրյանն իրավացիորեն նշում է, որ «... անտարբերության ոգին էր մեր մեջ իշխում», ժողովուրդը տեսնելով, որ Քաղաքական ու Կրոնական ժողովները լավ չեն աշխատում, ասաց. «Ես այս Սահմանադրութենէն բան մը չհասկացայ»¹ ու մի կողմ քաշվեց:

Թերևս Ազգային ժողովի գործունեության, թույլ տված բացթողումների ու սխալների ուսումնասիրումը հնարավորություն կտա մեզ և ապագա սերունդներին դասեր քաղել պատմությունից և միջոցներ ձեռնարկել պետության հետագա զարգացման ու առաջընթացի համար:

**МАНЯ НАДЖАРЯН
ИИ НАН РА**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
СОБРАНИЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ В 1863-1866 гг.**

РЕЗЮМЕ

---

¹ Մամուրյան Մ., Հայկական նամականի, 1872, էջ 34:

В армянской действительности XIX в. первым шагом конституционно-парламентской деятельности западных армян можно считать принятие Национальной конституции.

Не имея государственности, армянская община Константинополя сумела посредством Национального собрания разрабатывать и принимать новые законы и каноны, которые имели важное значение в установлении определенных норм.

В 1863-1866 гг. Национальное собрание провело 12 заседаний, на которых обсуждались различные вопросы, такие как избрание в патриарха Иерусалима, принятие Устава братства св. Иерусалима, проблемы, связанные с католикосами Эчмиадзина, Ахтамара, Сиса и множество других.

Большая часть этих вопросов осталась нерешенной, но их обсуждение вызвало большой общественный резонанс.

**MANYA NAJARYAN
IH NAS RA**

**THE ARMENIAN NATIONAL ASSAMBLY
ACTIVITIES OF CONSTANTINOPLE IN 1863-1866**

SUMMARY

In the 19th century in Armenian reality constitutional-parliamentary activities' first step may be considered the acceptance of Western Armenians National constitution.

Without statehood the Armenian community of Constantinople with the help of the National Assambly was able to accept laws, rules which were of importance to Western Armenians in establishing relationship for maintaining certain norms.

In 1863-1866 the National Assambly called 12 meetings. At each meeting they discussed different kinds of questions, for example, the patriarch's election in Jerusalem, the congregation regulations there, the question of Catholicoses in Ejmiatsin, Sis and Aghtamar.

Most of the questions remain unsolved, but their discussions got the public's attention.

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ԼԵՈՆ՝ ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

Լեոն հայ պարբերական մամուլի հմուտ ուսումնասիրողներից մեկն է, առաջին ուսումնասիրողն այս հասկացության արդի-

ական իմաստով, որն իր հետազոտության առարկան դարձրել է հայեցակարգային վերլուծության նյութ: Մեզանում նա առաջինն էր նաև, որ մամուլի, դրա գործիչների և առաջին հերթին՝ հրապարակախոսների հայտնությունն ու գործունեությունը բացատրեց հասարակական պահանջունքով և անհրաժեշտությամբ: Այստեղից՝ Լեոյի այն մոտեցումը, որ հրապարակախոսը կրում է անհատի և միջավայրի փոխհարաբերությունների անմիջական կնիքը, որտեղ անհատին կարևոր դեր է վերապահվում ներգործել հասարակության վրա, ներարկել նրան որոշակի գաղափարներ: Աշխարհայացքային իմաստով Լեոն անհատից է մեկնում դեպի հասարակություն, և ոչ թե հակառակը՝ հասարակությունից դեպի անհատ, որով և կտրուկ սահմանազատվում է սոցիալիստական գաղափարներից: Առհասարակ, ինչպես մամուլի և հրապարակախոսության ասպարեզում, անհատներն են առաջ մղում մտքերի շարժումը, ուրեմն և հասարակության զարգացումը՝ սա է Լեոյի՝ որպես մամուլի պատմաբանի ելակետը: Իսկ հասարակությունը, հատկապես հայ հասարակությունը, դժկամությամբ ու կասկածանքով, հաճախ և քամահրանքով է ընդունում նոր արժեքները, որով էլ ծայր է առնում պայքարը նորի և հնի միջև, հրապարակախոսի և ավանդական հասարակության միջև՝ առաջինին դատապարտելով անընդհատ խոչընդոտներ հաղթահարելու լարված առօրյայի և դրամատիզմի՝ անձնական ու հասարակական կյանքում: Լեոյի մեծ համակրանքը հենց այս անհատի կողմն է, որովհետև նրան է վերապահված իր տվյալ-տանքների ու կորուստների գնով առաջ մղել հասարակության զարգացումը, նրա առաջընթացը: Այդպիսիք են նրա գրչի տակ հանդես եկած հայ խոշորագույն հրապարակախոսները՝ Մտ. Նազարյանը, Գր. Արծրունին և նրանց համախոհները: Լեոն հատկապես ուշադրություն է դարձնում

նրանց հասարակական հայացքների ձևավորմանը որոշակի միջավայրում՝ նախապես տալով վերջինի բնութագիրը: Ստ. Նազարյանը, նրա կարծիքով «հասարակական բարելավման» հավատամքի և աշխարհայացքի ձևավորման համար պարտական էր Դորպատին՝ գիտական այն կենտրոնին, որ «մաքուր ու անխառն պահպանեց իր համալսարանի մեջ այն ոգին ու ուղղությունը, որ հատուկ էր գերմանական համալսարաններին»¹:

Ստ. Նազարյանի պայքարը հայ իրականության արասների դեմ, ինչպես և հայացքների չափավորությունն այդ պայքարում՝ նա բխեցնում է «Երիտասարդ Գերմանիայի» նոր, արմատական հայացքներից, իսկ մյուս կողմից, մինչև 1830-ական թթ. կենսունակ՝ եվրոպական պահպանողական ռոմանտիզմից կրած ազդեցությունից: «Նազարյանցը,-գրում է Լեոն,-կատարելապես նոր ուղղությունը չյուրացրեց...Դա անցողական շրջանի մի մարդ էր. ռոմանտիկ և ռեալական ուղղությունների մեջ էր կանգնած, բայց ավելի հակվեց դեպի վերջինը, ավելի վերջինի առաքյալ, քան առաջինի»²: Նույն կերպ, Լեոն Գր. Արծրունու անհատականության ձևավորումը վերագրում է, և միանգամայն իրավացիորեն, 1860-ական թթ. երկրորդ կեսի պետերբուրգյան մտավորականության միջավայրին, հայրերի և որդիների հակադրության պայմաններում «անհատի կատարյալ ազատագրման» և դրական գիտությունների առաջնայնության գաղափարների յուրացմանը³:

Որևէ պարբերականի վերլուծությունն ու բնութագիրը Լեոն տալիս է իր մշակած ուրույն մեթոդով, որ հայ մամուլի պատմաբանների համար երկար ժամանակ պահպանեց իր ազդեցությունն

---

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Ե., 1987, էջ 33:

² Նույն տեղում, էջ 39:

³ Լեո, Գրիգոր Արծրունի, հ.1, Թիֆլիս, 1902, էջ 98-99:

անգամ շատ կողմերով հարատևելով մինչև մեր օրերը: «Հյուսիսափայլի» բովանդակության մեջ նա նախ առանձնացնում է նրա նպատակը, քննում է ծրագիրը՝ իր դրական և քննադատելի կողմերով, կրած փոփոխություններով և այլն: Այդ ամսագրի գրական ու գեղագիտական արժեքն ըստ ամենայնի ընդգծելով հանդերձ՝ նա բավարար չի համարում նրա ծրագրում հրապարակախոսությանը հատկացված «համեստ ու տարրական» տեղը: Միաժամանակ հավելում է, որ հակառակ դրա, «Հյուսիսափայլի» հրապարակախոսությունն իրականում հաղթահարեց ծրագրային սահմանափակումը և շատ ավելի «լայն թռիչք ունեցավ կյանքի մեջ»: Լեոն ուսումնասիրել է 1850-1870-ական թթ. հայ մամուլի պատմությունը, ուստի «Հյուսիսափայլի» առթիվ նրա արած ընդհանրացումները հենվում են այդ իմացության վրա: Այսպես, այդ ամսագրում նա նկատում է մի օրինաչափություն՝ հրապարակախոսությունն այստեղ հանդես է գալիս ոչ միայն հողվածների, այլև գրաքննադատության՝ կրիտիկայի ձևով: Այդպիսիք են և՛ Նազարյանի, և՛ Նալբանդյանի «կրիտիկաները», եզրակացնում է Լեոն: Բացի գրաքննադատական մտքի հետ ունեցած առնչություններից, հրապարակախոսության ժանրի մեջ Լեոն հայտնաբերում է մեկ այլ օրինաչափություն՝ վերջինի անմիջական ազդեցությունը գրականության վրա: «Մշակի» օրինակով, սակայն, հրապարակախոսություն-գրականություն աղերսները նա հասցնում է միակողմանիության՝ պնդելով, թե արևելահայ գրականության պատմությունը ցույց է տալիս, որ տաղանդավոր հրապարակախոսությունը ազդել է գեղարվեստական գրականության վրա՝ ի դեմս մշակական գաղափարների՝ Բաֆֆու վրա թողած ազդեցության: Ընդգծելով Բաֆֆու վեպերի «տենդենցիան» գաղափարը, Լեոն այս գործոնն էր համարում նրա գեղարվեստական երկերում առաջնայինը և

այս կերպ մի հայտնի չափով Բաֆֆուն կախման մեջ էր դնում Արծրունու հրապարակախոսությունից: Անկասկած, Լեոն գերագնահատում էր «Մշակի» խմբագրից Բաֆֆու կրած ազդեցությունը, որքան էլ հաստատեր վերջինիս ինքնուրույնությունը: Մինչդեռ ազդեցության փաստից առավել և անգամ այն հերքելու չափ կարևորն այստեղ այն է, որ Արծրունին և Բաֆֆին համախոհներ էին, ազգի ներքին խոցերի ցուցադրմամբ դրանք հեռացնելու, բռնակալության դեմ նրա ընդվզումները վերաբարձելու և նրան քաղաքակրթության մեջ տեղ պատրաստելու տեսակետից: Ճիշտ նույնպիսի գերագնահատում է առկա Լեոնի հայեցության մեջ, երբ նա քննում է Նազարյան-Նալբանդյան աղերսները՝ հոգուտ խմբագրի և դարձյալ՝ գլխավոր աշխատակցի ինքնուրույնությունը հավաստելուն ուղղված իր ոչ այնքան համոզիչ դիտողություններով: «Այն, ինչ Նազարյանցը հայտնում էր իր լուրջ ու ծանրախոհ բարձր ոճով և հաճախ կարհնետային ոճով գրած հողվածներում, Նալբանդյանը ժողովրդականացնում էր իր թեթև ու վառվռուն գրչով: Գրելու գեղեցիկ շնորհ էր տրված նրան», - եզրափակում է Լեոն¹: Այս դեպքում ևս, Լեոն բացարձակացնում էր նրանց գաղափարական ընդհանրությունները՝ Նալբանդյանին վերապահելով սոսկ ձևի, հրապարակախոսական ոճի փայլն ու ինքնատիպությունը: Իսկ բուն հրապարակախոսության, ասել կուզի՝ հասարակական գաղափարների կրողները մնում էին մի դեպքում Նազարյանը, մյուս դեպքում՝ Արծրունին: Հետազոտական նման մեթոդի առկայության պարագայում Լեոն չէր կարող մեկից ավելի մրցանակ շնորհել առաջնության հավակնող դեմքերին: Ավելին, նախապաշարմունքի տեսք ստացած այսպիսի կարծրատիպով, Լեոն պետք է անցանկալի որակներ համարեր Նալբանդյանի գաղափարական

---

¹ Նույն տեղում, էջ 99:

ինքնատիպության և ինքնուրույնության դրսևորումները, հակառակորդների մերկացումները ոչ միայն հասարակական կյանքում, այլև ընտանեկան առօրյայում, բանավիճախին կրքի պոռթկումներում և այլուր: «Իբրև կրքոտ մարդ, իբրև կովի մարդ, Նալբանդյանը շատ անգամ էր ընկնում ծայրահեղությունների մեջ, շատ էր սիրում դիմել գրական այնպիսի միջոցների, որոնք դատապարտելի պիտի լինեն մանավանդ նրա պես լուսամիտ, տաղանդավոր գրողի համար: Մի շարք պատճառներ, որոնց մասին այստեղ չենք կարող երկար խոսել, ճակատագրական կերպով հարկադրում էին նրան մնալ նեղ, մանր-մունր հարցերի մեջ: Նա հրապարակ էր հանում այս կամ այն մասնավոր անձի ընտանեկան կյանքը, չէր քաշվում պասկվիլներից, նրա հարձակումների մեջ մեծ դեր էին կատարում անձնական հաշիվները»,- գրում է Լեոն¹:

Մյուս կողմից, չի կարելի չհամաձայնել Լեոյի այն կարծիքին, որ «Մխիթար և մխիթարյանք» ուսումնասիրության մեջ Նալբանդյանը հանդես է բերել «կանխակալ նախապաշարմունք» միաբանության դեմ «ոչ բոլորովին անաչառ վերաբերմունք», թեև այն «մեր քննական գրականության լավագույն էջերից մեկն է»²: Կարծում ենք՝ Լեոն նկատի ուներ Մխիթարյանների դավանական նկարագրի հանդեպ Նալբանդյանի բացասական, ավանդականորեն կանխակալ դիրքորոշումը, որի պահպանողական բնույթը վեր է ամեն մի կասկածից: Մ. Նալբանդյանի առիթով պետք է նկատենք նաև, որ մամուլի պատմաբան Լեոն հանդես է բերում հրապարակախոսական ոճի նրբին զգացողություն՝ «Հյուսիսսփայլում» «Մ. Նազարյանց» ստորագրությամբ տպագրված «Ազգային թշվառություն» հոդվածը գնահատելիս (և որի հեղինակը իրականում Մ.

---

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 100:

Նալբանդյանն է): Լեոն կռահում է, որ այդ հողվածը, անկախ ստորագրությունից, չի կարող լինել Նազարյանցի գրչի արդյունքը: Այդ հողվածի «Նմանը չեք գտնի Նազարյանցի գրվածքների մեջ: Ժողովրդական իրավունքի, ազատության և առաջադիմության սկզբունքները այդտեղ նկարագրված և պաշտպանված են մի անսովոր եռանդով ու գեղեցիկ տրամաբանությամբ: Նույնիսկ ոճն էլ այստեղ ուրիշ է և Նազարյանցի լեզվին, գրելու ձևին վարժ մարդը դժվարությամբ է կարենում հավատալ, թե այդ հողվածն էլ պատկանում է նրա գրչին, այնքան թեթև է նա, ազդու՝ իր կարճ նախադասություններով, իր խստությամբ, իր ոգևորությամբ»¹:

Վերադառնանք, սակայն, Լեոյի՝ որպես մամուլի պատմաբանի հետազոտական եղանակին: Տեսանք, որ որևէ պարբերականում նա ամենից առաջ կարևորում է հրապարակախոսությունը՝ ամեննին էլ ոչ միայն ժանրային իմաստով, այլև քարոզած գաղափարների, ուղղության: Այնուհետև նա քննարկում է գրական բաժինը, որի արժեքը դիտարկում է հրապարակախոսության անվիճելի առաջնայնության տեսանկյունից: «Հյուսիսսփայլի» գեղարվեստական գրականությունը նա բաժանում է երկու մասի՝ թարգմանական և ինքնուրույն: Հետազոտական մյուս օբյեկտը Լեոյի համար մնում է գիտական բաժինը՝ և՛ «Հյուսիսսփայլում» և՛ «Մշակում» դրական գիտությունների արժեքավորմամբ: Այստեղ ուշագրավ է մի հանգամանք. անպայման նկատի առնելով, որ հայ

---

¹ Լեոյի «Ստեփանոս Նազարյանց» (հ. 1-2, Թիֆլիս, 1902) աշխատության տպագրությունից առաջ, դեռևս 1893 թ., Դ. Աղայանն իր «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» հուշագրությաքն մեջ (Թիֆլիս, 1893, էջ 56) հայտնում էր, որ «Ազգային թշվառության» իրական հեղինակը ոչ թե Մո. Նազարյանն է, այլ Մ. Նալբանդյանը: Ամենայն հավանականությամբ Լեոն դրան ուշադրություն չի դարձրել, թեև Ա. Մակարյանը պնդում է, որ Լեոն «ծանոթ էր Դ. Աղայանի վկայությանը, բայց դրան չէր հավատում» (տես՝ Նալբանդյան Մ., Ազգային թշվառություն, Ե., 1939, էջ 81, նաև՝ նույնի՝ Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Ե., 1940, էջ 466):

գրականությունը զարգացել է մամուլի էջերում և անվիճելի համարելով այդ մամուլի կարևոր նշանակությունը մեր գրականության զարգացման մեջ՝ Լեոն պետք է պատասխաներ այն հարցադրմանը, թե հայ մամուլի գիտական արժեքավորումը գիտահետազոտական որ տիրույթներում պետք է որոնել, հասարակական ուղղության՝ պատմության, թե գրականության: 1850-1880-ական թթ. հայ մամուլի քննության մեջ Լեոյի պատասխանը միանշանակ է, դատելով նրա շոշափած հիմնահարցերից՝ անշուշտ, պատմության և հասարակական ուղղության: Իրականության, հասարակական կյանքի, դրանց գնահատման հիմնահարցերը, ինչպես տեսանք վերը, Լեոն տեղադրում էր «հրապարակախոսություն» ծավալուն հասկացության մեջ՝ բնավ չըջանցելով գրականության նշանակությունը, բայց և այս վերջինը մի հայտնի չափով կախման մեջ դնելով հրապարակախոսությունից: Հենց հրապարակախոսությունն էլ Լեոն դարձնում է չափանիշ՝ թե՛ «Հյուսիսսփայլի», թե՛ «Մշակի», անգամ հայ անդրանիկ պարբերականի՝ «Ազդարարի» գործունեությունը գնահատելիս: Ավելին, Լեոն առաջ է քաշում, գրեթե բառացիորեն կրկնելով Արծրունուն, հասարակական քնած միտքն արթնացնող և ձևավորող ներգործական մամուլի անհրաժեշտության խնդիրը: Ընդամին, ներգործական լրագրի առաջին հատկանիշը պետք է լինի նրա «խիստ և որոշակի ուղղությունը»: Հայերի մեջ նա այդպիսի կայացած լրագիր է համարում Գր. Արծրունու «Մշակը». «Հետագոտող խմբագիր, ներգործական լրագրի ղեկավար՝ սա մի նոր հիմք էր, որի վրա դրվում էր հայ լրագրությունը 1872 թվականից: Հետագոտող խմբագիրը ուժեղ է, տպավորիչ է մանավանդ իր մի հատկությամբ. նա գիտե ժամանակին յուրացնել, գիտե օրվա խնդիրները, այժմեություն ներ-

կայացնող երևույթները ըմբռնել, արձագանք տալ նրանց, քննության հանել»¹:

Եվ ընդհակառակն, «Հյուսիսափայլի» խմբագրի հրապարակախոսական խառնվածքի, թերևս ամենախոշոր թերությունը Լեոն համարում է (հատկապես ամսագրի առաջին շրջանում) ոչ բավարար հետևողականությունը՝ իր քարոզչությունը փաստերի վրա չհենելու համար: Իհարկե, նա այստեղ ևս վերապահումներ է անում՝ մեղմելու իր քննադատական սլաքի թափը, անգամ վկայակոչում է Նազարյանի հրապարակախոսական զարգացումները, բանավեճերն ու «թուրքահայերի գործերով» հետաքրքրվելը: Կարևորը, սակայն, Լեոյի մյուս մեղմացուցիչ փաստարկն է՝ «մերկացնող հրապարակախոսությունը նոր էր սկիզբ առնում մեզանում»²: Այդպիսի հրապարակախոսության լիարժեք շարունակող և կիրառող նա համարում էր, ինչպես տեսանք, Գր. Արծրունուն: Այս առթիվ Լեոն ծայրահեղության է հասցնում «Հյուսիսափայլի» հրապարակախոսության քարոզչական բնույթի քննադատությունը՝ գրաքննադատական չափանիշների երկրորդական նշանակությունը՝ Նազարյանի և Նալբանդյանի «կրիտիկաներում», նշելով, որ «նրանց հետաքրքրում է միայն քարոզչությունը, միայն տենդենցիան»³: Ի դեպ, մամուլի բաժանորդների քանակը Լեոն համարում է հայտանիշ՝ նրա գաղափարական ներգործության չափը հասարակության մեջ որոշելու համար: Ճիշտ այնպես, ինչպես մերօրյա հարցումների տոկոսայնությունը՝ որևէ գաղափարի վարկանիշը որոշելու համար: Հասարակության համակրանքը «Հյուսիսափայլի» հակառակորդների կողմն էր, նշում է Լեոն, «Ամե-

---

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 430-431:

² Նույն տեղում, էջ 91:

³ Նույն տեղում, էջ 95:

նքն էլ» «Հյուսիսսփայլից» շատ բաժանորդ ունեին, նույնիսկ խղճու-
ւկ «Ճռաքաղ» ամսագիրը իր հրատարակության առաջին տարին
ունեք 405 բաժանորդ, չնայած որ իրան աջակցող «գավազան» էլ
ունեք (նկատի ունի իշխանու-
թյուններին – Ա. Խ.)»¹, մինչդեռ «-
Հյուսիսսփայլը» 1858 թ. ունեք ընդամենը 305 բաժանորդ: Դրա
պատճառը Լեոն բացատրում է Նազարյանի «կծու քննադատու-
թյուններով», որ դուր չէին գալիս «ինքնագոհ ազգասերներին»:

Կարելի է կարծել, որ Նազարյանին տված Լեոյի դիպուկ
բնութագրերի կողքին տեղ են գտել որոշ հակասություններ, մա-
նավանդ այն դեպքերում, երբ նա համադրում է Նազարյանին և
Արծրունուն: Դրվատելով Արծրունու մտրակող ուղղությունը՝ Լե-
ոն հարում է, որ դրա անդրանիկ, փայլուն օրինակը տվել էր «Հյու-
սիսսփայլը»: Քիչ անց նա կտրուկ հերքում է այս «ժառանգակա-
նությունը», երբ արդեն բնութագրում է նաև իրեն՝ Արծրու-
նուն. «-
Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը մի մեղմ ու հեզ, կրոնասեր, խաղաղու-
թյուն ու ընդհանուր համաձայնություն երազող քարոզիչ էր, մինչ-
դեռ Արծրունին մի կրակոտ բնավորություն էր, մի ըմբոստ ու ազ-
նիվ կրքերով լի մի մարդ, որ կովի մեջ ցույց էր տալիս անհուն ե-
ռանդ»², - գրում է նա: Հիրավի, յեւանելն արեգական խավարին աս-
տեղք, ինչպես ասում էին հները:

Վերը տեսանք, որ Լեոյի համոզմամբ, մամուլն արտահայտու-
ւմ է ոչ միայն հասարակական գաղափարներ, այլև որոշակի ուղ-
ղության հասարակական գաղափարներ՝ պայքարելով դրանց
հաստատման համար: Նա այսպես է առնչում հասարակական
ուղղություններն ու մամուլը՝ վերջինս լցնելով առաջինի բովան-
դակությամբ: Հայ իրականության մեջ հասարակական ուղղությո-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 86-87:

² Նույն տեղում, էջ 384:

ւնները, ինչպես հիմնավորում է Լեոն, ի հայտ են գալիս հենց մամուլում, որը նպաստում է այդ ուղղությունների ձևավորմանը և դրանց միջև հակասությունների զարգացմանն ու գաղափարական բախումների: Եվ այս իմաստով «Ստեփանոս Նազարյանց» և «Գրիգոր Արծրունի» աշխատություններում Լեոն հանդես է գալիս որպես ոչ միայն հայ մամուլի, այլև հասարակական հոսանքների առաջին լուրջ ուսումնասիրողը մեր իրականության մեջ: Այդ աշխատություններում Լեոն, ելակետ ունենալով մամուլը, առանձնացնում է հասարակական երկու ուղղություններ՝ ազատամիտ (առաջադիմական) և պահպանողական (հնապաշտ): «Մեզ համար,-գրում է նա,-նշանակալից պիտի լինի այն հանգամանքը, որ 1858 թվականից ռուսահայերի մեջ երևան եկած հրապարակախոսությունն ունի իր բոլոր սարք ու կարգը: Դա միակողմանի գործ չէ: Հենց առաջին օրից գործում են երկու անհրաժեշտ ծայրերը՝ ազատամիտ, առաջադիմական ուղղությունը և նրա դեմ կանգնած պահպանողական հնապաշտ ուղղությունը: Կան հարձակվողներ, կան և դիմադրողներ»¹: Լեոն չի շրջանցում նաև այն «բնորոշ հանգամանքը», որ նոր ուղղությունը սովորաբար մենակ է պայքարի մեջ նետվում՝ ունենալով վաղուց արդեն կայացած թշնամիներ: Հենց այս մեկնակետից էլ Լեոն բնութագրում է «Հյուսիսափայլի» ու «Մշակի» հակոտնյա պահպանողական «Մեղու Հայաստանի», «Ճռաքաղ», «Մասյաց աղավնի», որոշ վերապահումներով՝ «Կռունկ հայոց աշխարհին» պարբերականները: Սրանցից առաջին երեքի և «Հյուսիսափայլի» հակադրությունը Լեոն առանձնապես սրված է տեսնում կրոնին և եկեղեցուն տրված տարբեր գնահատականներում և դրանց շուրջ բախումներում: Նա այս հարցին հանգամանորեն անդրադառնում է Ստ. Նազարյանի «Մենդելսոն, Լեսինգ և

---

¹ Նույն տեղում, էջ 87:

Լավատեր» հողվածի¹ առթիվ, որտեղ «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը հստակ տարբերում էր կրոնի և ազգության գաղափարները՝ հանուն տարադավան հայերի ազգային միասնության, և քարոզում «եղբայրասիրություն, հայրենասիրություն, միաբան անձնագոհություն՝ հասարակաց հայրենիքի համար»:

Լեոն ընդհանուր գծերով, բայց ճշմարտացի է գնահատում հատկապես 1860-ական թթ. ազատամիտ մամուլը՝ «Հյուսիսսփայլի» համախոհ պարբերականներ համարելով Հ. Սվաճյանի «Մեղուն» և Ստ. Ոսկանի «Արևմուտքը»: Նա նկատում էր, որ կրոնն ազգությունից բաժանելու սկզբունքը պաշտպանում էր նաև Ստ. Ոսկանյանը՝ Փարիզի իր «Արևմուտք» պարբերականում: Այդ սկզբունքի գործնական կիրառման փորձերը Լեոն տեսնում է նաև Կ. Պոլսի «Համազգյաց» ընկերության գործունեության մեջ:

Հայտնի է, որ պահպանողականները հատկապես թշնամաբար վերաբերվեցին Նազարյանցի՝ վերոհիշյալ հողվածում առաջ քաշած այն մտքին, որ հայոց եկեղեցին կարիք է զգում արմատական վերանորոգության: Ստ. Նազարյանի պահպանողական հակառակորդների մեջ Լեոն առանձնանշում է Հ. Չերքեզյանին, որը «Հյուսիսսփայլի» խմբագրի դեմ իր անարգ հարձակումներն իրականացնում էր «Մեղվում», «Ճռաքաղում» և «Մասյաց աղավնիում»: Լեոն նկատում է ազատամիտների և պահպանողականների՝ տրամագծորեն տարբեր ընկալումները ոչ միայն ազգային եկեղեցու պատմական նշանակության և գործառույթների, այլև ազգային լեզվի ու պատմության հիմնահարցերում: Արևելահայ պահպանողականների մեջ Լեոն առավել լայնախոհ է համարում «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը, որը բանակոծիվ չէր մղում Նազարյանի դեմ՝ հարգելով նրա գիտական ու խմբագրական գործունե-

---

¹ Հյուսիսսփայլ, N 10, 1860, էջ 298-313:

ությունը: Եվ միայն եկեղեցականների «նորոգման» մասին վերոհիշյալ հոդվածը «նրան ստիպեց հանդես գալ Նազարյանցի դեմ»¹: Իբրև հասարակական ուղղությունների մեջ կատարված ուշագրավ իրողություն, Լեոն ուշադրություն է դարձնում դրանցում կատարված սերնդափոխությանը: Համալսարանավարտ նոր սերնդի մեջ ևս հայտնվում են պահպանողականներ՝ ի դեմս վերոհիշյալ Հ. Չերքեզյանի: Մատթեոս կաթողիկոսին գրած իր գրության մեջ նա Նազարյանին մեղադրել էր լուրերականության և հայ եկեղեցին ռեֆորմի ենթարկելու մտադրության մեջ՝ այդ ռեֆորմը վերագրելով ոչ թե եկեղեցականության կրթությանն ու բարոյական վերափոխմանը (ինչին հետամտում էր իրականում Նազարյանը), այլ կրոնադավանական համակարգին: Հ. Չերքեզյանի ջանքերի և կաթողիկոսի կոնդակի հիման վրա սինոդը «Հյուսիսսփայլը» դատապարտել էր վերջնական դադարի և միայն Պետերբուրգի գրաքննական կոմիտեի միջամտության շնորհիվ ամսագիրը փրկվեց: Բռնության այս փորձը Լեոն համարում է խայտառակություն՝ արևելահայ մամուլի պատմության մեջ «եզակի և անօրինակ մի դեպք»²: Նա նրբերանգներ է հայտնաբերում պահպանողական ուղղության գործիչների հայեցության մեջ, որոնք հարկադրված էին մասամբ ընդառաջել նոր ժամանակների պահանջներին, բայց սկզբունքային հարցերում շարունակում էին ավագ սերնդի պահպանողական ընթացքը: Նկատի ունենալով Մանդինյան քահանային փոխարինած՝ «Մեղու Հայաստանիի» նոր խմբագիր Պ. Սիմեոնյանի «տարօրինակ համակրությունը» Նազարյանի նկատմամբ՝ Լեոն այդ վերագրում է այն բանին, որ «պահպանողական նոր սերունդը հաշտվում էր առաջադեմ ուղղության նահապետի հետ»,

---

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 123:

մինչդեռ կտրականապես հակադրվում էր նույն առաջադիմականների նոր սերնդին¹: Բայց բանավեճի բացակայությունը դեռևս չէր նշանակում, որ հակադրություն չկար, մանավանդ, Նազարյանը և Սիմեոնյանը համատեղ լրագրական հրապարակի վրա են եղել շատ կարճ՝ մեկ տարուց փոքր-ինչ ավելի (1863 թ. վերջ-1864 թ.): Իսկ 1860-ականի երկրորդ կեսին արևելահայ իրականության մեջ որևէ ազատամիտ պարբերական չէր հրատարակվում, որի դեմ պայքարեր պահպանողական «Մեղու Հայաստանին»: Այս ուղղությունների միջև գաղափարական պայքարը պետք է սկսվեր 1872 թվականից, երբ ասպարեզում հայտնվեց ազատամիտ «Մշակը»: Լեոն քննադատում է, միշտ «մշակական» ազատամտության դիրքերից, պահպանողական «Փորձ», «Արձագանք», «Նոր դար» և «Մուրճ» պարբերականները: Այս տեսակետից ուշագրավ է «Արձագանքին» տված՝ Լեոյի բնորոշումը, այն, որ այդ պարբերականը նախապես ուներ «մի որոշ ինքնուրույն ուղղություն», թեև նրա մեջ կար նույն «մեղվական» պահպանողականությունը, և որ «Մշակի» դեմ արած նրա առարկությունները, ի վերջո, այդ թերթը նետեցին «Մեղվի» և «Նոր դարի» գիրկը²: Այստեղ կարևոր է մեզ թվում այն հանգամանքը, որ «Արձագանքի» նշված երկվության վերաբերյալ (մի որոշ ինքնուրույն ուղղություն և, մյուս կողմից, մեղվականություն) լեոյական նրբամիտ դիտողությունները հիմք դարձան խորհրդային պատմաբանների համար՝ պահպանողական ընդհանուր հոսանքից առանձնացնելու լիբերալ-պահպանողականներին՝ «Փորձ» և «Արձագանք» պարբերականներով, որպես ինքնուրույն հոսանք:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 146:

² Նույն տեղում, էջ 676:

Որքան էլ Լեոն եզակի դեր վերապահեր «Մշակին», այնուհանդերձ, հենց բուն Թիֆլիսի իրականության մեջ նկատում է նրա դաշնակիցներին, որոնք այս կամ այն չափով բաժանում էին նրա ծրագրերը և մոտեցումները: Այդ կերպ նա համառոտ գնահատում է վրաց «Դրոեբա» և «Տիֆլիսսկի վեստնիկ» թերթերը: Ազգային լեզվի, դպրոցի, Թիֆլիսի քաղաքային վարչության, տեղական տնտեսական և այլ հարցերում «Մշակը» և «Դրոեբա»-ն սատարում էին միմյանց: Ավելին, նրանք համատեղ դիմակայում էին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կավկազ» թերթի ռուսականացման քարոզչությանը: Լեոն արժանին է հատուցում հայկական ու վրացական թերթերի «համերաշխությանն ու փոխադարձ անկեղծ բարյացակամությանը»: Նա, սակայն, փոխում է իր դատողությունների ընթացքը, երբ դրանք հենում է 1900-ականի իրողությունների վրա. «Մեր այժմյան օրերում, - գրում է նա, - ազգայնամոլությունը այնքան կուրացրել է վրացի գործիչների մի մասը, հայերի դեմ համարյա խաչակրաց արշավանք է քարոզվում, և այդ ատելությունը հայերի դեմ վրացի ազգայնամուլները հիմ- նում են այն իրողության վրա, որ Վրաստանում վաշխառու են մեծ մասամբ հայերը: Մի քանի վաշխառուների պատճառով ատելություն քարոզել մի ամբողջ ազգի դեմ... այս է մեր օրերի վրացական հայրենասիրության ամենամեծ արտահայտությունը առաջավոր դասակարգի մի հայտնի շրջանում»¹: Իսկապես, «Դրոեբա»-յի խմբագիր Մեսիխի մահից հետո այդ թերթն անցել էր հայաստացիների ձեռքը, որ ցավով էր նշում Գր. Արծրունին:

Լեոն հանդես է գալիս նաև որպես արևմտահայ մամուլի պատմաբան, և այս դեպքում նրա ելակետը մեկն է՝ Կ. Պոլսի պարբերականները նա որակում է ըստ «Մշակի» հանդեպ դրանց

---

¹Նույն տեղում, էջ 474:

ցուցաբերած վերաբերմունքի: Մի որոշ չափով դա Լեոյին մղում է կանխակալության: «Կ. Պոլսում,- գրում է նա,- միայն «Մանգումե» լրագիրն էր իրան փոքրիշատե օրինավոր պահում: Նույնիսկ «Մասիսը», որ... լուրջ և խոհեմ թերթի համբավ ուներ, պարտք համարեց ամենախիստ հարձակում գործել «Մշակի» դեմ»¹: Իր գնահատականներում Լեոն բավական զգալիորեն կրում է Գր. Արծրունու մոտեցումների ազդեցությունը, որ ակնհայտորեն երևում է արևմտահայ մամուլին և Ազգային սահմանադրությանը վերաբերող հատվածներում: Առաջնորդվելով «Մշակի» խմբագրականներով ու հոդվածներով, որոնք, բնականաբար, հաճախ օրախնդիր քարոզչական բնույթ են կրում, Լեոն ևս պնդում է, որ Կ.Պոլսի հայ մամուլը, բացի «տեղային եկեղեցական հարցերից, ոչինչ չէր ճանաչում»²: Լեոն բացառապես մշակականության ազդեցությամբ է բացատրում Կ. Պոլսի «Արևելքի», այնուհետև «Հայրենիքի» ուղղությունը 1880-1890-ական թթ.: Նա անգիտանում է արևմտահայ առաջադիմական կամ ազատամիտ մամուլի համազգային նպատակները, Կ. Պոլսի «նոր լրագրության» (Զոհրապի բնորոշումն է)³ էջերում, առհասարակ նոր մտավոր շարժման համազգային դրսևորումները և ամեն ինչ վերագրում է Արծրունու և Արփիար Արփիարյանի համագործակցությանը, անշուշտ, առաջինի առաջատարությամբ: «Մոտ 12 տարի Կ. Պոլսում տիրապետող հանդիսացած մշակականությունը,-գրում է նա,-թուրքահայ մամուլի պատմության ամենագեղեցիկ էջերը դարձավ»⁴: Նույն ոգով Լեոն ամբողջովին համամիտ է Արծրունուն՝ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության քննադատության գործում: Այդ քննադատու-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 529:

² Նույն տեղում, էջ 512:

³ Զոհրապ Գրիգոր, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1962, էջ 317:

⁴ Նույն տեղում, էջ 663:

թյան մեջ, հիրավի, բավական հիմնավորված դրույթներ կան, բայց և չպետք էր անտեսել դրա թողած դրական մի քանի հետևանքները՝ նույնիսկ Արծրունու կողմից քանիցս դատապարտված ամիրայության առանձնաշնորհումների վերացումը Կ. Պոլսի և Արևմտահայաստանի իրականության մեջ, լուսավորության, դպրոցի ու մշակույթի զարգացման հնարավորությունների ընդլայնումը հայերի համար և այլն: Սահմանադրական պայքարում, ի դեպ, զարգացման անվիճելի ընթացք ունեցավ արևմտահայ ազատամտական ուղղությունը, որը գործնականում պատրաստ էր համագործակցելու մշակականության հետ և կրելու դրա ազդեցությունը, ընդամին, լինելով ոչ թե այդ ազդեցության հետևանքը, այլ արևմտահայ 1880-ական թթ. հասունացած հասարակական ու մտավոր պահանջների: Հենց այս իրողությունների անտեսումն է պատճառը, որ Լեոն գրեթե նույնությամբ կրկնում է Արծրունու քամահրական կեցվածքը արևմտահայ, հասկանալի է, ոչ մշակական մամուլի հանդեպ: Արևմտահայերի սահմանադրության գնահատման մեջ Լեոն, սակայն, տարբեր դիրք է գրավում արծրունիական հախուռն մերժումների համեմատությամբ՝ հետևելով բելգիացի իրավաբան Մ. Ռոլեն-Շեկմենի հայտնի տեսակետին, ըստ որի, թուրքերի և քրդերի բռնությունների դեմ սահմանադրությունը հայերին ընձեռում էր բողոքելու իրավունք¹: Նկատի առնելով գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ Կ. Պոլսի ազգային ժողովի տեղեկագրերը (1872 և 1876 թթ.)՝ նա նկատում էր, թե «որքան էլ գավառների դրությունը ազգային ժողովի առանձին ուշադրության չէր արժանանում, կար այն կարևոր հանգամանքը, որ գոնե գավառների արձագանքը դարձավ, հավաքեց

---

¹Տե՛ս՝ Положение армян в Турции, до вмешательства держав в 1895 году, М., 1896, с. 23.

հարստահարու-թյունների փաստերը, կազմեց գավառների տան-ջանքների պատմությունը»¹: Այդուհանդերձ, Լեոն առաջինն է մեր պատմաբանների մեջ, որ ուշադրություն է դարձնում Ռուսաստանի և Թուրքիայի հայերի գաղափարական ընդհանրությունների, առավել ևս հասարակական ուղղությունների ընդհանրությունների վրա: Վերը տեսանք «Մշակի» և Կ. Պոլսի «Արևելքի» և ապա «Հայրենիքի» «մշակական» ուղեգծի, այսինքն՝ ազատամտական ընդհանուր ուղղության վերհանումը Լեոյի կողմից: Նույն կերպ, «Մեղու Հայաստանի» հակադրությունը «Մշակին»՝ նա բացառրում է ոչ միայն պահպանողական թերթի խմբագրի անձնական նախասիրություններով, այլև նրա՝ մի ամբողջ հոսանքի արձագանք լինելու հանգամանքով: «Մեղվի» գաղափարները, նշում է նա, դավանում էին ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև Կ. Պոլսում: Իսկ որ Լեոն իրազեկ էր Թուրքիայում հայ մամուլի կացությանը, անառարկելի է: Այսպես, 1876 թ. հալածանքների ենթարկվեցին Կ. Պոլսի հայկական «Արարատ», «Հայրենիք» և «Մեճմուայը հավատիս» (հայատառ թուրքերեն) թերթերի խմբագիրները, որի պատճառը լավ հայտնի է Լեոյին, և որը այդ փաստը ծառայեցնում է 1876 թ. օսմանյան սահմանադրության շուրջ թուրքերի քարոզչական կեղծիքների բացահայտմանը: Այն միջոցին, նկատում է նա, երբ խմբագրվում էր օսմանյան սահմանադրությամբ հռչակված՝ մամուլի ազատությունն ապահովող օրենքը, «երեք հայ խմբագիրներ բանտարկվեցին, ծեծի ենթարկվեցին այն պատճառով, որ համարձակվել էին տպագրել Տրապիզոնի Շանա հայաբնակ գյուղում տեղի ունեցած հարստահարությունները»²: Գրեթե միշտ և հետևողակա-

---

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. VI, էջ 512:

² Նույն տեղում, էջ 538-539: Տե՛ս նաև Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ կեսարի-ն, հ. Բ, Կահիրե, 1937, էջ 2039-2040:

նորեն Լեոն պարբերական հրատարակությունները բնութագրում է մի որոշակի չափանիշով՝ դրանց հասարակական ուղղության, գաղափարների և վերջիններիս հաստատման համար սկզբունքային գործելակերպի չափանիշով: Անձնական հատկանիշները (խմբագիրների, գլխավոր աշխատակիցների և այլն), որքան էլ Լեոն դրանք հաշվի առնի այս կամ այն պարբերականի ընթացքը գնահատելու համար, նա դիտարկում է մամուլի հասարակական արժեքի կամ ուղեգծի հետ ունեցած միասնության մեջ, որոնք միմյանց ոչ թե հակասում են, այլ ի վերջո լրացնում: Եվ այս մտտեցման շնորհիվ Լեոն նաև առաջինը եղավ մեզանում, որ մամուլի պատմությունը դարձրեց գիտություն՝ հակառակ մինչ այդ մամուլում շրջանառվող նկարագրական կամ գուտ մատենագիտական բնույթի համապատասխան աշխատությունների: Այնուհետև, Լեոն սկիզբ էր դնում հայ մամուլի՝ լինի արևելահայ, թե արևմտահայ, ուսումնասիրության մեջ համազգային ընդհանրական չափանիշներ կիրառելու մեթոդին: 1850-1890-ական թթ. հայ մամուլը նա բնութագրում է հասարակական հոսանքների հետ միասնաբար՝ ճանաչելով և սահմանելով հասարակական երկու հոսանքներ՝ պահպանողականություն և ազատամտություն, որոնք իրենց քարոզչությունն իրականացնում էին սեփական ուղղությունն արտահայտող պարբերական հրատարակությունների միջոցով: Սրանում է, կարծում ենք, հայ մամուլի ուսումնասիրության անդաստանում Լեոյի ներդրած խոշոր վաստակը, որի գիտականությունն ու կենսունակությունն այսօր էլ չի կորցրել իր որակները, ավելի քան մեկ դար անց՝ հայ մամուլի մի ամբողջ ժամանակաշրջանի պատմությունը համակողմանիորեն վերարտադրող իր «Ստեփանոս Նազարյանց» և «Գրիգոր Արծրունի» աշխատություններում:

**ХАРАТЯН А. А.
ИИ НАН РА**

ЛЕО КАК ИСТОРИК АРМЯНСКОЙ ПЕРИОДИКИ

РЕЗЮМЕ

Лео является одним из опытных исследователей истории армянской периодики. Являясь одним из первых исследователей в этой области (в современном понимании), Лео разработал концептуальный подход к исследуемому материалу.

В своих работах, посвященных как восточноармянской, так и западноармянской периодике, Лео положил начало методу обобщающих критериев. Армянскую периодику 1850-1890-х годов он охарактеризовал сквозь призму общественных течений, выделив два течения – консервативное и либеральное, осуществлявших свою пропаганду посредством периодических изданий. В этом и заключается выдающаяся заслуга Лео как исследователя истории армянской периодики, весомая часть изысканий которого нашла отражение в работах “Степанос Назарянц” и “Тригор Арцруни”.

**KHARATYAN A.
IH NAS RA**

LEO AS A HISTORIAN OF ARMENIAN PERIODICALS

SUMMARY

Leo is one of the most experienced researches of the history of Armenian periodicals. Being one of the first researchers of this field (in the modern sense), he developed a conceptual approach to the material under study.

In his works dedicated both to Eastern and Western Armenian periodicals, Leo laid the foundation for the method of generalizing criteria. He characterized the Armenian periodicals of the 1850-1890s through the prism of public course, separating two courses-conservative and liberal, realizing his propaganda by means of periodicals. This is the merit of Leo as the investigator of the history of Armenian periodicals, the fundamental part of whose research found their reflection in the works “Stepanos Nazaryants” and “Grigor Artsruni”.

ԱՐԿԱՂԻ ԱԿՈՂՈՎ

ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ

ՕԼԹԻԻ ՕԿՐՈՒԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ 1878-1897 ԹԹ.

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո Ախալցխայի նախկին նահանգի Կիսկիմի, Օլթիի, Տայոցքարի (Թավուսքեր), Մամրվանի (Նարիման), Բանակի (Փանակ, Փենեք) գավառները և նախկին Կարսի նահանգի Կողի (Գյոլե) գավառը, հայտնվում են Էրզրումի կազմում¹: Այդպիսով, Տայքի բոլոր գավառներն ընդգրկվում են Էրզրումի ընդարձակ նահանգի մեջ*:

---

¹ Տե՛ս Маламма Я. Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874, с. 5.

*Տայքի գավառներից էր նաև Թորթումը, որն իր ձևավորումից ի վեր մշտապես եղել է Էրզրումի նահանգի կազմում:

Վարչատարածքային այսպիսի բաժանումը պահպանվում է մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: 1877 թ. ապրիլի 12-ին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը լայնամասշտաբ հարձակման են անցնում Ախալցխա-Արդահան, Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Իգդիր-Բայազետ ուղղություններով:

Ռուսական զորքերը, գնդապետ Կոմարովի գլխավորությամբ մտնելով Տայք, 1877 թ. մայիսի 20-ին գրավում են ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Օլթին և Բանակը¹: Տայքի գավառներից թուրքերը կարողանում են իրենց ձեռքում պահել միայն Կիսկիմի և Պարիսարի գավառների մի մասը:

Օլթիի գրավումից հետո թուրքական իշխանությունները լքում են քաղաքը: Ռուսների կողմից այնտեղ կազմակերպվում է ժամանակավոր վարչություն, իսկ բնակչությանը հայտարարվում է, որ Օլթին, Մամրվանը և շրջակա բնակավայրերը միանալու են Ռուսաստանին, հետևաբար Օլթիի գավառի բնակչությանը պարտադրվում է պարենամթերքով ապահովել ռուսական բանակին: Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունը, հաշվի առնելով Օլթիի ռազմավարական կարևորությունը, փորձում է ուժեղացնել տեղի կայագործը՝ ներգրավելով Քութայիսյան 158-րդ հետևակային գնդի առաջին գումարտակը²: Օլթիի՝ իբրև հենակետի ամրացումը, մի քանի կարևոր նպատակ էր հետապնդում: Նախ, ապահովվում էր Կարսի և Ալեքսանդրապոլի հետ անխափան կապը, ապա, գրավելով հակառակորդից մի ընդարձակ տարածք, ռուսները պարենամթերքի հայթայթման այլընտրանքային ճանապարհներ էին ձեռք բերում:

---

¹ Տե՛ս Погосян А. М., Карсская область в составе России, Ер., 1983, с. 46.

² Նույն տեղում, էջ 181:

Բոլոր ուղղություններով ռուսների տարած հաղթանակն ստիպում է թուրքական կառավարությանը հաշտություն խնդրել: 1878 թ. փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Թուրքիան հոգուտ Ռուսաստանի է զիջում Տայքի տարածքների մեծագույն մասը՝ Կողի, Բանակի Օլթիի և Տայոցքարի գավառներն ամբողջությամբ, ինչպես նաև Թորթումի և Մամրվանի գավառների հյուսիսային հատվածները¹: Մակայն «Մեծ տերությունների» ջանքերով այս պայմանագիրը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում փոփոխությունների է ենթարկվում: Փոփոխվում է նաև ռուս-թուրքական սահմանագիծը: Եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանը լեռնագրական էր և անցնում էր բնական սահմանագծերով, ապա Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրով այն դառնում է գլխավորապես երկրաչափական՝ միացնելով պետական սահմանի որոշակի կետեր՝ առանց հաշվի առնելու տեղանքի ռելիեֆային պայմանները: Այս փոփոխությունները հետագայում հանգեցնում են լուրջ դժվարությունների ռուս-թուրքական պետական սահմանների հստակեցման գործում²: Տայքի՝ ռուս-թուրքական սահմանի երկայնքով ձգվող գյուղերի մի խումբ, որը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով անցել էր ռուսական կայսրությանը, Բեռլինի պայմանագրով մնում է ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Թուրքերին է վերադարձվում Թորթումի գավառի հյուսիսային մասը՝ Թորթումի լճով, հանրահայտ ջրվեժով, Օշկվանքի և Խախուի հոչակավոր

---

¹ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանագծի, ինչպես նաև դրա Բեռլինի վեհաժողովի ձևափոխումների վերաբերյալ տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, կազմողներ՝ Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Ե., 1972, էջ 93-94, 127:

² Տե՛ս Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре, т. III, Тифлиси, 1907, с. 225.

տաճարներով, Աշմիշեն, Օսխա, Թև, Ծիսիկ, Լեք, Ընկուզեկ և այլ գյուղերով, Տայոցքարի գավառի արևմտյան մասը՝ Ավարես, Էրախանի (Իրխան), Օխորբերդ, Գելուտ և Իշխան գյուղերով՝ Իշխանի Ներսեսաշեն տաճարով հանդերձ, Օլթիի գավառի Անձավի գյուղախմբի մի մասը՝ Դիվաձոր, Ասփակ, Ոսկյան և Խուվոտ գյուղերով, ինչպես նաև Մամրվանի գավառի* մեծ մասը՝ հանրահայտ Իդ, Ախա, Արտոստ, Քարշեն և այլ գյուղերով:

Բեռլինի վեհաժողովի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած շրջաններից Կարսը, Կաղզվանը, Արդահանը և Օլթին ընդգրկվում են նորաստեղծ Կարսի մարզի մեջ: Տայքի Կող գավառը հայտնվում է Արդահանի օկրուգի կազմում՝ իբրև Գյուլեի տեղամաս: Ռուսաստանին անցած Տայքի մյուս շրջանները՝ Օլթին, Մամրվանը, Բանակը, Բարդուսը, Փանակկերտը և Տայոցքարն ընդգրկվում են 2627,2 քառ. վերստ (2800,6 քառ. կմ) տարածքով Օլթիի օկրուգի (շրջան) մեջ¹, որն զբաղեցնում էր Կարսի մարզի հարավարևմտյան մասը²: Առաջին չորսը միավորվում են Օլթիի տեղա-

---

* Մամրվանի գավառից Ռուսաստանին է անցնում Մամրվան բնակավայրն ու նրա շրջակա մի քանի գյուղերը:

¹ Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦГИАГ), ф. 1438, оп. 1, д. 323, л. 1.

² Վրացի հնագետ Է. Թաղայշվիլիի կարծիքով, Օլթիի, ինչպես նաև Արդահանի օկրուգների ընդգրկումը Կարսի մարզի մեջ արհեստական էր ու սխալ, քանի որ թե՛ աշխարհագրական, թե՛ պատմական, և թե՛ ազգագրական տեսանկյուններից այդ օկրուգները ոչ մի ընդհանուր բան չունեին Կարսի մարզի մյուս օկրուգների՝ Կարսի և Կաղզվանի հետ: Վերջիններս Է. Թաղայշվիլիի պատմական և ազգագրական տեսանկյունից համարում էր բուն հայկական տարածքներ, ի տարբերություն «Վրաստանի անբաժանելի հատվածներ» Օլթիի ու Արդահանի, որոնց բնակչությունը միջնադարում «Կրօնի վրացի» էր, չնայած որ նրանք «հայի լեզուա խօսեին»: Տես Յակով Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 18: Է. Թաղայշվիլի գտնում էր, որ Ճորոխի ավազանում ընկած Օլթիի օկրուգը պիտի կցվեր Բաթումի մարզին, իսկ Կուր գետի վերնագավառն զբաղեցնող Արդահանի օկրուգը՝ որպես Ջավախքի մի մաս, Թիֆլիսի նահանգին: Տե՛ս Такайшвили Э., Археологическая экспедиция 1918 г. в южные провинции Грузии,

մասի (նախկին Օլթիի լիվայի Արևահայաց, Ստվերոտ, Բարդուսի (Պարսեզ) և Անձավի (Անգով) նահիենները՝ Օլթի գետի միջին հոսանքի շրջանում, Բանակի լիվայի Բանակի և Քիամխիսի (Կաղամախիի) նահիենները՝ Բանակ գետակի և նրա Բանջրուտ վտակի ավազաններում, Մամրվանի լիվայի հյուսիսային փոքր մասը), իսկ Փանազկերոը և Տայոցքարը՝ Տայոցքարի տեղամասի մեջ (Օլթի գետի Փանազկերո և Տայոցքար վտակների ավազաններում)՝:

Օլթիի օկրուզը հյուսիսից սահմանակից էր Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուզի Արտանուջի տեղամասին, արևմուտքից և հարավից՝ Օսմանյան կայսրության Էրզրումի նահանգի նույնանուն գավառի Թորթումի և Բասենի գավառակներին, հարավ-արևելքից, արևելքից և հյուսիս-արևելքից՝ Կարսի մարզի Կաղզվանի, Կարսի և Արդահանի օկրուզներին:

1878 թ., մինչև սահմանների վերջնական ճշգրտումը, Անդրկովկասյան վիճակագրական կոմիտեն Անդրկովկասի քաղաքացիական մասի գրասենյակի հանձնարարությամբ, հաշվառում է անցկացնում Օլթիի օկրուզում՝ պարզելու համար ինչպես բնակ-

---

ՏՃ., 1952, ց. 17. Է. Թաղայշվիլիի տրամաբանությամբ, անիմաստ էր Կարսի մարզի՝ որպես վարչական միավորի գոյությունն ընդհանրապես, քանի որ կարելի էր Կարսն ու Կաղզվանը միացնել Երևանի նահանգին իբրև Արաքսի ավազանում ընկած շրջաններ:

¹ Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվի (այսուհետև՝ ՎՊԿՊԱ) թիվ 415 ֆոնդում (Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտե) պահպանվում է մի անթվագիր վավերագիր Օլթիի օկրուզի վերաբերյալ, որտեղ ներկայացված է նրա վարչական բաժանումը: Այդ վավերագրի համաձայն Օլթիի օկրուզը բաժանված էր 2 տեղամասի՝ Օլթիի և Տայոցքարի, սակայն ուշագրավն այն է, որ Տայոցքարի տեղամասն իր մեջ էր ընդգրկում նաև Բանակ գետակի ավազանի բնակավայրերը: Այս փաստաթուղթը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է վերաբերեր 1878-1881 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանին, քանի որ 1881 թ. վարչական փոփոխություններ տեղի ունեցան Կարսի մարզում և նախկին 6 օկրուզների փոխարեն առաջացան 4-ը: Տե՛ս ԱՂԻԱԳ, ֆ. 415, օր. 1, ձ. 233, լ. 1-2.

չության, այնպես էլ գաղթելու ցանկություն ունեցողների մոտավոր թիվը: Ստորև ներկայացնում ենք Օլթիի օկրուգի բնակչության թիվն ըստ ծխերի և անձերի՝ համաձայն Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1879 թ. հունվարի 1-ի հաշվառման¹.

	Բնակավայրի անվանումը	խերի քանակը	նձե-րի քանակը		Բնակավայրի անվանումը	խե-րի քանակը	նձե-րի քանակը
	Ավարեւ	4	7	1	Մալաբեգ	9	15
	Արքինս	1	85	4	Մթնդեր	5	4
	Ավդոս	2	35	1	Մերինես	2	8
	Ագրիս	1	1	6	Մոխոշ	8	1
	Ադունդիբ	7	5	3	Մուշեղ	3	5
	Ակուրտիս	0	23	1	Լազարվանս	7	5
	Ալիբալըք	1	6	7	Նիագոս	7	9
	Ալոս	4	7	2	Նորբերդ	7	5
	Անձավ	5	3	3	Նարինաս	1	7
0	Արսիշեն	8	0	4	Օրթուլիս Ագրակ	12	00
1	Ասփակ	2	50	3	Օրթիգ	5	55
2	Արքունիս	0	20	1	Օրի	7	03
	Արսեն	4	1	1	Օլոր	1	4

¹ ЦГИАГ, ф. 415, оп. 1, д. 12, л. 20-22.

3	իկ	0	20	76		10	00
4	Ասփե ք	8	7	577	Օղդիր	2	1
5	Հայրո ս	1	8	78	Օղթաբա թ	1	6
6	Բեդմո ւղի	4	2	79	(անընթե ռնելի)	3	1
7	Բաղչ արմակ	6	4	80	Օխոր	3	1
8	Բեզ	3	1	81	Բադեր	1	3
9	Բարդ ուս	1	7	82	Բանակ	4	2
0	Բարի ք	6	8	83	Փերիքիս -խոսոր	4	2
1	Բերես անի և Քես- տանի աշիրեթներ	1	5	84	Փակյախ	9	6
2	Վաղա վեր	5	2	85	Փառածո ր	3	1
3	Վարդ ա-նուտ	1	9	86	Բանջրու տ	1	6
4	Վաշնյ ան	6	3	87	Բերդուս	5	2
5	Գելու տ	7	3	88	Փոսիք	1	6
6	Գեսմ անլի	3	1	89	Բրդանց	6	4
7	Գյորա շկյան	5	2	90	Բերդվա նք	1	1
8	Դադե ր	1	4	91	Բլուր	17	103
9	Դադի- Կալի աշիրեթ	1	1	92	Փանագկերտ	130	430
0	Ջուջու րիս	5	3	93	Սարտուն (Սարդոն)	4	27

1	Ծաղկոց	6	8	2	94	Սողոմոն	12	62
2	Ջուլոտ	9	1	1	95	Սալաջուր	29	178
3	Ջուլաքար	5	2	1	96	Սաձոր	25	150
4	Ջատգերակ	5	1	6	97	Սաղեք	25	150
5	Ջակիմ	6	4	2	98	Սուդկյանս	10	63
6	Ջարդոնիս	7	0	3	99	Յրտաձոր	4	28
7	Չվարթ	8	0	4	00	Թավաձո ր	1 8	105
8	Իբխան	2	1	6	01	Տաճարի կ	9	4 5
9	Ինխետթ	6	1	1	02	Թարնիթ	2	1 7
0	Իծաձոր	5	1	9	03	Տաջրեք	1	1 6
1	Իշխան	0	4	2	04	Տայոցքա ր	6 5	3 97
2	Քիլի	0	2	1	05	Թամռոտ	2	2 8
3	Քարնավազ	0	6	4	06	Թոփրակ կալե	2 0	1 31
4	Խաբան	5	1	8	07	Թոփրակ	3 1	1 87
5	Կապք	0	1	4	08	Թուրքմե ն աշիրեթ	4 0	2 00
6	Քելգիր	5	3	2	09	Ուկամ	5	5 3
7	Քեչեք	0	4	2	10	Ուլյա- Փանազկերտ	8	3 00
8	Քեյվանք	1	2	1	11	Ուրեք	1 4	7 0
9	Քիվ/իտ/	3	2	2	12	Ուռութ	1 3	6 3

0	Կիզիլքոյ	0	800	313	Խելփես	5	1	3
1	Կինեպու	7	14	4	Քերս	0	43	2
2	Կոնք	6	15	5	Խովախ	3	97	1
3	Կոնձոր	5	100	116	Խոհակէ րտ	3	241	1
4	Կոտիք	0	43	217	Չայջուր	3	48	1
5	Կոտիք	0	00	218	Չարձոր	5	2	9
6	Ղշլաղ Կատրիս	3	36	219	Ջերմուկ	0	20	1
7	Կուրչի	9	138	120	Էզնաք	4	0	2
8	Քարաշուրթ	6	0	321	Էտոց	0	5	5
9	Քյամիս	0	0	922	Էզաձոր	6	1	2
0	Կյախ	7	103	123	Էրուկ	3	1	8
1	Քյաշք Քեփրի	1	1	624	Էրուկ Անձավի	2	35	1
2	Քարագուխ	7	0	325	Էսիձոր	6	0	4
3	Մեանք	0	15	5	<i>Ընդամենը Օլթիի օկրուզում</i>	3	288	1

Օլթի քաղաքը 1878 թ. ուսաներին անցնելու ժամանակ 290 տուն (մոտ 2000 մարդ - Ա.Ա.) բնակիչ ուներ¹: Այսինքն, Օլթիի օկրուզում, ներառյալ Օլթի քաղաքը, մինչև մահմեդականների արտագաղթը բնակվում էր շուրջ 20 հազար մարդ:

Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեն Անդրկովկասի քաղաքացիական մասի գրասենյակի պետ Վ. Շեպելևի հանձնա-

¹ Տե՛ս Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 181:

րարությամբ ուսումնասիրում է նաև ամբողջ Անդրկովկասի, այդ թվում Օլթիի օկրուգի հայաբնակ բնակավայրերը, այնտեղ առկա եկեղեցիներն ու վանքերը, առաքելական հայության թիվը, հո- գևորականների թիվը և այլն: Այդ տեղեկությունները նախատեսվում էր ուղարկել կայսրության օտարադավանների հոգևոր գործերի վարչություն, որն իր հերթին դրանք գետեղելու էր հետագայում լույս տեսնելիք վիճակագրական ժողովածուի մեջ: Անդրկովկասյան վիճակագրական կոմիտեի տվյալներով Օլթիի ս. Գևորգ և ս. Հովհաննես եկեղեցիների հայազգի ծխականների թիվը հասնում էր 458-ի, Ջուջուրիս գյուղի ս. Հակոբ եկեղեցունը՝ 245-ի, Բարդուս գյուղի ս. Հովհաննես եկեղեցունը՝ 210-ի: Քյամիս, Ագրակ, Ջարդոնիս, Թամռոտ և Էրուկ գյուղերում, ճիշտ է, գործող եկեղեցիներ չկային, սակայն այս բնակավայրերը ևս հայաբնակ էին*: Այսպես, Քյամիսն ուներ 57, Ագրակը՝ 102, Ջարդոնիսը՝ 88, Թամռոտը՝ 183 և Էրուկը՝ 71 հայ բնակիչ¹: Հետագա տարիներին Օլթի քաղաքում և օկրուգում հաստատվում են հայ վերաբնակիչներ Արտանուջից,

---

* Մեծ ցանկության դեպքում անգամ Օլթիի օկրուգում անհնար է հանդիպել վրացական տեղանունների կամ բնակավայրերի: Հակառակ դրան, ամենուր հանդիպում ենք գավառի հայկականության անհերքելի ապացույցների, որոնցից ամենանշանավորը VII դարի կեսերին կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցու կողմից կառուցված Բանակի հռչակավոր տաճարն է: Օլթիի օկրուգի «վրացական» անցյալի վերաբերյալ ուշագրավ վկայությունների ենք հանդիպում ՎՊԿՊԱ թիվ 1438 ֆոնդի (Էսաձե եղբայրների անձնական ֆոնդ) 116-րդ վավերագրում: Այսպես, Քիամիսիս գյուղից բացվում է «վրացական» Սողոմոն-կալա բերդի տեսարանը, Ավդոս գյուղից մեկ վերստի վրա է Ջերմուկ տաք հանքային ջրի աղբյուրը և Օլոր գյուղից 15 վերստի վրա են «վրացական Վանք վանական համալիրի» ավերակները (ընդգծումները մերն են – Ա. Ա.): Տե՛ս ԱԳԻԱԳ, ֆ. 1438, օր. 1, ձ. 116, լ. 5-7.

¹ ԱԳԻԱԳ, ֆ. 415, օր. 1, ձ. 21, լ. 30. Թամռոտ գյուղի 183 բնակիչներն արևմտահայ վերաբնակիչներ էին: Թվարկված հայաբնակ բնակավայրերում ծառայություն էին կատարում հոգևոր 7 սպասավոր:

Արդվինից, Ախալցխայից, Ախալքալաքից, Ալեքսանդրապոլից, ուրոնք զբաղված էին գլխավորապես արհեստներով և առևտրով¹:

1879 թ., համաձայն Կ.Պոլսի 1879 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրի 27-րդ հոդվածի, սկսվում է մահմեդականների զանգվածային գաղթն Օսմանյան կայսրության տարածք: Այդ համաձայնագրով, եթե Ռուսաստանին զիջած տարածքների բնակչությունը ցանկություն հայտներ տեղափոխվել Թուրքիա, ապա եռամյա ժամկետում կարող էր իրականացնել այն՝ վաճառելով անշարժ գույքը:

Համաձայնագրի կնքումից հետո մահմեդական բնակչության մի մասը ցանկություն հայտնեց անցնել Թուրքիա: Ա. Պողոսյանի կարծիքով, գաղթելու ցանկության հիմնական պատճառն այն չէր, որ մահմեդականները վախենում էին «ռուսների համակրանքը վայելող» հայերից, ինչպես նրանք էին շատ հաճախ պնդում, այլ այն, որ մահմեդականները զրկվում էին իրենց արտոնյալ կարգավիճակից, որից նրանք լայնորեն օգտվում էին թուրքական տիրապետության ժամանակահատվածում²:

Ռուսական կառավարությունը խրախուսում էր մահմեդականների արտագաղթը: Մինչև 1879 թ. հոկտեմբերի 1-ը Օլթիի օկրուգից Թուրքիա տեղափոխվեց 117 ընտանիք կամ 1006 հոգի³: Արտագաղթը շարունակվեց նաև 1880-1881 թթ.: Ընդհանուր առմամբ 1879-1881 թթ. Օլթիի օկրուգից արտագաղթեց 1063 ընտանիք կամ 10180 հոգի⁴: Միաժամանակ ցարական կառավարությունն արգելեց արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցումը

---

¹ Տե՛ս Ասրպետ, նշվ. աշխ., էջ 181:

² Տե՛ս Погосян А. М., նշվ. աշխ., էջ 120-121:

³ Նույն տեղում, էջ 123:

⁴ Տե՛ս Бакрадзе Д., Историко-этнографический облик Карсской области, б. м. и г., с. 6.

Կարսի մարզ և Ռուսաստանին ենթակա այլ տարածքներ: Դա մեծ անհանգստություններ առաջացրեց արևմտահայության շրջանում, քանի որ այս անգամ ևս հայության հարելը ռուսներին զանգվածային բնույթ էր ունեցել:

Ռուսական կողմի նման գործելաոճը պայմանավորված էր Կարսի մարզում ռուսներին վերաբնակեցնելու և այնտեղ ռուս էթնիկ խմբերի թվային գերակշռություն ստեղծելու ցանկությամբ, որն ըստ կառավարող շրջանակների, ավելի կուժեղացներ ինքնակալության դիրքերը տարածաշրջանում¹: Կովկասյան բանակի հրամանատար իշխան Սվյատոպոլկ-Միրսկիին 1879 թ. փետրվարի 4-ի իր «ամենահպատակ զեկուցագրում» գրում էր. «... մեր գլխավոր նպատակը պիտի լինի կարելվոյն չափ մեծ թվով ռուսներ բնակեցնել Կարսի մարզում: Հակառակ դեպքում, հարկադրված կլինենք ձեռք քաշել Անդրկովկասում ռուս բնակչություն ստեղծելու մտքից: ... Այժմ արդեն չի կարելի չցավել, որ 1829 թ. Ախալքալաքի ու Ալեքսանդրապոլի գավառների հա- ռուստ վայրերը ռուսների փոխարեն հայերով ու հույներով բնակեցվեցին: Այդպիսի սխալի կրկնությունը, համարձակվում եմ ասել, աններելի կլինի»²: Այս և նմանատիպ բազմաթիվ զեկուցագրերն առիթ տվեցին ռուսական իշխանություններին ենթադրելու, որ «Կովկասը միայն այն ժամանակ կյանք կստանա, երբ նրա ազատ տարածությունները ռուս բնակչությամբ լցվեն»³:

Չնայած ռուսական կառավարող վերնախավի ձեռնարկած միջոցառումներին, այսուհանդերձ արևմտահայերի մի զգալի թիվ

---

¹ Տե՛ս Погосян А. М., նշվ. աշխ., էջ 124

² Տե՛ս Հայրապետյան Ա., Ռուս վերաբնակներն Ալեքսանդրապոլի գավառում, - «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային VIII գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 22-24 հոկտեմբերի, 2010, էջ 91:

³ Նույն տեղում, էջ 92

կարողացավ վերաբնակվել Կարսի մարզում: Փաստի առաջ կանգնելով՝ ցարական կառավարությունն ստիպված էր որոշակի օժանդակություն ցուցաբերել վերաբնակիչներին, որը, սակայն, նրանց թշվառ վիճակը չբարելավեց և ըստ էության, հայ վերաբնակիչները Կարսի մարզի և մասնավորապես Օլթիի օկրուգի բնակչության ամենաանապահով մասն էին¹: Ավելին, կառավարությունը հետագայում ավելի խստացրեց իր վերաբերմունքը հայ վերաբնակիչների նկատմամբ: 1900 թ. Կարսի մարզի ղեկավարը վերադասից թույլտվություն էր խնդրում, որպեսզի կարողանա մարզի տարածքում հաստատված արևմտահայությանը վտարել ռուսական կայսրության սահմաններից:² Իբրև պատճառ նա ներկայացնում էր մարզի հայության ծանր վիճակը, որն էլ ավելի էր ծանրացել, քանի որ նրանք ստիպված էին հոգ տանել նաև արևմտահայ հայրենակիցների մասին: Նրա պնդմամբ, միայն 1899 թ., ռուս-թուրքական սահմանն ապօրինաբար հատելով, Կարսի մարզում հաստատվել էին 80 արևմտահայեր, իսկ ընդհանուր առմամբ, մարզի տարածքում այդպիսիք 14400 հոգի էին, որոնք, չնայած սահմանների խիստ հսկողությանը, փոքր խմբերով հատել էին պետական սահմանը³:

Մահմեդականների արտագաղթից և նրանց տեղում ռուսների հայտնվելուց հետո, այսուհանդերձ, Օլթիի օկրուգում մահմեդականները շարունակում էին մեծամասնություն կազմել: 1880-ական թվականներին Տայոցքարի տեղամասում նրանք կազմում էին բնակչության շուրջ 89 %-ը, իսկ Օլթիի տեղամասում՝ 43,1%-ը⁴: Հետագա տարիներին Օլթիի օկրուգում հայ բնակչության թիվը

---

¹ Նույն տեղում, էջ 125:

² ЦГИАГ, ф. 1438, оп. 1, д. 734, л. 1.

³ Նույն տեղում, էջ 2:

⁴ Сте́ у Погосян А. М., նշվ. աշխ., էջ 126:

գնալով ավելանում էր, որը պայմանավորված էր ինչպես բնական աճով, այնպես էլ մեխանիկական շարժով: 1897 թ. համառուսաստանյան մարդահամարի համաձայն Օլթիի օկրուգի բնակչությունը կազմում էր 31519 մարդ¹: Հայությունը մեծամասնություն էր կազմում միայն Օլթի քաղաքում: Քաղաքի 2373 բնակչից հայ էին 1056-ը (44,5 %), ռուս՝ 709-ը (29,87 %), թուրք՝ 357-ը (15,04 %), քուրդ՝ 7-ը (0,29 %), հույն՝ 101-ը (4,25 %), լեհ՝ 31-ը (1,3 %), այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 112-ը (4,72 %): Օլթիի օկրուգի կտրվածքով պատկերը հետևյալն էր. օկրուգի 31519 բնակչից թուրք էին 19719-ը (62,56%), քուրդ՝ 3505-ը (11,12 %), հայ՝ 3125-ը (9,9 %), հույն՝ 2704-ը (8,57 %), ռուս՝ 1038-ը (3,29 %), թուրքմեն՝ 999-ը (3,17 %), լեհ՝ 48-ը (0,15 %), այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 381-ը (1,2 %)²: Հայերը հիմնականում բնակվում էին Ջուջուրիս, Ջարդոնիս, Կուբաթ, Բարդուս, Ագրակ, Օլոր, Թամոտ, Ջերմուկ, Բանջրուտ և Փոսիկ գյուղերում:

Օլթիի օկրուգի էթնոժողովրդագրական պատկերի փոփոխության գործում, բացի մեխանիկական շարժից և բնական աճից, որոշակի դեր ունեին նաև էթնոկրոնական գործընթացները, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել 1880 թ. Օլթիի օկրուգում տեղի ունեցած ուշազրավ մի իրադարձություն: Այսպես, 1880 թ. Օլթիի և օկրուգի մի շարք գյուղերից մահմեդականներ են գալիս Կարսի առաջնորդ Աղվանյան եպիսկոպոսի մոտ՝ խնդրելով, որ իրենց մկրտեն և ընդունեն հայոց եկեղեցու գիրկը: Խնդրատուները, որ իրենց հետ տարել էին պապենավանդ մագաղաթներ, շարականներ, ավետարաններ, սկիհ, մասնատուփ, մեռոնի ամաններ, ասում են.-

¹ Ст'у Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., LXIV, Карсская область, тетрадь II, под редакцией Н. А. Тройницкаго, С-Петербург, 1904, стр. 1, հմմտ. ЦГИАГ, ф. 1438, оп. 1, д. 323, л. 1.

² Նույն տեղում:

«Մեր պապերը մեզ աւանդ էին թողել, որ երբ լոյսը գայ մենք բերենք ձեզ յանձնենք այս աւանդները և խնդրենք, որ մեզ նորից ընդունեք ձեր մեջ, որտեղից մեզ հեռացրել էին բռնատրները»¹: Խնդրագիրը կաթողիկոսին ներկայացվեց, որն էլ իր հերթին այն ներկայացրեց փոխարքային, որպեսզի թույլատրեն ժողովրդի ցանկությունն ի կատար ածել: 1883 թ. խնդիրն ուղղվում է Կարսի նահանգապետին: Վերջինիս օգնական գնդապետ Պետանդերը, պարտավորված լինելով այդ մասին զեկուցելու պետական խորհրդին, հայ գրող, պատմաբան և աշխարհագրագետ Ատրպետի հետ (վերջինս այդ տարիներին Հայոց պատմություն էր դասավանդում Կարսում) մեկնում է Օլթիի օկրուգի գյուղեր՝ խնդիրն տեղում ծանոթանալու և լուծում տալու նպատակով²: Սակայն, թե ինչպես շարունակվեց այս գործընթացը, արդյոք բավարարվեց խնդրատուների պահանջը, թե ոչ, հայտնի չէ: Մեր կարծիքով, ցարական կառավարությունը չցանկանալով Օլթիի օկրուգում հայկական էթնիկական մեծամասնություն ունենալ, չպիտի աջակցեր բռնի մահմեդականացվածների՝ իրենց առաքելական քրիստոնյա ակունքներին վերադառնալու գործընթացին: Դա միանշանակ կհակասեր հայ ժողովրդի և Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ ինքնակալության վարած քաղաքականությանը, ուստի և Օլթիի օկրուգի մահմեդականների հայացման գործում ռուս կառավարող վերնախիսավի բացասական դիրքորոշումը, նրանց ոչ հայամետ կեցվածքի պարագայում, կլիներ ավելի տրամաբանական:

Այսպիսով, չնայած ռուսական իշխանությունների վարած էթնոժողովրդագրական ոչ հայանպաստ քաղաքականությանը և Օլթիի օկրուգից Թուրքիա արտագաղթած մահմեդականների փո-

---

¹ Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նույն տեղում:

խարեն մեծամասամբ ռուսների հաստատմանը՝ այսուհան- դերձ, Օլթիի օկրուգում XIX դ. վերջին հաստատված հայությունը տեղաբնիկ հայերի հետ միասին մեղմում են թուրքական տիրապետության շրջանում ձևավորված էթնոկրոնական բացասական դիմագիծը:

АРКАДИЙ АКОПОВ
ШՄԱԻ ՆԱՆ ՐԱ

ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ОЛТИНСКОГО
ОКРУГА В 1878-1897 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Согласно Берлинскому договору 1878 г. значительная часть древнеармянской территории Тайка отошла к России. На территории бывших османских санджаков Олти, Тайоцкар, Банак и Мамрван был образован Олтинский округ Карсской области – с двумя участками – Олти и Тайоцкар. 1878-1881 гг. около 10 тысяч мусульман из Олтинского округа переселились на территории Османской империи. Одновременно царское правительство запретило переселение западных армян в Карсскую область и пошла на заселение русскими на пограничные с Османской империей территории. Несмотря на искусственные преграды, небольшое количество западных армян смогло пересечь русско-турецкую границу и основаться в Олтинском округе.

**THE ETHNO-DEMOGRAPHIC PICTURE
OF OLTİ DISTRICT IN 1878-1897**

SUMMARY

According to the Berlin contract of 1878 the considerable part of the ancient Armenian territory of Tayk passed to Russia. In the territories of former Turkish sanjaks - Olti, Tajotskar, Banak and Mamrvan have been formed the district (okroug) of Olti – the part of the region of Kars – with two sections – Olti and Tajotskar. In 1878-1881 about 10 thousand Moslems from Olti district have moved in territory of Ottoman empire. The imperial government banned the relocation of the Western Armenians in Kars region and went to the Russian settlement on the territory bordering with the Ottoman Empire with Turkey. Despite of the barriers, a small number of Western Armenians managed to cross the Russian-Turkish border and settled in Olti district.

1894 - 1896 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔ-ՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԱԼ-ՍՈՒՇԻՐ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ

XIX դարավերջին, Եգիպտոսը, որը հասարակական-քաղաքական մտքի վերածնունդի, ազգային ինքնագիտակցության վերածնունդ էր ապրում, և որտեղ առկա էր ազատ մամուլի զարգացմանը նպաստող համեմատաբար բարենպաստ միջավայր, ժամանակի արաբներեն, ինչպես նաև օտարալեզու որոշ առաջադիմական պարբերական հրատարակությունների կենտրոնի էր վերածվել¹: 1882 թ. Եգիպտոսում հաստատված Մեծ Բրիտանիան, ձգտելով իր դիրքերն ամրապնդել այնտեղ, աջակցում էր հակաթուրքական տարրերին, ինչն արաբ մտավորականներին և ազգայնական գաղափարներին հետամուտ գործիչներին թուրքական բռնակալությունն ու հետամնացությունը քննադատելու հնարավորություն էր ընձեռում: Անգլիական հյուպատոսներն ամեն կերպ խրախուսում էին բարենորոգչական նախաձեռնությունները՝ գերադասելով եգիպտական մտավորականությանն ու երիտասարդությանը զբաղված տեսնել մշակութային, կրոնական, սոցիալական բարենորոգումների խնդիրներով՝ բրիտանական գաղութարարության դեմ պայքարելու փոխարեն: Բացի այդ, երկրի իրական իշխանությունը գաղութարարներից վերցնելու եգիպտական խղիվի² փորձերը պայմաններ էին ստեղծել քննադատելու նաև

¹Ami Ayalon, The press in The Arab Middle East, New York, Oxford University Press, 1995, p. 51-62.

²Եգիպտոսի կառավարչի տիտղոս: Այն առաջինը Իսմայիլ փաշային շնորհվել է 1867 թ. օսմանյան սուլթանի հրապարակած ֆերմանով և գործածության մեջ

բրիտանացիների ներկայությունը: Այս ամենը պարարտ հող էր նախապատրաստել լրագրության զարգացման համար, որն էլ պետք է դառնար մտավորականության հիմնական ուղղորդողը՝ միաժամանակ մեծ դերակատարում ունենալով արաբական ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման և զարգացման ճանապարհին¹:

Օսմանյան կայսրության տարածքում հասարակական շարժումների ընդհանուր ակտիվացմանը և երիտթուրքական կազմակերպությունների վերաձևավորմանը զուգընթաց՝ արաբ վտարանդի ընդդիմադիրների հրատարակչական գործունեությունը Եգիպտոսում ևս նկատելիորեն աշխուժանում է²: Ժնեխի, Լոնդոնի, Փարիզի կողքին Կահիրեն ևս դառնում է ընդդիմադիր երիտթուրքերի ազատ պարբերական հրատարակությունների հերթական հանգրվան³:

Արաբ մտավորականները մեծ ներդրում ունեին երիտթուրքական պարբերականների հրատարակման, ինչպես նաև դրանց գլխավոր կազմակերպության՝ «Իթթիհադ վե Թերաքքը»-ի մամուլի հիմնադրման գործում: «Երիտասարդ Թուրքիայի» հայտնի գաղափարախոս Ահմադ Ռիզայի հետևորդներից էր Խալիլ Ղանե-

---

մնացել մինչև 1914 թ. (տե՛ս The Encyclopaedia of islam, vol. V., Leiden, E.J. Brill, 1986, p. 4).

¹Левин З. И., Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972, ст. 69-71.

²Օսմանյան խորհրդարանի լուծարումից հետո ընդդիմադիրների գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն վտարանդի մամուլի միջոցով իրականացվող քարոզչությամբ: Փարիզում, Մնևում, Նեսպոլում դեռևս Աբդուլ Համիդի գահակալության առաջին տարիներից հրատարակվում էին ընդդիմադիր պարբերականներ, որոնց շարքում մեծ տեղ էին գրավում նաև արաբերեն պարբերականները (տե՛ս Котлов, Л. Н., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке, М., 1975, с. 256-274).

³Այս մասին տե՛ս Петросян, Ю. А., Младотурецкое движение, М., 1971, с. 164 - 216., Котлов, Л. Н., նշվ. Աշխ. с. 256-274.

մը (բարենորոգումների ակտիվ ջատագով, Բեյրութի վիլայեթի ներկայացուցիչն օսմանյան խորհրդարանում և դրա առաջին նախագահը): Վերջինների ջանքերով 1895 թ. Փարիզում սկսեց հրատարակվել երիթուրքական շարժման առաջին պաշտոնական պարբերականը՝ «Մեշվերթը» (Խորհրդակցություն)¹, իսկ 1896 թ. Կահիրեում է սկսում վերստին լույս տեսնել շարժման ամենակարևոր հրատարակություններից մեկը՝ «Միզանը» (Կշեռք)՝ Միզանջի Մուրադի խմբագրությամբ:

«Ալ-Մուշիր» (Խորհրդական) երկվեզվյա (արաբերեն և անգլերեն) քաղաքական, գրական, քննադատական շաբաթաթերթը² սկսում է լույս տեսնել 1894 թ., նախ՝ Ալեքսանդրիայում, ապա՝ Կահիրեում: Հիմնադիր-խմբագիրն էր բեյրութցի վտարանդի Մելիմ Սարգիսը³: Վերջինս երկար դեգերումներից հետո, խուսափելով Կ. Պոլիս մեկնելուց, որն անվանում է «մտքերի դամբարան, ուղեղների գերեզման, որտեղ ոչ մեկն ականջալուր չէ իրեն»⁴, ի վերջո հաստատվել էր Եգիպտոսում:

«Ալ-Մուշիրի» ուղղվածությունը և հրատարակչի դիրքորոշումը, 1890-ականներին Կահիրեում լույս տեսնող արդուլիամի-

---

¹Ահմադ Ռիզան պարբերականի էջերում սուր ելույթներով հանդես է գալիս հայկական կոտորածների դեմ, միաժամանակ նա և Խալիլ Ղանեմը վերստին կյանքի են կոչում օսմանական միասնական հայրենիքի հայեցակարգը՝ դեմ արտահայտվելով կայսրության տարածքում հայերին հատուկ կարգավիճակ շնորհելու գաղափարին, ինչպես նաև մեծ տերությունների կողմից կայսրության ներքին գործերին միջամտելուն (տե՛ս Желтяков А.Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, М., 1972, с. 249-254):

²Պարբերականի ամբողջական արաբերեն անվանումն է՝ «المشیر», جريدة سياسية انتقادية՝ أدبية تصدر يوم الخميس من كل اسبوع باللغتين العربية والانكليزية

³Տե՛ս Ֆիլիպ Դի Տարազի, Արաբական մամուլի պատմություն, հ. 2, Բեյրութ, 1913, էջ 29, 29. ص. 1913, بيروت, الجزء الثاني, تاريخ الصحافة العربية, الفيكونت فيليب دى طرازي, تاريخ الصحافة العربية, الجزء الثاني, بيروت, 1913, ص. 29, 29.

⁴Այսպես է արտահայտվում հեղինակը թերթում հրատարակած իր ինքնակենսագրական հոդվածում, որը վերնագրված է «1894-ի հուլիսի 10-ից մինչև 1895-ի հուլիսի 10-ը՝ ինչպես այսօր» (տե՛ս «Ալ-Մուշիր», Կահիրե, 1895, 10 հուլիսի):

դյան վարչակարգի դեմ կտրուկ արտահայտվող մյուս պարբերականների նման, ևս կարելի է բնորոշել որպես իշխող վարչակարգի նկատմամբ ծայրահեղ թշնամական: Պարբերականն արձագանքում էր երիտթուրքերի քարոզչությանը և գաղափարախոսության հիմնական հայեցակետերին:

Օսմանիստական ուղղվածությունը, որը նոր օսմանների անմիջական ժառանգորդը հանդիսացող երիտթուրքերի գաղափարախոսության հիմնաքարերից էր և բնորոշ էր երիտթուրքական պարբերականների մեծ մասին, որոշ դրսևորումներ է գտել նաև «Ալ-Մուշիրում»՝ ի դեմս թերթի խմբագիր Մելիմ Սարգիսի հոդվածների (թերթում շարունակաբար հրատարակված է նաև նրա «Միր ուլ-Մամլաքա» («Կայսրության գաղտնիքը») վեպը), Խալիլ Ղանեմի, Ամին Արսլանի բողոք-նամակների, որոնք, լինելով օսմանականներ, դեմ էին ազգային-ազատագրական շարժումներին¹: Նրանք միևնույն ժամանակ հանդես էին գալիս կայսրության տարածքում արաբների և իսլամի դերն ընդգծող նամակներով՝ սուլթանին հիշեցնելով նրա ոչ բարեհաճ վերաբերմունքը կայսրության մուսուլման բնակչության, հատկապես մեծամասնություններ կայացնող արաբների նկատմամբ:

---

¹Ընդհուպ մինչև երիտթուրքական հեղափոխությունը, արաբական ազգայնական շարժումն Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավարությունից ավելին չէր պահանջում: Կրոնական միասնության գաղափարը հակադրվում էր ազգային միասնության գաղափարին և լրջորեն թուլացնում էր արաբների ազգային-ազատագրական պայքարի սրությունը: Այդ իսկ պատճառով Օսմանյան կայսրության ասիական մասերում թուրքական բռնակալության դեմ պայքարը սահմանափակվում էր վարչակարգը քննադատելով, երբեմն՝ թուրքական սուլթանի՝ խալիֆի տիտղոսը կրելու իրավունքը վիճարկելով: Իսկ Եգիպտոսում հավատակիցների համախմբման պանիսլամիստական գաղափարը, անկախ դավանական կամ ցեղային պատկանելությունից, համարվում էր գաղութարարների դեմ պայքարում ինքնապաշտպանական հզոր միջոց (տե՛ս՝ Котлов, Л. Н., նշվ. Աշխ. с. 104-105):

Հարկ է նշել, որ եգիպտական ազգայնական շարժումն իր ձևավորման սկզբնական շրջանում զարգանում էր օսմանիզմի և իսլամիզմի շրջանակներում, որը հնարավորություն էր ընձեռում պայքարել գաղութարարների դեմ ու պահանջել նրանցից՝ կատարել տրված խոստումը՝ լքել Եգիպտոսը¹: Սակայն շատ շուտով եգիպտական ազգայնականությունը, որպես տեղական հայեցակարգ, սկսում է մերժել նշված տեսությունները՝ ձգտելով դեպի աշխարհականացում, որի արդյունքում եգիպտացիների ազգային ընդհանրության գաղափարը սկսում է գերիշխող դառնալ նրանց կրոնական միասնության գաղափարի նկատմամբ: Եգիպտական հասարակական մտքի բազմաշերտ խճանկարի համատեքստում լիովին բացատրելի է «Ալ-Մուշիրի» հնգամյա գոյության փաստը (1894-1899 թթ.):

Ի տարբերություն 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների վերաբերյալ օսմանյան մամուլում գրաքննության ճնշման տակ տպագրվող ապատեղեկատվության², որտեղ դրանք ներկայացվում էին որպես աննշան միջադեպեր, «Ալ-Մուշիրի» ջջերում արտացոլված է Արևմտահայաստանի³ իրական վիճակը:

Պարբերականի լրատվությունը գլխավորապես հիմնված էր սեփական թղթակիցներից, արաբ և օտարազգի բազմաթիվ հեղինակավոր անձանց, ճանապարհորդների նամակներից, բրիտանական ազատ և պահպանողական հայտնի պարբերականներից քաղված նյութի վրա: Ընդ որում, Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում տիրող իրավիճակը լուսաբանելիս, խմբագրի կողմից դրա-

---

¹ Луцкий В.Б., Новая история арабских стран, М., 1965, с. 201-203.

² Խառատյան Ա. Ա, Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը, Ե., 1984, էջ 5-15:

³ Արևմտյան Հայաստանը պարբերականում հիշատակվում է «Արմինիա» կամ «Թուրքական Արմինիա» անվանումներով:

կան է գնահատված այն, որ պահպանողական «Թայմսը», «Դեյլի թելեգրաֆը», ինչպես և «Ռոյթեր» լրատվական գործակալությունը համամիտ են ազատ «Դեյլի նյուզի» հետ:

Հետաքրքիր է, որ «Ալ-Մուշիբի» խմբագիրը բազմաթիվ հոդվածներում պարբերաբար դիմում է ընթերցողին՝ հաստատելով, որ հայկական կոտորածների վերաբերյալ թերթում տպագրված լուրերը համապատասխանում են իրականությանը: Նաև խոստանում է այն լույս ընծայել շաբաթը երկու անգամ, որպեսզի հնարավորություն ունենա հայերին վերաբերող հնարավորինս շատ տեղեկություններ ներկայացնել իր ընթերցողին. հետագա համարներն արդեն լույս են տեսնում եռօրյա պարբերականությամբ:

Հայերին առնչվող իրադարձությունները, լուսաբանված են պարբերականի գրեթե բոլոր համարներում՝ «Հայաստան», «Հայկական ճգնաժամ», «Իրավիճակը Հայաստանում», «Հայկական հարց» խորագրերով հոդվածաշարերում և բազմաթիվ այլ հոդվածներում: Հիմնականում արտացոլված են Սասունի, Ուրֆայի, Կ.Պոլսի կոտորածները, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, Հայկական հարցը, եվրոպական դիվանագիտությունը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ:

Ակնհայտ է պարբերականի կողմից Հայկական հարցի և կոտորածների խնդրում բրիտանական դիվանագիտությանը տրվող քննադատական գնահատականը: Իրագործված կոտորածները հաստատող առաջին վստահելի աղբյուրը թերթը համարում է բրիտանական «Դեյլի թելեգրաֆ» պարբերականին Մուշի թղթակցի կողմից ուղարկված «Հավաստի տեղեկություններ Հայաստանի մասին» խորագրով զեկուցագիրը, որը նա մեծ դժվարությամբ էր կարողացել ուղարկել Կարսի հեռագրային միջոցներով: Հեղինակն այն սկսում է հետևյալ տողերով. «Ուղարկում եմ իմ առաջին

զեկուցագիրը, չնայած թուրքերի կողմից եղած մեծ դիմադրությա-
նը: Նրանք ամեն ինչ անում էին՝ խոչընդոտելու իրականացվող
քննությանը և թաքցնելու ճշմարտությունը՝ նախքան եվրոպական
ներկայացուցիչների հաձնաժողովը կժամաներ Սասուն: Կառա-
վարությունն ու հատկապես Ջեքի փաշան ջանքեր էին գործադրո-
ւմ թաքցնելու սարսափելի կոտորածի հետքերը, որը ես պետք է
նկարագրեմ ձեզ, և որը ժխտել է Ջեքի փաշան: Հայերին հարկադ-
րում էին վերադառնալ իրենց ավերված բնակավայրերը, որպեսզի
դրանք վերականգնեն: Թուրք զինվորներին նույնիսկ հրամայվեց
նրանց օգնել Գելիեգուզան, Սեմալ և Շենիկ գյուղերը վերանորոգե-
լու հարցում, այդ ժամանակ, զինվորները փորձեցին դատարկել
գյուղապետի տան հետևի փոսը, որը լի էր դիակներով և մարմնի
կտրատված մասերով...»: Հաջորդ հատվածում պարզ է դառնում,
թե դա ինչ փոս էր. «...ներկայացուցիչները գիշերում են Քարաքույ-
րու² գյուղում: Այնտեղ Գրգոյի³ մեծ գերդաստանից, որն ուներ 61
անդամ, մնացել էին միայն 9 հոգի, մնացածը սպանվել էին Գելիե-
գուզանում, որտեղ գյուղապետի տան մոտ հայտնաբերված հս-
կայական փոսի մեջ զինվորները հայտնաբերել էին 360 կանանց ե-
րեխաների և տղամարդկանց կտրատված վերջույթներն ու դիակ-
ները... Գրգոյի հարազատները պատմեցին, որ երբ հրաման ար-
ձակվեց հայերին սրի քաշել, նրանք փախան դեպի Գելիեգուզանի
մոտ գտնվող Անդոկ լեռը, թաքնվեցին այնտեղի քարանձավներում
և սկսեցին պաշտպանվել հին հրացաններով, իսկ հետո եկան զին-

---

¹«Ալ-Մուշիր», 1895, 14-ը մարտի:

²Ակներևաբար խոսքը Սասունի Քորախոյ գյուղի մասին է, որի մասին հիշատակ-
ված է «Մուրճ» պարբերականում տպագրված «Յուցակ Սասունի աւերած գիւերի
1894 թ. (արժանահաւատ աղբիւրից)» հոդվածում (տե՛ս «Մուրճ», 1895, թիվ 8, էջ
1554-1555):

³ Շենիկի տանուտեր Գրգո (Գրիգոր Մոսեսյան):

վորներն ու հայտնեցին, որ սուլթանական կառավարությունը կպաշտպանի ինքնակամ զենքերը հանձնողներին ու թուրքական բանակում ապաստանողներին: Համաձայնեց հայ քահանան՝ 360 հայերի հետ: Թուրք սպան հրամայեց նրանց հաց և ջուր տալ, սակայն գիշերը նրանց հեռացրին բանակատեղիից, բոլորին սպանեցին, դիակներն ու մարմնի կտրատված մասերը նետեցին փոսը...»¹:

Ողջ մնացած հայերից մի քանիսը մեծ դժվարություններով են կարողանում մտնել ներկայացուցիչների մոտ: Հեղինակի խոսքերով՝ լիազորված ներկայացուցիչներին վկայություն տալու նպատակով եկածներին սպասվող խոչընդոտներն ու պատիժները անտանելի են և անօրինակ դաժան: Նրանց նստավայրը շրջափակված էր զինվորների շղթայով, որը փակել էր հանձնաժողովին մոտենալու բոլոր հնարավոր ուղիները: Փրկված սասունցիների հետ որպես հանցագործների էին վերաբերվում, իսկ նրանց ապաստան տվող հայերին ճակատագիրը բանտ էր առաջնորդում:

Ականատես փրկվածները պատմում էին սարսափազդու մանրամասներ՝ Գելիեզուզան, Սեմալ և Շենիկ գյուղերի կոտորածների մասին: Նրանք իրենց բողոքում հաստատում էին, որ ոչ պակաս քան 263 ընտանիք, կամ 2500 մարդ Խնուսից փախել են Կովկաս՝ խուսափելով բռնություններից²: Այնուհետև զեկուցագրի հեղինակը ներկայացնում է մի քանի հայերի վկայություններ,

---

¹ «Ալ-Մուշիր», 1895, 14-ր մարտի:

² Բազմաթիվ հոդվածներ լի են ջարդերի և անմարդկային խոշտանգումների ամենավայրագ դրսևորումների տեսարանների նկարագրություններով: Լրագրողները երբեմն նույնիսկ հրաժարվում են շարադրել դրանք՝ վկայակոչելով լրագրողական էթիկայի պահանջները («Ալ-Մուշիր», 1895, 17-ր հունվարի, 25-ր հունվարի, 14-ր փետրվարի, 14-ր մարտի, 17-ր ապրիլի):

որոնք լսելուց հետո «...հանձնախմբի անդամները գրի էին առ-նում, սակայն ոչինչ լիագորված չէին կատարելու»¹:

Պարբերականը բազմիցս անդրադառնում է այն փաստին, որ թեև Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում քննություն է իրականացնում եվրոպական ներկայացուցիչների հանձնաժողովը, պետք չէ հավատ ընծայել դրա ներկայացնելիք արդյունքներին, քանի որ «...կենտրոնները թուրքերի հսկողության տակ են, նրանց թույլ են տալիս տեսնել ու խոսել միայն այն բաների մասին, որոնց հետ համամիտ է Թուրքիան»²: Բացասաբար է ներկայացնում սուլթանի կողմից օտարերկրյա լրագրողների և զբոսաշրջիկների մուտքը երկրի խորքերը՝ հատկապես հայկական վիլայեթներ արգելելը՝ մեջբերելով «Թայմսի» թղթակցի դժգոհությունը. «Ցավոք, մեր լրագրողների բոլոր ջանքերը՝ մտնելու Հայաստան, ձախողվեցին...»³:

Պարբերականը հայտնում է, որ եվրոպական դիվանագետների զեկուցագրերը ի վերջո հրապարակվել են ու հաստատում են Արևմտյան Հայաստանում կատարվող ոճրագործությունները, ինչպես նաև համապատասխանում են բրիտանական «Ռոյթեր» լրատվական գործակալության և «Դեյլի» պարբերականի տպագրած նյութերին:

Պարբերականը ուշիուշով հետևել է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական գործիչների կողմից Հայկական հարցի արծարծմանը: «Ալ-Մուշիրը» Ներկայացնելով Ռոբերտ Սոլսբերիի և Ուիլյամ Գլադստոնի գործունեությունը՝ ընդգծում է, որ հարկ եղած ուշադրությունը չի հատկացվում Հայկական խնդրին:

---

¹ Նույն տեղում:

² «Ալ-Մուշիր», 1895, 7-ը փետրվարի:

³ Նույն տեղում:

«Հայկական բարենորոգումներ»¹ հողվածաշարում պարբերականն անդրադառնում է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից սուլթանին առաջարկած Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրին, ընդգծում սուլթանի՝ երկար ձգձգելուց հետո դրան համաձայնելը և դժգոհություն է հայտնում, որ Մեծ Բրիտանիան «միայն Թուրքիայի քիթն է տրորում՝ նրան ոչնչացնելու փոխարեն»²:

Մեծ Բրիտանիայի հանդուրժող դիրքորոշումը օսմանյան սուլթանի նկատմամբ պարբերականի էջերում արտացոլված է աստիճանաբար աճող զարմանքի և հուսախաբության տոնայնությամբ. «...թեև Մեծ Բրիտանիան կարող է միջամտել Հայկական խնդրին, սակայն դա չի անում», չնայած Սուլթերիի խոսքերին, թե «...այս լճացած պետությունը բարենորոգումներ չի իրականացնի, մինչև նրան երկաթե ձեռքով չստիպենք դա կատարել»³:

Անդրադառնալով մեծ տերությունների քաղաքականությանը Մայիսյան բարենորոգումներն իրականացնելու հարցում՝ պարբերականը գալիս է այն եզրակացության, թե տերությունները միգուցե այս անգամ Թուրքիային թույլ չեն տա խաղալ «թուրքական դիվանագիտություն», քանի որ արդեն պարզ է, որ Թուրքիան աղվեսից էլ խորամանկ է, և նրա հետ վարվելու ամենաճիշտ ուղին նրան իրենց երկաթե ձեռքում պահելն է, որպեսզի հասկանա, որ նրանց պահանջների հետևում հնազանդեցնող ուժ է կանգնած:

Երգիծանքը «Ալ-Մուշիրի» անբաժան ուղեկիցն էր: Հայերին և Հայկական հարցին վերաբերող հողվածներում ևս հաճախ առկա է երգիծական, հեգնական շեշտը. «Անգլիան զիջել է, և Բ. Դոանը որոշ ժամանակ է հատկացրել՝ մինչ կառավարությունը կուսումնա-

---

¹ «Ալ-Մուշիր», 1896, 22-ը փետրվարի:

³ Նույն տեղում:

սիրի Հայկական հարցը, (որին կառավարությունը քաջատեղյակ է ծնված օրից ի վեր)»¹: Թերթի բազմաթիվ համարների առաջին էջերում ծաղրանկարների միջոցով կայսրությունը, եվրոպական երկրներից նրա կախվածությունն է ներկայացված: Դրանց շարքում մեծ տեղ են գրավում Հայկական հարցին վերաբերող երգիծական պատկերները, որոնց հիմնական հերոսը միշտ սուլթանն է՝ եվրոպական դիվանագիտության ճնշումների տակ կքած, իսկ հիմնական թեման՝ Հայկական հարցը:

«Հայկական ճգնաժամ» հոդվածաշարի հերթական հատվածում կարդում ենք. «Մինչ գրվում են այս տողերը, Օսմանյան կայսրության լավագույն մասը՝ Սև ծովից մինչև Միջագետք և բիբլիական Արարատի ստորոտից մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերը, բնակեցված պատմական մի ժողովրդով, որն ունի սեփական լեզու և հարուստ գրականություն, վերածվում է ամայի ավերակների: Եկեղեցիները և պաշտամունքի վայրերը հողին են հավասարեցվել, կրոնը ոտնակոխ է արված...»

Այսպիսին է Թուրքական Հայաստանի ներկա իրավիճակը, որի համար Եվրոպան և Մեծ Բրիտանիան պետք է իրենց մեղադրեն... Սակայն, ի տարբերություն Հունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի, Հերցոգովինայի, հայերի հետ վարած անբարոյական քաղաքականության ժամանակ՝ 1878-ին, մեծ ուժերը խաղից մի կողմ քաշվեցին...»²:

Տարբեր առիթներով պարբերականն անդրադառնում է քրդերին, ընդգծում է թուրքական կառավարության կողմից նրանց հայերի դեմ սադրելը, անպատիժ թալանելու և սպանելու թողությունը՝ ասելով, որ քրդերը սանձարձակ և արտոնյալ են, անում են՝ ինչ ուզեն, հայերի ցուցմունքները դատարանում հաշվի չեն առնվում, հարկահանների կողմից նրանց հարստահարումը շա-

---

¹«ԱլՄուշիք», 1895, 19-ը հունիսի:

²«ԱլՄուշիք», 1895, 8-ը մայիսի:

րունակվում է: Նրանք քաղաքակիրթ չեն, գրելու անհրաժեշտության դեպքում դիմում են հայկական կամ պարսկական այբուբենին: Քրդերը լավ զինվորներ չեն, բայց գիտեն լավ գողանալ և թալանել: Էրզրումից Բիթլիս և Վանից Սալմաստ ընկած տարածքների բոլոր գյուղերը ենթարկվել են քրդական ասպատակության: Մի կողմից կարելի է նրանց համարել հայկական հողերի նվաճողներ՝ թուրք իշխանավորների լուր համաձայնությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ թալանողներ, ավազակներ և մարդասպաններ՝ զինված լավագույն զենքերով, որոնց թույլ է տրված անպաշտպան բնակչության դեմ իրականացնել ամեն բռնություն: Նրանց սուլթանը երբեք չի պատժում, եթե նույնիսկ մարդասպանություն կամ գողություն կատարելու պահին են բռնում, մինչդեռ, հայերից որևէ մեկի մոտ զենք հայտնաբերելիս անմիջապես ձերբակալում են, որպես հեղափոխականի¹:

Ուրֆայի կոտորածը պարբերականում արձագանք է գտել «Նամակ Հայաստանից» վերնագրով: Դա Ուրֆայի մի խումբ հոգևորականների և զինվորների կողմից ուղարկված նամակն է, որը նրանք գրել էին ջարդի նախօրյակին և գաղտնի կարողացել էին ուղարկել Այնթապ:

Նամակում նրանք պատմում էին, որ իրենց անխուսափելի մահվան ժամը մոտ է, հայերն ընտրության առջև են՝ սուր կամ իսլամ, ու ոչխարների նման սպասում են իրենց մորթվելուն: Սուլթանին հավանաբար համոզել են, թե հայերն անհնազանդ, ապստամբ ազգ են՝ արժանի շուտափույթ ոչնչացման: Սուլթանն ունի իշխանություն ու զորեղ է, սակայն Աստված է ամենագոր, իսկ զարգացումն Աստծո կամքն է, ինչին հետևում էին հայերը: Հրաժեշտ տալով մուսուլման հայրենակիցներից շատերին՝ նամակի հե-

---

¹ Նույն տեղում:

ղինակներն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում, որ մարդկային սուրբ զգացմունքները հաղթել էին մերժելի ծայրահեղական գաղափարներին, և նրանցից շատերն օգնության ձեռք էին մեկնել: Իսկ իրենց վրա ձեռք բարձրացնողներին չէին մեղադրում, քանի որ դա կատարել էին սուլթանի հրամանով, այլ աղոթում էին, որ Աստված նրանց ցույց տա սխալներից գերծ ճանապարհը, ու զոջան իրենց արածների համար: Հայերն ապստամբություն չէին քարոզում, Անգլիան էր, որ սուլթանին սաղորում էր, իսկ այժմ հեռվից դիտում է, թե ինչպես են կոտորում հայերին, քանի որ եսասիրությունն ու քաղաքական շահախնդրությունն այնքան կարևոր էին, որ մի ողջ ժողովուրդ հիմնովին ոչնչացնելը չնչին գործ էր, իսկ հայերի միակ մեղքը քաղաքակրթական արժեքներին հետևելն է եղել¹:

«Սիրելի հայ ազգ»² հողվածում հեղինակը փաստում է. «Սուլթանը կազմել է մի հանձնաժողով, որի մեջ երկուական մուսուլման, կաթոլիկ, առաքելական և ուղղափառ հայեր են ընդգրկված, որպեսզի նրանք մեկնեն Անատոլիա՝ այնտեղ, որտեղ վերջին իրադարձություններն են կատարվել, կոտորածներ են տեղի ունեցել, քարը քարին չի մնացել, կենդանի չի մնացել նույնիսկ մեկը. այսինքն՝ դժոխք, այսինքն՝ Թուրքիա:

Իսկ ինչո՞վ պետք է զբաղվի հանձնաժողովը... Սուլթանի հրամանով այն պետք է Ֆինանսական հաշվարկներ կատարի, որպեսզի վերակառուցի դպրոցները (սակայն որտե՞ղ են աշակերտները), և հասարակական վայրերը (սակայն կա՞րողոք մեկը, որ հաճախի այդ վայրերը), որոնք ավերվել են պատերազմի ընթաց-

---

¹ 1896, 18-ը փետրվարի:

² «ԱլՄուշիք», 1897, 2-ը հոկտեմբերի:

քում (այո.. պատերազմի՝ կանանց, երեխաների և... զինված բանակի միջև)»¹:

Պարբերականը բազմաթիվ հոդվածներում է ընդգծում, որ հայերն ապստամբներ չեն, որ հայերին «իբր թե պատժում են» նրանց չգործած հանցանքների համար, և հույս է հայտնում, որ բրիտանական հյուպատոսների զեկուցագրերի հրապարակումից հետո ամեն ինչ պարզ կդառնա և մեծ հարված կհասցվի Թուրքիայի՝ առանց այդ էլ թուլացած քաղաքականությանը. «բրիտանական հեռագրերից հայտնում են, որ շուտով հրատարակվելու են բրիտանական հյուպատոսների զեկուցագրերը հայկական, կոտորածների մասին: Հայտնի է, որ հյուպատոսներն իրենց պաշտոնական զեկուցագրերում չեն ստում, այդ պատճառով էլ Անգլիայի ժողովուրդը և քաղաքական գործիչները պահանջում են դրանց հրապարակումը»²:

Այդ զեկուցագրերն, ըստ թերթի, իրական ապացույց կդառնան այն դատը իրողության, «...որ հայկական իրադարձությունները տեղական ապստամբություններ չէին, այլ նախապես ծրագրված կոտորածներ, որոնք մտահղացել, ծնվել էին Յլդրզում, և իրականացվել սուլթանի հավանությամբ ու կամքով (ընդգծումը մերն է-Ն.Ե.): Այդ քայլով սուլթանը գուցե ցանկանում էր ահաբեկել երիտթուրքերին և բարենորոգումների համակիրներին, իսկ այս նպատակի համար սպանված հայերի քանակը որոշ տվյալներով հարյուր հազար է: Մակայն «Ալ-Մուշիրի» և այլ ազատ պարբերականների ընթերցողները քաջատեղյակ են, որ նրանց մեջ Հայաստանից անդամներ չկան, նրանք հիմնականում Կ.Պոլսից, Սիրիայից և Թուրքիայի՝ հայկական վիլայեթներից շատ հեռու ընկած

---

¹ Նույն տեղում:

² «ԱլՄուշիր», 1896, 29-ը օգոստոսի:

ծայրամասերից են: Այս դեպքում, ինչ ասել այս խայտառակ քաղաքականության մասին, երբ հայ անմեղ ծերեր, կանայք և երեխաներ են զոհաբերվում՝ ահաբեկելու համար նրանց, ովքեր կապչուն են Հայաստանի հետ»¹:

«Ալ-Մուշիրը» մեղադրում է եգիպտական որոշ թերթերի, որոնք ժխտում են հայերի կոտորածներին թուրք զինվորների մասնակցությունը՝ մեջբերելով. Ամերիկացի մի միսիոների պատմությունը: Նա ականատես էր եղել թուրք զինվորի կողմից հայի սպանությանը Կ.Պոլսի ջարդերի օրերին. որը մի հայի գցել էր փողոցում և անընդհատ կրակում էր՝ նրա մեջքին գնդակներով խաչ նկարելով: Միսիոների հարցին թե ինչու է այդպես վարվում, նա պատասխանել է, թե խաչ է նկարել այդ գյավուրի մեջքին, որ երբ Քրիստոսը ցանկանա փնտրել նրան, հեշտությամբ գտնի²:

«Ալ-Մուշիրը», որի խայթող խոսքը սկզբնական շրջանում ուղղված էր հիմնականում արդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ, վաղուց արդեն չէր երկնչում համարձակախոս հողվածներ տպագրելու նաև բրիտանական իշխանությունների շահախնդիր քաղաքականության վերաբերյալ: Այդպիսի երկսայրի ուղղվածությունը պարբերականը և նրա խմբագրին երկկողմանի թիրախի էր վերածել: Արդյունքում 1899 թ. Սելիմ Սարգիսը ստիպված էր լքել Եգիպտոսը և պարբերականը վերահրատարակել Նյու Յորքում, որտեղ այն գոյատևեց մինչև 1902 թ.:

НАРИНЕ ЕРАНОСЯН

ИИ НА РА

ОТКЛИКИ НА РЕЗНИЮ АРМЯН 1894-1896 ГГ. В

ЕГИПЕТСКОМ ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ "АЛЬ-МУШИР"

---

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

РЕЗЮМЕ

Резня армян в 1994-1996 гг. была отражена на страницах младотурецкой эмигрантской двуязычной (арабский, английский) еженедельной газеты “Аль-Мушир” (Советник), где были опубликованы свидетельства армян и иностранцев, ставших очевидцами этих трагедий, а также статьи и письма известных деятелей младотурецкого движения и западной политической элиты.

Газета многократно подтверждала, что резня армян была организована и осуществлена по приказу султана и с помощью регулярной турецкой армии, газета также осудила политику великих держав по отношению армян и Армянского вопроса, при этом оставаясь верной основным принципам младотурецкой идеологии.

NARINE YERANOSIAN

IH NAS RA

ECHOS TO THE ARMENIAN MASSACRES OF 1894-1896 IN THE EGYPTIAN PERIODICAL "AL-MUSHEER".

SUMMARY

Armenian massacres of 1894-1896 were reflected on the pages of the Young Turk immigrant bilingual (Arabic and English) weekly “Al-Musheer” (“The Counsellor”), where there were published evidences of the Armenians and foreigners who witnessed these tragedies, as well as articles and letters of well-known figures of the Young Turk movement and Western political elite.

The periodical repeatedly confirmed that the Armenian massacres were organized and carried out by order of the Sultan and by Turkish regular army, also condemned the policy of Great Powers towards the Armenians and the Armenian Question while abiding by basic principles of the Young Turk ideology.

ԿԱՐԵՆ ՀԱՎՈՐԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ

ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ 1896-1900 ԹԹ.

Եվրոպայում Հայկական հարցի օգտին քարոզչություն կազմակերպելու խնդիրը քննարկման առարկա էր դարձել դեռևս 1895 թ. սկզբին Թիֆլիսում տեղի ունեցած՝ ՀՅ Դաշնակցության (ՀՅԴ) «Ընդհանուր» ռայոնական ժողովում: Որտեղ որոշվել էր Եվրոպական պետությունների քաղաքական շրջանակների հետ կապեր հաստատելու նպատակով՝ պատրաստել սեփական «ագենտներ» (քարոզիչներ-Կ.Հ.)՝ օգտագործելով Եվրոպայի հայ ուսանողության և գաղութահայության հնարավորությունները: Նրանք պետք է անմիջական կապ պահպանեին «Դրօշակ»-ի խմբագրություն հետ՝ անընդհատ նոր տեղեկություններ հայտնելով վերջինիս¹:

Նույն հարցը քննարկվեց նաև ՀՅԴ Կովկասյան մարմինների 1897-98 թթ. տարեկան ռայոնական ժողովում: Այստեղ մարտավարական մի շարք խնդիրների արծարծման հետ մեկտեղ անդրադարձ կատարվեց նաև ՀՅԴ «Եվրոպական պրոպագանդի» խնդրին և ընդունվեց որոշում. «...խմբագրութեան (նկատի ունի «Դրօշակին»-Կ.Հ.) վրայ, որը միննույն ժամանակ և արտասահմանեան Բիրօսն է, պարտականութիւն դնել կանոնաւոր պրոպագանդա անել եւրոպական հասարակութիւնների առաջ, թէ անձնական ծանոթութիւնների, միտինգների և թէ մանաւանդ, եւրոպական մամուլի միջոցով, աշխատելու որոշ թերթերի մէջ կանոնաւոր կերպով տեղեկութիւններ տալ, եւրոպացիներին մեր դատի և մեր ընթացքի մասին»²:

---

¹ Տե՛ս, Նիլթեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիլթեր...), հ. Բ, Պէյրուք, 1985, էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 43:

ՀՅԴ-ն 1890-ականների կեսերին արդեն առնչություններ ուներ եվրոպական մի շարք երկրների հասարակական, քաղաքական և պետական գործիչների հետ: Դրանք հիմնված էին որոշակի աշխարհայացքային և գաղափարական ընդհանրությունների վրա: ՀՅԴ եվրոպական առաջին բարեկամների մեջ մեծաստություն էին կազմում սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչները (Ժ. Ժորես, Ժ. Լոնգե, Է. Վանդերվելդե և այլք), որոնք մշտապես հաղորդակից էին հայությանը հուզող հիմնախնդիրներին:

Այս առումով գոյություն ուներ ևս մեկ կարևոր շարժառիթ: 1890-ական թվականներին Եվրոպայում վերելք էր ապրում սոցիալիստական շարժումը, որի արդյունքում մեծանում էր սոցիալիստական կուսակցությունների դերը հասարակական-քաղաքական կյանքում: Եվ դա կարող էր ծառայել իբրև կարևոր ազդակ՝ միջազգային ասպարեզում Հայկական հարցի առաջխաղացման համար:

Ելնելով այդ նկատառումներից՝ ՀՅԴ-ն առաջին անգամ սոցիալիստական մեծ ընտանիքին՝ Սոցիստերնին, դիմեց 1896 թ. հուլիսի 25-ին՝ Լոնդոնում կայացած հերթական՝ 4-րդ համաժողովի ժամանակ: Կուսակցությանն այստեղ ներկայացնում էր «Դրոշակ»-ի ժնկյան խմբագրատան շուրջը համախմբված երիտասարդներից Մ. Հովհաննիսյանը (Վարանդյան): Համաժողովականներին ՀՅԴ գործունեությանը ծանոթացնելու համար նախապես կազմվել էր «Տեղեկագիր», որում ներկայացվում էր Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, փոքրամասնությունների նկատմամբ իրականացվող հալածանքները և հստակորեն բանաձևվում ՀՅԴ նպատակը. «Թուրքահայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի-Կ.Հ.) քաղաքական և տնտեսական ազատագրումը՝ հեղափոխական լայնածավալ ապստամբության միջո-

ցով»¹: «Տեղեկագր»-ի շարադրանքում պարզաբանվում էր ՀՅԴ հիմնանպատակի համամարդկային բնույթը. «Մենք հետամուտ չենք այնպիսի մի պատրանքի, ինչպիսին է հին Հայաստանի քաղաքական վերածնունդը, բայց, մենք մեր երկրի (Արևմտյան Հայաստանի-Կ.Ն.) բոլոր ժողովուրդների համար ցանկանում ենք միննույն ազատությունները և մին նույն իրավունքները՝ ազատ և հավասար Ֆեդերացիայում»²:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը՝ «Տեղեկագիր»-ը պարզաբանում էր նաև ՀՅԴ սկզբունքային և գաղափարական մոտեցումներն ու պատկերացումները՝ սոցիալիստական հասարակության մասին, որին հասնելու համար հարկ էր երկար ճանապարհ անցնել. «Ի դեմս մարդկության զարգացման մեր հայեցակարգի՝ մենք գիտական սոցիալիստներ ենք, ահա հենց դրանով ենք մենք Ձեզ մերձենում և այդ պատճառով Ձեզ ենք հղում այս դիմումը: Թուրքահայաստանի մեր մարզերում չկան ո՛չ ֆաբրիկաներ, ո՛չ գործարաններ: Հասկանալի է, որ բացակայում են Եվրոպայում գոյություն ունեցող կապիտալիստական արտադրությունը, բուրժուազիան, արդյունաբերական պրոլետարիատը, դասակարգային պայքարը: Հետևաբար՝ մեզ մոտ չկա սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն: Բայց մարդկության սոցիալիստական ճակատագրի հարցում մենք համամիտ ենք Ձեզ հետ և ցանկանում ենք մեզ մոտ դրանց համար ճանապարհ հարթել», - նշվում էր «Տեղեկագրում»³:

---

¹ Հակոբյան Կ., ՀՅԴ առաջին քայլը՝ Սոցիալ-դեմոկրատական անդամագրվելու ճանապարհին,- Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2010, N 2 (116), էջ 40, տե՛ս նաև, Գաղափարագրություն ՀՅ Դաշնակցության, հ. Ա, Աթենք, 1997, էջ 268:

² Հակոբյան Կ., ՀՅԴ առաջին քայլը՝ Սոցիալ-դեմոկրատական անդամագրվելու ճանապարհին,- Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2010, N 2 (116), էջ 40:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

Այս փաստաթղթում պարզաբանվում էին նաև ՀՅԴ գործելակերպի առանձնահատկություններն ազգային ու սոցիալական պայքարում¹, ինչպես նաև քարոզչական ասպարեզում. «Բարոյական և կոպիտ ճնշման, մտքի կաղապարմանը, վրդովեցուցիչ գրաքննությանը, մենք հակադրում ենք ակտիվ, բանավոր և գրավոր քարոզչությունը: Մենք տարածում ենք գիտական- սոցիալիստական գաղափարները, ժողովրդական զանգվածի մոտ արթնացնում իր իրավունքների և արժանապատվության գիտակցումը, մենք նրան մղում ենք կանխատեսելու երջանիկ սոցիալիստական ապագան, որի սուկ փուլերից է մեր ժամանակակից պայքարը»² :

«Տեղեկագր»-ի ներկայացման բուն նպատակը բացահայտվում էր նրա վերջաբանում, որտեղ արդարացիորեն խարազանվում էին եվրոպական տերությունները՝ Հայկական հարցի հանդեպ ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար և կարևորվում էր եվրոպական հանրային կարծիքը, որպես գործոն՝ եվրոպական պետությունների կառավարող շրջանակների վրա ազդելու համար³: Եվ այդ հանրային կարծիքի ձևավորման մեջ մեծ կարևորություն էր տրվում սոցիալիստական աշխարհին. «Դուք չէք սատարի մեր թշնամիների առաջադրած այն անհեթեթ ասեկոսին, որն արձագանքների է արժանացել նույնիսկ սոցիալիստական մամուլում և ըստ որի՝ Հայկական հարցը հրահրել է Ռուսաստանը, և Դուք խորոխտ կբարձրաձայնեք ի նպաստ մեր արդար գործի: Ամենուր, սկսած խորհրդարանների ամբիոնից մինչև հրապարակային ժողովները, Ձեր լրագրերում և Ձեր հանդեսներում, ասա-

---

¹ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 40-41:

² Նույն տեղում, էջ 41:

³ Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 41-42:

ցեք բարձրաձայն, թե մենք ովքեր ենք, ինչ ենք ցանկանում, ուր ենք գնում...»¹:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում տիրող կարգերը՝ արև մտահայության տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը, ՀՅԴ «Տեղեկագիր»-ը Հայկական հարցը փորձում էր սոցիալիստական ուժերի միջոցով ճանաչելի դարձնել եվրոպական հանրությանը՝ Իսկ ահա սոցիալիստական սկզբունքներից բխող ՀՅԴ մոտեցումներն ապահովելու էին կուսակցության մուտքը Սոցիիստերն:

Լոնդոնի խորհրդատու Վին ՀՅԴ մասնակցության նպատակահարմարության հարցին հետագայում իր դիպուկ գնահատականն է տվել Մ. Վարանդյանը. «Չենք գացել լուծելու միջազգային աշխատաւորութեան կնճռոտ խնդիրները- այդ հոգսը ծանրացած է իրենց մեծ վարպետներու վրա (նկատի ունեւր սոցիալիստական շարժման առաջնորդներին՝ Ժ. Ժորեսին, Ավ. Բեբելին և այլոց-Կ.Զ.)-գացել ենք մեր սեփական ցաւերը հոգալու, մեզի վրա ուշադրութիւն հրաւիրելու և օգնութիւն խնդրելու»²:

Տասնամյակներ հետո տրված նման գնահատականը խոսում էր ՀՅԴ ղեկավարների քաղաքական իրատեսության մասին: Պետք է ասել, որ սոցիալիստական շարժման հետ ՀՅԴ հարաբերությունները կարևոր դեր խաղացին հայության տառապանքներին եվրոպական հանրությանը հաղորդակից դարձնելու գործում: «Ինտեռնացիօնալը ամբիոն մը էր մեզի համար,-նշում է Մ. Վարանդյանը,-քաղաքակիրթ աշխարհի բարձր ու հմայքոտ ամբիոններէն մէկը-ուրկից կարծարծէինք մեր ազգային դատը, ձգտելով

¹ Նոյն տեղում, էջ 42:

² Վարանդեան Մ., ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 418:

շահագրգռել մեծ երկրներու ընկերվարական պարագլուխները հայ ժողովրդի ճակատագրով...»¹:

Եվրոպայի սոցիալիստական ուժերի հետ հարաբերու- թյունների հաստատման խնդիրն էլ ավելի կարևորվեց 1890- ական թթ. վերջերին ՀՅԴ առջև կանգնած ազատագրական պայքարի մարտավարության փոփոխման համատեքստում՝ Դրան պետք է լուծում տար 1898 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր ժողովը: Հետաքրքրական է, որ ժողովը մինչև մարտավարական հարցերի քննարկմանն անցնելը «սկզբունքով միաձայն ընդունեց, թէ առանց եւրոպական, միջամտութեան անկարող ենք մեր ժողովուրդի ազատութեան գործը գլուխ բերել, հետևաբար, գործունէութեան եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտութիւնը յառաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները»²:

Բնական է, որ այս որոշման ընդունումից հետո ՀՅԴ «Եվրոպական պրոպագանդ»-ը մեծ թափ ստացավ: Ուստի, մինչև այդ տեղի ունեցած շփումները ՀՅԴ-ի և եվրոպական մի շարք երկրների սոցիալիստ կամ ոչ սոցիալիստ քաղաքական ու պետական գործիչների, մամուլի ներկայացուցիչների հետ կարելի է բնութագրել, որպես փոխադարձ ճանաչողության սկիզբ: Ընդհանուր առմամբ, սկզբում դրանք չունեին համակարգված բնույթ, ինչը նվազեցնում էր քարոզչական գործի օգտակարության գործակիցը: Ահա այս բացն էր լրացնելու ՀՅԴ երկրորդ ընդհանուր ժողովում ընտրված Արևմտյան Բյուրոն: Եվրոպական քարոզչության իրականացման գլուխ անցավ անձամբ Քր. Միքայելյանը, որը իսկույն ևեթ փորձեց կապեր հաստատել դեպի Հայկական հարցը բարե-

---

¹ Նույն տեղում, էջ 418:

² Նիւթեր..., հ. Բ, էջ 56ա:

կամաբար տրամադրված եվրոպացի գործիչների հետ: Նախ՝ «...1898-1899-ի օրերից ի վեր հաստատուեց կանոնաւոր յարաբերութիւն Դաշնակցության ու Քիյեառի միջև»¹: Իսկ շատ քիչ ժամանակ անց Քրիստափորի ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ, որի մասին նա նշում էր Արևմտյան Բյուրոյի անունից 1899 թ. օգոստոսի 21-ին գրված նամակում. «Aurore» և «Petite Republique»-ն ապահովուած են մեր հարցի համար. առաջինում Grand Assassin վերնագրի տակ գրում է արդէն և գրելու է Պ. Քիեառը, ուզել էր մեզնից մեր բանակցութիւնների պատմութիւնը, որը ի հարկէ, իսկոյն իրեն ուղարկվեցավ»²: Ապա իր հաջորդ նամակում, որը գրվել էր 1899 թ. դեկտեմբեր 22-ին, Կ. Պոլիսում գտնվող Գ. Խաժակից՝ Քր. Միքայելյանը պահանջում էր երկրում տեղի ունեցող ամենաչնչին իսկ իրադարձությունների ու դեպքերի մասին անմիջապէս հաղորդել իրեն, քանի որ Պ. Քիյառն. «անդադար տեղեկութիւններ է ուզում մեզանից և, իհարկէ, օրաթերթի (Aurore), այն էլ եվրոպական օրաթերթի առաջնակարգ պահանջներից մէկն է լուրերի թարմութիւնը»³:

Քր. Միքայելյանը բավարար չէր համարում միայն ֆրանսիական թերթերի միջոցով Հայկական հարցն արծարծելու հանգամանքը: Նա գտնում էր, որ այդ ուղղությամբ պետք է աշխատանք տանել նաև Իտալիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի և նույնիսկ՝ ԱՄՆ-ի համապատասխան շրջանակների հետ: Քրիստափորի նամակներից մեկում կարդում ենք. «Տեսնենք, որքան բախտավոր կը լինենք (նկատի ունի ՀՅԴ-ն-Կ.Հ.) Լրագրական կապերի հետ ձեռք են բերվում ինքնըստինքեան նաև պարլամենտական կապեր

---

¹ Փիեռ Քիյեառի յիշատակին, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 57:

² Քր. Միքայելյանի նամակները, Պէրուլթ, 1993, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

հարցապնդումների համար սօցիալիստ-տեպուտէ Բուանը (Ռուանէ-խմբ) արդէն խօսք է տուել մեզ. հարցապնդում անելու աշնանը»¹:

ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի եվրոպական քարոզչության գրավականը դարձավ «Պրո Արմենիա» թերթը, որի նախապատրաստական աշխատանքներով նույնպէս զբաղվում էր Քր. Միքայելյանը՝ Մ. Վարանդյանի հետ միասին:

Մինչև «Պրո Արմենիայի» հրատարակումը, խմբագրապետի պաշտոնում Պ. Քիյառի նշանակման հետ կապված, Արևմտյան Բյուրոյում կային որոշակի մտահոգություններ, որոնք բավականին լավ արտացոլված են Քր. Միքայելյանի նամակներում. «Քիէառը այժմ դէմ է յեղափոխական որևէ ձեռնարկների և հետևաբար շատ դեպքերում կարող է մեզ չպաշտպանել»²: Պ. Քիյառը պնդում էր կայսրությունում ապրող և նրա լծի տակ հեծող ազգությունների ընդհանուր պայքար ծավալելու գաղափարի վրա: Նրա կարծիքով այդ պայքարում, դերակատարություն պետք է ունենային նաև Եվրոպայում ապաստան գտած թուրքական ընդդիմադիր շարժման ներկայացուցիչները՝ հանձինս երիտթուրքերի: Դրանցից մեկի՝ Ահմեդ-Ռիզայի հետ Պ. Քիյառը ուներ որոշակի առնչություններ, ուստի, կարևորում էր ՀՅԴ-ի և երիտթուրքական շարժման համագործակցությունը³: Սակայն Քրիստափորը, լավ հասկանալով հայ ազատագրական պայքարի և թուրք ընդդիմադիր շարժման նպատակների անհամատեղելիության պարագան, այս հարցին զգուշավորությամբ էր մոտենում. «Ինչու թերթը (խոսքը տպվելիք «Պրո Արմենիայի» մասին է-Կ.Հ.), եթէ մենք ենք

---

¹ Նույն տեղում, էջ 81:

² Նույն տեղում, էջ 119:

³ Տե՛ս, նույն տեղում , էջ 112-114:

հրատարակելու, չկրի մեր դատի, մեր ժողովրդի, մեր հայրենիքի, մեր կռուի, մեր արեան, մեր գոհերի, մեր հարցի անունը: Բայց այդպես չէ մտածում Քիեառը. նա ուզում է միացնել ոչ միայն բուր հայ կուսակցութիւնները, այլև բոլոր մյուս ազգերի դժգոհ տարրերը»¹:

Տեղեկությունների բացակայությունը թույլ չի տալիս պարզել, թե նշված հակասություններն ինչ լուծում գտան, սակայն կարելի է կարծել, որ երկուստեք ձեռք է բերվել փոխհամաձայնություն: Դա փաստում է Ֆրանսիայի մեջ «Պրո Արմենիայի» առաջին համարի լույս ընծայումը 1900 թ. նոյեմբերի 25-ին, որի խմբագրապետ, ինչպես վերը նշեցինք, նշանակվեց Պ. Քիյառը²:

Առաջին համարում խմբագրականով հանդես եկավ Ժ. Կլեմանսոն, որը կրում էր «Արյունոտ թաթը» վերնագիրը՝ Հողվածներով հանդես եկան նաև Պ. Քիյառը և Ֆ. դը Պրեսանսեն, իսկ թերթի ճակատային մասը զարդարված էր նշանավոր 5 անուններով՝ Ա. Ֆրանս, Ժ. Կլեմանսո, Ժ. Ժորես, Ֆ. դը Պրեսանսեն, Դե Ռոբերտի: Շատ կարճ ժամանակ անց հանդեսին սկսեցին թղթակցել Եվրոպայի հասարակական, քաղաքական, մշակութային շրջանակների բազմաթիվ հայտնի գործիչներ. Ֆրանսիայից՝ Վ. Բերարը, Ժ. Լոնգեն, Դետուրները, Դ. Գոշենը, Վ. Ժակլարը և այլք, Անգլիայից՝ Ջ. Բրայսը, Իտալիայից՝ Է. Ֆերրին, Ա. Զիպրիանին, Բելգիայից՝ Է. Վանդերվելդեն³:

---

¹ Տե'ս, նույն տեղում, էջ 131:

² Տասնապետեան Հ., ՀՅ Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև Ժ Ընդհանուր ժողով (1890-1924), Աթենք, 1988, էջ 57:

³ Տե'ս, նույն տեղում, էջ 57, տե'ս նաև, Ռ. Բերբերեան, Երկու դարերի շէնքին, - Հայրենիք ամս, N 1, նոյեմբեր 1939, էջ 140:

«Պրո Արմենիայի» լույս ընծայումից առաջ Փարիզում տեղի ունեցան մի քանի համաժողովներ, որոնք նպաստ բերեցին Հայկական հարցին: Փարիզում բացվել էր համաշխարհային ցուցահանդեսը, որը հարմար առիթ էր ստեղծում բազմաթիվ կազմակերպությունների և կուսակցությունների համար, որպեսզի նրանք հրավիրեն համաժողովներ և հանրության առջև արծարծեն իրենց հուզող հիմնախնդիրները:

Այստեղ իրենց համաժողովները գումարեցին նաև սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչները. առաջինը տեղի ունեցավ սոցիալիստ ուսանողների համաժողովը, երկրորդը՝ Միջազգային սոցիալիստական համաժողովը (պատմության մեջ այն հայտնի է, որպես երկրորդ ինտերնացիոնալի 5-րդ համաժողով-Կ.Հ.) և երրորդը՝ սոցիալիստական մամուլի համաժողովը: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամների համար նմանօրինակ համաժողովները պատեհ առիթներ էին Հայկական հարցն արծարծելու համար: «Սկսվում են սոցիալիստական կոնգրեսներ, - գրում էր Քր. Միքայելյանը Արևմտյան Բյուրոյին 1900 թ. սեպտեմբերի 20-ին, - որոնց մեջ ուզում ենք մեր հարցը դրուի»¹: Ապա շարունակելով իր միտքը, հայտնում էր, որ սոցիալիստական մամուլի կոնգրեսում. «գրվել է Մ. Վարանդյանը (Մ. Վարանդյանը այնտեղ հանդես էր գալիս «Դրօշակի» խմբագրության անունից- Կ. Հ.), իսկ մյուս համաժողովներում ուզում ենք հարցը արծարծել Քիյառի և Ժակլարի միջոցով»²:

Առաջին հերթին՝ 1900 թ. սեպտեմբերի 18-ին, բացվեց սոցիալիստ ուսանողների միջազգային համաժողովը, որտեղ ուսանողների հրավերով նախագահում էին Է. Ֆերրին, Ժ. Ժորեսը, Է.

---

¹ Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 179:

² Նույն տեղում, էջ 179:

Վանդերվելդեն: Նիստերից մեկում մի ուսանողի կողմից առաջարկություն արվեց. «Ցանկալի է, որ ուսանողական կազմակերպությունները իրենց գործունեության մեջ սրտի մօտ առնեն տաճկական լծի տակ դեգերող մանր ազգությունների վիճակը»¹: Ինչպես վկայում է Քր. Միքայելյանը, այդ առաջարկը ընդունվեց բուն ծափահարություններով ու բացականչություններով. «...անկցի՛ Համիդը, անկցի՛ Կարմիր Անասունը և մինչև անգամ անկցի Ցարը աղաղակներով: Ափսո՛ս միայն, որ կոնգրէն իր քաղաքականութեամբ և կազմով աննշան էր, չնայած նոյնիսկ որ, նախագահում էր Վանդերվելդը»²:

Ճիշտ է Արևմտյան Բյուրոյի ներկայացուցիչների առկայությունը սոցիալիստ ուսանողների համաժողովում մի հավելյալ հնարավորություն էր Հայկական հարցի լուսաբանման համար, սակայն դա չէր կարող ունենալ այն նշանակությունն ու դերը, որ պետք է խաղային իրար հաջորդող միջազգային սոցիալիստական համաժողովն ու սոցիալիստական մամուլի միջազգային համաժողովը:

Միջազգային սոցիալիստական համաժողովն իր աշխատանքները սկսեց 1900 թ. սեպտեմբերի 23-ի առավոտյան՝ Փարիզի «Վագրամ» սրահում³: Պատգամավորների ընդհանուր թիվը 2500-ից ավելի էր: Համաժողովին մասնակցում էին սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչներ Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Ավստրիայից, Իտալիայից, Բելգիայից, Լեհաստանից, Ռուսաստանից, Բոհեմիայից, Իսպանիայից, Շվեդիայից, Դանիայից, Հոլանդիայից, ԱՄՆ-ից, Արգենտինայից, Բուլղարիայից, Իռ-

¹ Նոյն տեղում, էջ 181, տե՛ս նաև, «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 122:

² Նոյն տեղում, էջ 181, տե՛ս նաև, «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 122:

³ Տե՛ս, «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 123, տե՛ս նաև, Ռ. Բերբերեան, Երկու դարերի շենքին,- Հայրենիք ամս, N 3, հունվար 1940, էջ 76-86:

լանդիայից, Նորվեգիայից, Պորտուգալիայից: Պատգամավորների թվում էին հայտնի սոցիալիստ հրապարակախոսներ, գիտնականներ, պառլամենտական գործիչներ, արհմիությունների, սինդիկատների, տրեդյունիոնների և կուսակցությունների ղեկավարներ:

Համաժողովը քննության պետք է առներ այն հարցը, թե «կարո՞ղ է արդեօք ընկերվարականը ընդունիլ նախարարական պաշտօն — համերաշխ գործել ոչ-ընկերվարական նախարարական դահլիճի մեջ»¹: Պատճառն այն էր, որ այդ քայլով սոցիալիստ նախարարն իր վրա էր վերցնելու որոշակի պատասխանավորություն՝ կառավարությունում ընդգրկված, ոչ սոցիալիստական կուսակցությունների համար: Բանն այն էր, որ մինչև Փարիզի համաժողովը ֆրանսիացի հայտնի սոցալիստ Ալ. Միլեյրանը ստանձնել էր աշխատանքի նախարարի պաշտոնը՝ Վալդեկ Ռուսոյի կազմած կառավարությունում, որի մեջ ընդ-գրկված էին նաև Արմատական, Հանրապետական և Պահպանողական կուսակցության ներկայացուցիչներ²:

Համաժողովի հիմնական քննարկումները ծավալվեցին այս հիմնախնդրի շուրջ երկու հակադիր՝ մերժող և արդարացնող, բևեռների միջև: Ի վերջո, շնորհիվ Ժ. Ժորեսի արտակարգ հռետորական տաղանդի և փաստարկված պատճառաբանությունների, հարցը դրական լուծում ստացավ՝ ամրապնդելով այն մտայնությունը, որ սոցիալիստական շարժումը պետք է ընթանա նաև քաղաքական իշխանության համար պայքար մղելու ճանապարհով³:

---

¹ Ռ. Բերբերեան, Երկու դարերի շեփին,- Հայրենիք ամս, N 3, հունվար 1940, էջ 76:

² Տե՛ս, նույն տեղում, էջ 76:

³ Տե՛ս, Зайдель Г., Очерки по истории второго интернационала, Прибой, 1931, с. 36:

Այդ մասին «Դրօշակը» գրում էր. «համաժողովը ... ամբողջապես զբաղւած է այն ամենատաք խնդրով, որ բոլոր ժամանակ յուզում էր ժողովականներին - այն է 9-րդ, կամ ինչպէս ասում էին- «մինի-ստրական խնդրով» (Միլիերանի առիթով)»¹:

Այս կնճռոտ հիմնահարցի հանգուցալուծման հետ միասին համաժողովը չանտեսեց նաև, այլ՝ ոչ պակաս կարևոր հիմնահարցեր: Դրանցից մեկը՝ օրակարգի 4-րդ կետն էր, որը վերաբերվում էր «Միջազգային խաղաղության» հարցին: Ելնելով սահմանված աշխատակարգից՝ համաժողովը ստեղծել էր տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներից մի հանձնաժողով, որը պետք է քննէր վերոհիշյալ օրակարգային կետին վերաբերող դիմումները և նոր միայն ներկայացներ համաժողովին: «Միջազգային խաղաղության» հանձնաժողովի աշխատանքները նախագահում էր հայտնի սոցալիստ, 1870 թ. Փարիզի կոմունայի մասնակից Վայանը:

ՀՅԴ պահանջներն այստեղ ներկայացնում էր «Դրօշակի» խմբագրությունը՝ հանձինս Քր. Միքայելյանի և Մ. Վարանդյանի: Քր. Միքայելյանի նամակից մենք տեղեկանում ենք, որ դաշնակցականներին հաջողվել է համոզել հանձնաժողովին, որ միջազգային սոցիալիստական համաժողովին ուղղված զեկուցման մեջ. «առաջարկեն մի բան նաև յօգուտ հայերի»²: «Միջազգային խաղաղության» հանձնաժողովը համաձայնեց և, նույնիսկ վճիռ կայացրեց խոսք տալ կոնգրեսում «Դրօշակի» ներկայացուցչին: Այդ որոշման ընդունման համար մեծ ջանք էին թափել Քր. Միքայելյանը և Մ. Վարանդյանը: Հանձնաժողովի 1900 թ. սեպտեմբերի 26-ի նիստն, առանձին անդրադարձ կատարեց հայկական կոտորած-

---

¹ «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 123:

² Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 182:

ներին և Հայկական հարցին, հնչեցին բազմաթիվ ելույթներ, խոսքի իրավունք տրվեց նաև Մ. Վարանդյանին՝ «հասկանալու համար այն հստակ առաջարկը, որ մենք կուզենաինք անել ժողովին»¹: Մ. Վարանդյանի բավականին հանգամանալից ելույթը լավ տպավորություն գործեց հանձնաժողովականների վրա, որոնք որոշեցին համաժողովին ուղղված զեկույցի մեջ մտցնել Հայկական հարցը՝ միացնելով դրան նաև հանձնաժողովի բողոքը լեհերի, ֆինների և բոհեմների նկատմամբ գործադրվող ճնշումների վերաբերյալ:

Հաջորդ օրվա երկրորդ կեսից միայն համաժողովը կարողացավ անցնել օրակարգի մյուս կետերի քննարկման ու քվեարկման հարցին: Պատճառն այն էր, որ ժողովի ամբողջ ժամանակը խլել էր Ալ. Միլեյրանի հարցը, իսկ՝ գաղութային, զինվորական, ընդհանուր գործադուլի, ճնշված ազգերի օրակարգի կետերը մնացել էին: Սակայն, երբ հարցը հասավ, ճնշված ազգերին, համաժողովի նախագահ՝ Վան Կոլը, ժամանակի սղության պատճառով ելույթի իրավունք չտվեց ոչ մեկին և ինքը կարդաց Վայանի հանձնաժողովի բանաձևերը, որոնք բուռն ծափահարություններով ընդունվեցին ու վավերացվեցին համաժողովականների կողմից: Հայկական հարցին վերաբերվող մասը նպատակահարմար ենք համարում մեջբերել ամբողջությամբ. «Փարիզի սօցիալիստական միջազգային համաժողովը, վերստին շեշտելով եղբայրական համակրութեան զգացմունքները, որոնք պիտի միացնեն բոլոր ժողովուրդներին, զայրոյթով բողոքում է Հայաստանում կատարւած բռնաբարութիւնների, խժոժութիւնների ու ջարդերի դէմ, և մատնացոյց անելով երկու աշխարհների բանուորներին զանազան կա-

---

¹ «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 123:

պիտալիստ պետութիւնների ոճրագործ մեղսակցութիւնը.-հրաւիրում է պարլամենտական սօցիալիստ խմբերին ամէն մի դէպքում միջամտել յօգուտ անարգաբար հարստահարած հայ ժողովրդի, որին կօնգրէսը ուղղում է իր ջերմ ու սերտ համերաշխութեան հաւաստիքը»¹:

Միջազգային սոցիալիստական համաժողովին անմիջապէս հաջորդեց սոցիալիստական մամուլի միջազգային համաժողովը, որը բացվեց 1900 թ. հոկտեմբեր 1-ին՝ սոցիալիստ հրապարակախոսների սինդիկատի ընդհանուր քարտուղար Վ. Ժակլարի կողմից: «Դրօշակի» խմբագրությունը պաշտոնապէս հրավիրված էր մասնակցելու սոցիալիստական մամուլի համաժողովին: Բացի այդ Վ. Ժակլարը խոստացել էր նաև. «մեր հարցը կամ ծրագրի մէջ մտցնել իբր առանձին հարց կամ որևէ ձևով Միքայելից (Մ. Վարանդյան-Վ.Ն.) անկախ՝ ինքը ևս զարթեցնել սոցիալիստական մամուլի կոնգրէսում», - գրում է Քր. Միքայելյանը²:

Մինչև համաժողովի սկսվելը, ծանոթ լինելով օրակարգին, «Դրօշակի» խմբագրության ներկայացուցիչները համաժողովը կազմակերպող հանձնաժողովին առաջարկություն էին արել, որպէսզի, ընդհանուր խաղաղության և արտաքին քաղաքականության օրակարգային կետի տակ ներառնվի Հայկական հարցը: Կազմակերպող հանձնաժողովը համաձայնվել էր այդ առաջարկին՝ ընդունելով նաև մի զեկույց «Aurore» լրագրի աշխատակից՝ Պ. Քիյառից:

Օրակարգի վերոնշյալ կետը, որի տակ պետք է քննության առնվէր նաև Հայկական հարցը՝ քննարկման դրվեց սոցիալիստական մամուլի համաժողովի երկրորդ՝ վերջին օրը: Այդ օրը

---

¹ «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 124:

² Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 199:

նախագահում էր իտալացի հայտնի սոցիալիստ և պառլամենտական գործիչ Անդրեա Կոստան: Պ. Քիյառի բացակայության պատճառով վերջինիս զեկուցումը ներկայացրեց Վ. Ժակլարը: Ժողովը ծափահարություններով ընդունեց Պ. Քիյառի երկու առաջարկները:

1. «Համաժողովը հրաւեր է կարդում միջազգային սոցիալիստական մամուլին հրապարակ հանել ամենալայն ծաւալով այն սարսափելի կոտորածները, որոնք կազմակերպւած էին սուլթան Համիդի ձեռքով՝ հայ ժողովուրդը ջնջելու համար, հրապարակ հանել ընդհանրապէս և այն եղեռնագործութիւնները, որ այս միապետը կատարել է իր պետութեան մէջ գտնուող զանազան ազգութիւնների դէմ, աջակից ունենալով բուրժուա կառավարութիւնների հավանութիւնը:

2. Սոցիալիստական մամուլը կ'աշխատի առաջ բերել մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը, որ բացառապէս ուղղւած լինի սուլթանի դէմ, որպէսզի Տաճկաստանում հաստատուի մի տանելի ռեժիմ օտոմանեան բոլոր քաղաքացիների համար՝ առանց խտրութեան ցեղի, ազգութեան և կրօնի»¹:

Չնայած որ, Պ. Քիյառի այս առաջարկը դարձավ համաժողովի բանաձև և հետագայում, նրան հետևելու համար, որոշման ձևով պետք է փոխանցվեր սոցիալիստական մամուլին, չէր կարող բավարարել հայկական կողմին, քանի որ «ընդհանուր բարենորոգումների անուան տակ վարագործում էր զուտ «հայկական հարցը»-այն հարցը, որ սրբագործւած է այսօր այնքան արիւնով և յենւում է միջազգային իրավունքի վրա», - գրում էր «Դրօշակը»²: Այդ պատճառով հավելյալ պարզաբանման և Հայկական հարցի

---

¹ «Դրօշակ», N 8, հոկտեմբեր 1900, էջ 124:

² Նույն տեղում:

առանձնակի կարևորությունը շեշտելու համար ելույթ ունեցավ Մ. Վարանդյանը: Իր գոհունակությունը հայտնելով ինչպես միջազգային սոցիալիստական համաժողովի, այնպես էլ սոցիալիստական մամուլի համաժողովի կողմից ընդունված որոշումների համար, նա իր ելույթում հայտնեց այն միտքը, որ սոցիալիստական մեծ կուսակցությունների պարտականություններից մեկն էլ իրենց ժողովներում, պառլամենտներում և մամուլի օրգաններում ընդարձակ և անդադար քարոզչություն անելն է՝ ի նպաստ Հայկական հարցի:¹

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ բոլոր համաժողովներում Հայկական հարցի շուրջ ստեղծվեց բարենպաստ մթնոլորտ և ընդունվեցին հայանպաստ մի շարք բանաձևեր: Ճիշտ է, բոլոր համաժողովներն էլ իրենցից այս կամ այն չափով կարևորություն էին ներկայացնում Հայկական հարցի արժարժման առումով, սակայն դրանցից պետք է առանձնացնենք սոցիալիստական մամուլի և ամենակարևորը՝ կուսակցությունների և կազմակերպությունների համաժողովները: Վերջինիս դերը կայանում էր նրանում, որ այն իր գործադիր մարմնի՝ Միջազգային սոցիալիստական Բյուրոյի Գործադիր կոմիտեի միջոցով պետք է հրահանգեր Եվրոպայի սոցիալիստներին աշխատանքներ տանել իրենց երկրներում հոգուտ Հայկական հարցի՝ թե՛ օրենսդիր և գործադիր մարմիններում և, թե՛ հասարակության մեջ: Իսկ հասարակական կարծիքի ձևավորման մեջ մեծ էր լինելու սոցիալիստական մամուլի դերը, որը համակարգված և փոխհամաձայնեցված կերպով պետք է աշխատեր իրենց երկրների սոցիալիստական ուժերի հետ:

ՃՅԴ եվրոպական քարոզչությունը լավ մշակված և ժամանակին գործադրված մարտավարական մի քայլ էր, որն իր արդյունքների առումով երկար սպասեցնել չտվեց: Համաժողովից հետո

---

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124-125:

սոցիալիստական շարժման շատ ներկայացուցիչներ և նրանց հարող ու համակիր շրջանակներ, սկսեցին հանդես գալ եվրոպական մամուլի էջերում, թղթակցել նորաստեղծ «Պրո Արմենիային», փորձել ձեռնարկել Հայկական հարցը կուսակցական համաժողովներում բարձրացնելու ուղղությամբ, միջնորդություններով հանդես գալ իրենց երկրների խորհրդարաններում: Նրանք դարձան միջազգային տարբեր համաժողովներում Հայկական հարցի ամենաակտիվ պաշտպանները:

1890-ական թվականների վերջերին սկիզբ առած ՀՅԴ եվրոպական քարոզչությունը հետագայում բարձրաձվեց որակապես նոր մակարդակի, երբ 1907 թ. ՀՅԴ-ն դարձավ Սոցիստերնի լիիրավ անդամ:

КАРЕН АКОПЯН

ИИ НА РА

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ А.Р.Ф. ДАШНАКЦУТЮН
С СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМ ИНТЕРНАЦИОНАЛОМ В 1896-1900**

ГГ.

РЕЗЮМЕ

В период подъема армянского национально-освободительного движения в Османской империи А.Р.Ф. Дашнакцутюн установил тесные связи с политическими и общественными кругами европейских стран. Но ставка А.Р.Ф. Дашнакцутюн была сделана на международное социалистическое движение, с которым партия имела общие мировоззренческие представления.

25 июля 1896г. А.Р.Ф. Дашнакцутюн представила первый рапорт о своей деятельности Международному социалистическому

конгрессу в Лондоне. А в 1900г. в Париже состоялись конгрессы "Социалистов-студентов", "Социалистической прессы" и очередной 5-й международный социалистический конгресс, которые приняли резолюции в пользу Армянского вопроса.

В результате сотрудничества А.Р.Ф. Дашнакцутюн с международным социалистическим движением, Армянский вопрос стал достоянием государственных и общественно-политических кругов Западной Европы.

KAREN HAKOBYAN
IH NAS RA

**THE EMERGENSE OF RELATIONS BETWEEN ARF
DASHNAKCUTYUN AND SOCIALIST INTERNATIONAL
IN 1896-1990**

RESUME

During the ascent of the Armenian national liberation movement in the Ottoman Empire ARF Dashnakcutyun established close relationship with political and public circles of European states. But the wager was made by ARF Dashnakcutyun on the international socialist movement with which the party had common ideological views. On July 25th 1896 ARF Dashnakcutyun presented the first report of its activities to the International Socialistic Congresses in

London. In 1900 Paris hosted the "Socialist-students," "Socialist press" Congress, and the 5th International Socialist Congress, which passed resolutions in favor of the Armenian issue. As a result of ARF Dashnakcutyun cooperation with the international socialist movement, the Armenian issue became the property of Government and public-political circles in Western Europe.

**ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱՍ ՊԻ**

**1885-1908 ԹԹ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳՅՈՒԼՅԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Հայոց պատմության նոր շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարն ըստ էության վճռական փուլ թեւակոխեց 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից եւ փաստորեն ավարտվեց 1908թ. երիտթուրքական սահմանադրության ընդունմամբ: Առ այսօր մեր պատմագիտության մեջ բաց են մնացել այդ շրջանին վերաբերվող շատ հարցեր, որոնք կարոտ են լուսաբանման. այսպէս՝ ազատագրական պայքարում առկա էին տարբեր ուղղություն-

ւններ, որոնք ունեին ընդհանրություններ եւ տարբերություններ, լրջորեն չի քննարկվել մեր ազատամարտի արդյունավետության հարցը, այդ պայքարի վերելքի շրջանում (1890-ական թթ.) տեղի ունեցան արեւմտահայության առաջին զանգվածային ջարդերը, որոնց պատճառները համակողմանիորեն չեն ներկայացվել եւ այլն: Արդյո՞ք կապ կար հայ ազգային կուսակցությունների առավել հաճախ մեծ տերությունների միջամտության հույսով ազատագրական պայքարի կազմակերպման եւ ջարդերի միջեւ: Արդյո՞ք մեծ տերություններին ապավինելով եւ մասնակի դրվագների կազմակերպումով, թե մեկ նպատակի շուրջ ուժերի համախմբումով էր հնարավոր հասնել ակնկալած հաղթանակին: Սրանք եւ բազում այլ հարցեր դեռեւս չեն գտել իրենց վերջնական պատասխանները: Իսկ այդ պատասխանները, թերեւս, կարելի է գտնել այդ ժամանակահատվածի վերաբերյալ ստեղծված կուսակցական ստվար գրականության ուսումնասիրության եւ այն պատմագիտական հայեցակարգերի ընդունման ճանապարհով, որոնց ընդհանրությունը տեսնում ենք կուսակցական գործիչների եւ պատմաբանների գրական ժառանգություններում:

Ի վերջո, ցավալի, բայց, անժխտելի փաստ է, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը, որը ձեւավորվեց արեւմտահայ խնդրի շուրջ, պարտվեց: Այս պարտության պատճառների համակողմանի ընկալումն անհնար է ինչպես առանց վերլուծելու այդ պայքարի վերաբերյալ ստեղծված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ արխիվային նիւթերն ու աշխատությունները, այնպես էլ կուսակցական պատմագիտական միտքը: Հենց այս համոզումն էլ մղեց գրելու սույն հոդվածը:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության 1885-1908 թթ. շրջանի վերաբերյալ վստահ կարելի պնդել, որ Հն-

չակյան կուսակցությունը եւս արմենականների նման չունի կուսակցական պատմագրություն¹: Ուստի, ինչպես Արմենական կուսակցության պարագայում, այս դեպքում էլ, խոսք կարող է լինել այդ ժամանակաշրջանի հայ ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հնչակյան կուսակցականների հիմնականում պատմագիտական մտքի մասին: Չնայած առաջին հայացքից այդպիսի տպավորություն է թողնում, սակայն լիարժեք եւ ամբողջական պատմագիտական ուսումնասիրություն դժվար է համարել նույնիսկ Ա. Կիտուրի հեղինակած երկհատոր աշխատությունը²:

Իր բնույթով քննական-վերլուծական գործ կարելի է համարել Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Պատասխանատուները» աշխատությունը³: Այն գրվել է հիմնականում մեկ նպատակով՝ ապացուցելու, թե, ի բացառյալ հնչակյանները, ովքեր էին պատասխանատու⁴ հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը հաղթական ավարտին չհասցնելու համար: Գնահատելի է, որ նա փորձում է բացահայտել հայերի գործած սխալները, թերացումներն ու բացթողումները: Սակայն, ընդունելի չէ, որ մեղադրելով հայ մտավորական, ազգային, քաղաքական եւ այլ ղեկավար ուժերին, նա ճիգ ու եռանդ չի խնայում արդարացնելու Հնչակյան կուսակցությանը, նրա գործունեությունը ներկայացնելով անսխալ կամ՝ գրեթե անսխալ:

---

¹Արմենական կուսակցական գործիչների պատմագիտական բնույթի եւ հուշագրությունների մանրամասն քննական վերլուծությունը տես Ս. Սարգսյան, 1885-1908 թթ. հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի գնահատումը արմենական գործիչների գնահատմամբ, Ե., 2010:

²Տե՛ս Պատմություն Ս.Գ. Հնչակեան կուսակցութեան, 1887-1962, խմբագիր Ա. Կիտուր ուսուցչապետ, Պէրյութ, 1962:

³Տե՛ս Սապահ-Գյուլեան Ս., Պատասխանատուները, Փրովիտէնս, 1916:

⁴ Հեղինակն ընկնելով չափազանցությունների գիրկը եւ լավ չպատկերացնելով իրերի իսկական դրությունը, հայ քաղաքական ղեկավարությանը, կուսակցություններին, մտավորականությանը, մեծահարուստներին եւ այլ ուժերի ու կառույցների մեղադրում է ոչ ավել ոչ պակաս հայկական ջարդերի համար:

Հեղինակը միանգամայն ճիշտ է, երբ գրում է. «Մեր մեջն էլ, մեր կողմիցն էլ, ուրեմն, **պատասխանատուներ** կան: Խոսում ենք նրանցից միայն մի քանի տեսակների մասին, ոչ ամենքի»¹: Բայց արդյունքում խոսում է բոլորի մասին (իհարկե, քննադատաբար), բացի հնչակյաններից: Քննադատում է բոլորին, որոնք չլսեցին վերջիններիս ճշմարիտ ձայնը: Մապահ-Գյուլյանը գրում է. «Եթե եղան բթամիտներ, քաղաքական ամենափոքր հոտառութիւնից գուրկ՝ սոսկական անհատներ եւ դասակարգային որոշ շերտաւորումների, խմբաւորութիւնների արտահայտիչներ, որոնք անկարող գտնուեցան, ինքնաբերաբար, իրենց ուղեղի եւ զգացմունքների, իրենց բանականութեան օրէնքների գործունեութեամբ, գիտակցելու, ճանաչելու, վերլուծել հասկանալու «իթթիհատի» էութիւնը եւ միայն **այսօր** է², որ իրենց աչքերը բացում են, երբ թշնամին արդեն զարկել, գետն է անցել ու իր մահասփյուռ գործն է տեսնում, - ապա ինչո՞ւ նրանք, այդպիսիները՝ ժամանակին, դեռ չա՛տ առաջները, իրենց ականջները խցեցին, աչքերը փակեցին, չըլսեցին, չը տեսան, աչքի առաջ չունեցան Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան անկեղծ, անկաշառ, անվերապահ, է՛ն յանդուգն, է՛ն անվեհեր ձայնը, նրա բոցավառ խոսքը, արձակած ճիշը, երբ նրա մամուլը, մեծ ու փոքր գործիչները, իր պատասխանատու մարմինները՝ ամէն տեղ, որ **Հայկական Դատի** համար բաբախող սիրտ կար, ուր ազգային, ժողովրդական ազատագրութեան թրթիռ գոյութիւն ուներ, - բոլոր այդ վայրերում դեռ շատ երկար ժամանակներից ի վեր, նրանք ասում, գոռում, փաստում, աղաղակում, բացատրում էին՝ թե ո՞վ է, ինչ է, ի՞նչ նպատակների, քաղաքական որպիսի փի-

¹ Մապահ-Գյուլեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 3:

² Աշխատությունը գրված է 1916-ին:

լիտոփայտութեան, պետական ինչպիսի տեսութիւնների է հետապնդում «Իթթիհատ» ը¹:

Այս երկարաշունչ եւ զգայական ելոյթն այնքան էլ համոզիչ չի հնչում: Եվ դա այն պարզ պատճառով, որ նախ՝ երբ խոսք է գնում «Հայկական Դատի» համար բաբախող սրտերի մասին, դա նշանակում է, որ ինչ քայլեր որ ձեռնարկել են ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարներն ու մասնակիցները, ձեռնարկել են հանուն այդ դատի արդարացի լուծման, իսկ եթէ չեն կանխատեսել դրանց բացասական հետեւանքները, ապա՝ դա բնորոշ է եղել ոչ միայն ազատագրական պայքարի ելած բոլոր նվիրյալներին, այլեւ հենց իրենց՝ հնչակյաններին: Երկրորդ, իրոք հնչակյանները չմասցնակցեցին օսմանյան ընդդիմադիր տարրերի Բ կոնգրեսին (1907 թ. Փարիզ), բայց դա չի նշանակում, որ նրանք դեմ էին երիտթուրքերի հետ համագործակցությանը: Նրանք առաջինն էին հայ քաղաքական կազմակերպություններից, որ դեռեւս 1891-92 թթ. բանակցում էին «Միութիւն եւ Յառաջադիմութիւն» կազմակերպության հիմնադիր Ահմեդ Բիգայի հետ: Փաստ, որի մասին գրում է հենց ինքը՝ Սապահ-Գյուլյանը²: Այնպէս, որ համագործակցության ձգտել են ոչ միայն հայ հոգեւոր, մտավորական եւ քաղաքական մյուս ուժերը, այլ՝ նաեւ հնչակյանները: Սահմանադրության շրջանում նրանք համագործակցում էին «Հուրիեթ վե իթիլաֆ» կազմակերպության հետ եւ ոչ մեկը չի կարող երաշխավորել, որ եթէ վերջինները գային իշխանության՝ կիրականացվէր «Ինքնավար Հայաստանի» հնչակյան ծրագիրը: Մի բան

---

¹ Սապահ-Գյուլեան Ս., նշվ, աշխ., էջ 13:

² Նույն տեղում, էջ 129-139: Ի դեպ, սա այն Ահմեդ Բիգան է, որը Փարիզում հրատարակում էր «Մեշվերեթ» պարբերականը («Քննարկում»), իսկ 1908 թ. հեղափոխությունից հետո դարձավ Ազգային Ժողովի նախագահ:

ակնհայտ է, որ Արեւմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ծրագրված որեւէ մոդել չիրականացավ:

Սապահ-Գյուլյանն անդրադառնալով Ահմեդ Բիգայի գործունեության հիմնական ուղղվածություններին, հետեւյալն է գրում. «Սկզբում, ուրեմն, «Մեշվերէթը» շեշտած կերպով հակա-հայկական գույն չունէր, ուզում էր հայերին բաժանել, Տաճկահայ եւ Ռուսահայի խնդիր յարուցանել, ձեռքի տակից՝ կասկած ներշնչել դէպի Հայ յեղափոխականները եւ նրանց արտադրած գործերը, ժողովրդական շարժումները: Իր նախընտրական նիւթերն էին՝ «Կարգ եւ Յառաջադիմութիւն», «Սահմանադրութիւն», «Ամբողջականութիւն», «Օսմանցիութիւն», «Ոչ միջամտութիւն»:

Մեր յարաբերութիւնները, առանց ծանր ընդհանրումների, **շարունակում էին բարի դրացիութեան, լայնախոհ հակառակորդութեան հողի վրայ՝ գէթ մեր կողմից**¹: Ընդգծվածից պարզ է դառնում, որ հնչակյանները Ահմեդ Բիգայի հետ ձգտել են բարի-դրացիական հարաբերությունների այն պատճառաբանությամբ, որ «Մեշվերէթը» «Շեշտուած կերպով հակա-հայկական գույն չունէր»: Բայց արդո՞ք, երբ դաշնակցականները բանակցում էին երիտթուրքերի հետ, վերջիններս հակահայկական գույն ունէին: Անշուշտ, ոչ: Ուրեմն, հեղինակի կողմից հայ ազգային-ազատագրական պայքարը ղեկավարող ուժերին եւ հատկապէս Դաշնակցությանը շարդերի համար «պատասխանատո» համարելը, չի հիմնավորվում:

Շարունակելով թեման՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Ս. Դ. Հնչակեանութիւնը ցոյց տուեց, ապացուցեց, որ մեր իսկական, անվերծանելի թշնամին «Իտտիհատն»ն էր, եւ նրա գլխին էր, որ պետք էր զարկել, հարուածել, առանց խնայելու, առանց սպասելու՝

---

¹ Նույն տեղում, էջ 138-139: Այս եւ հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են:

առաջին վայրկենից իսկ թոյլ չը տալու, որ նա զարգանար, ուռճանար եւ իր ցանցերով պատէր երկրի չորս կողմերը, իր դիրքը ամրապնդէր, երբ յետոյ՝ այլեւս ո՛րէ, շատ ո՛րէ, շա՛տ դժուար կը լինէր նրան գլորել, տապալել, ոտքի տակ առնել, տրորել¹:

Բայց, արդո՞ք հայերի ուժերն ու միջոցները ներում էին, որ արգելք դառանային «իթթիհատի» զարգացմանը եւ ծավալմանը: Անշուշտ, ոչ: Դա դյուրին խնդիր չէր: Բայց, չպէտք է մոռանալ նաեւ, որ հայ քաղաքական ղեկավարների, այդ թվում եւ հնչակյանների պայքարի նպատակը նախ եւ առաջ Աբդուլ Համիդի ռեժիմի եթէ ոչ տապալումը, ապա գոնե՝ բարեփոխումն էր: Իսկ սա ենթադրում էր համիդյան ռեժիմին ընդդիմադիր բոլոր ուժերի, այդ թվում եւ թուրքերի, հետ համագործակցություն: Եվ այդ համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցել ու չեն անտեսել նաեւ հնչակյանները: Այլ հարց է, որ 1908 թ. Սահմանադրությունից հետո, Հ.Յ. Դաշնակցությունն ընտրելով ոչ լավագույն ուղին, ամբողջովին նվիրվեց օսմանյան հայրենիքի վերաշինության եւ վերափոխության գործին՝ անհեռատեսորեն աչքաթող անելով ու դրանով իսկ ակամա վնաս հասցնելով արեւմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին:

Քանի որ մեր նպատակը 1885-1908 թթ. հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերաբերյալ հնչակյանների տեսաբաններից մեկի՝ Սապահ-Գյուլյանի պատմագիտական մտքի գնահատումն է՝ ուստի ավելորդ ենք համարում ավելի խորամուխ լինել նրա «երիտթուրքերի» հետ ՀՅԴ եւ այլ ուժերի համագործակցության միակողմանի քննադատականների մեջ: Թեպետ հանգամանքն ակնհայտ է, որ երիտթուրքերին այդ համագործակցությանը մղեց հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Բայց արդո՞ք այդ

---

¹ Նույն տեղում, էջ 14:

շարժումն ընթացավ ամենաարդյունավետ ուղիով: Կարծում ենք, որ ոչ: Ինչպես կուսակցական ցանկացած հուշագիր կամ պատմաբան, Սապահ-Գյուլյանը նույնպես, նկարագրելով հայ ազատամարտի որեւէ դրվագ, որ ձեռնարկել էին հնչակյանները, չափազանցված է ներկայացնում դրա դրական հետեւանքները, փոր-ձում ավելի խոհեմ ներկայացնել իր կուսակցության մարտավարությունը, այն դեպքում, երբ այն ոչնչով չի տարբերվել, ասենք, Դաշնակցության մարտավարությունից:

Իր աշխատության մեջ հեղինակն ազատագրական շարժումը ղեկավարող բոլոր ուժերին (Դաշնակցությանը, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին, պատրիարքարանին, մտավորականներին, առևտրականներին եւ այլն) պատասխանատու է համարում հայոց ջարդերի համար, որովհետեւ նրանք համագործակցել են երիտթուրքերի հետ: Փորձում է ապացուցել, որ այս առումով ամենազգոնն ու հեռատեսը Հնչակյան կուսակցությունն էր:

Քաղաքական համակ միամտություն է «բուրում» հնչակյան կուսակցության կազմակերպած գործողություններին (Փոքր-Հայքի 1891-93 թթ. շարժումներ, Բապը Ալիի ցույց, Սասունի 1894 թ. ապստամբություն եւ այլն) հեղինակի տրված գնահատականներին: «Անգլիական մամուլը կրակ էր ժայթքում, - գրում է նա, - ահագին չափեր էր տուել Հայկական Խնդրին: Դօքտոր Դիլլոնը, «Դեյլի Տելեգրաֆ»ին ուղղած իր հռչակավոր թղթակցութիւններով՝ Սասնո անհաւասար կոիւր դիւցազներգակ ոճով նկարագրել, աշխարհի առաջն էր դրել: Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան՝ Սըր Ֆիլիպ Քըրին, Դիլլոնի գրածների տրցակը թեւքի տակ, Սուլթան Համիդին էր ներկայացրել եւ նրա առաջը փռել այն՝ ինչ որ իր դիւանագիտական ներկայացուցիչները եւ սպասարկութեան մեջ գտնուող դեղին մամուլը, ժխտում էին: Լօնդոնի մեջ բազմազանգուած

ժողովներ, հաւաքոյթներ, դասախօսութիւններ էին ունենում: Հրապարակ էին եկած համբաւաւոր գլուխներ, անվիճելի հեղինակութիւն ունեցող անձնաւորութիւններ»¹:

Ինչպէս, համոզվում ենք, Սապահ-Գյուլյանը շատ է ոգեւորված հնչակյան ձեռնարկների Եվրոպայում ունեցած արձագանքներից: Նա նաեւ այն կարծիքին է, որ դրանք հանգեցրին մայիսյան բարենորոգումների ծրագրին²:

Հետաքրքիր է, որ ըստ նրա՝ «Մեշվերեթի» շուրջ համախմբված գործիչները Ահմեդ Րիզայի գլխավորությամբ կանչում են իրենց եւ հորդորում առաջ չքաշել տարանջատման խնդիր, այլ՝ **աշխատել ներմուծել ամբողջ Օսմանյան պետության բոլոր ժողովուրդների վրա տարածվող բարենորոգումներ:** Բայց ստանում են մերժում: Իր իսկ՝ Սապահ-Գյուլյանի արտահայտութեամբ՝ «հոգեզմայլության քաղցր վայրկյանները» երկար չեն տևում, քանզի դրանց հետևում են հետապնդումներն ու ջարդերը:

Իսկ ինչո՞ւ: Դժբախտաբար, Սապահ-Գյուլյանն այս հարցին չի պատասխանում: Իսկ պատասխանը միանշանակ պարզ է՝ Եվրոպան հետամուտ էր իր քաղաքական շահերին, իսկ այդ շահերում առկա հակասութիւնները հնարավորութիւն չէին ընձեռում նրանց հանուն հայոց բարենորոգումների միասնական ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Իսկ սա թելավորում էր թուրքական իշխանութիւններին եւ արդյունքում նպաստում ջարդերի քաղաքականութեանը:

Սապահ-Գյուլյանը փորձում է արդարացնել հնչակյան տարանջատ ձեռնարկները, բայց նույնը չի անում Դաշնակցության՝ նմանաբնույթ ձեռնարկների վերաբերյալ: «Տեղի ունեցավ, - գրում

---

¹ Նույն տեղում, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 140-142:

է նա, - Կ. Պոլսոյ «օսմանյան բանկայի դեպքը»: 26 օգոստոս 1896: Հեռագիրը հասավ Պարիզ: Երեկոյեան թերթերը "Դեպքի" գլխաւոր գծերը պատմելով՝ ամենաբուն յարձակումներ գործեցին հայերի դէմ: Եկաւ եւ ահռելի կոտորածի բոթը»¹:

Այնինչ թե՛ Բանկ-Օտոմանի (Օսմանյան բանկ), թե՛ Գում-Գափուի եւ թե՛ Բապը Ալիի դեպքերին անհրաժեշտ է մոտենալ նոյն չափորոշիչներով: Ակնհայտ ճշմարտություն է, որ դրանց հիմնական նպատակը Եվրոպական տերությունների միջամտությանը հասնելու ձգտումն էր: Բայց Բանկ-Օտոմանի դեպքի հետ կապված, հետաքրքիր տեսություն է զարգացնում Սապահ-Գյուլյանը: Նա գտնում է, որ դա բխում էր «Եվրոպայի շահերի խանգարումի» տեսությունից, որով ժամանակին առաջնորդվել են նաեւ հնչակյանները²:

Հարկավ, Բանկ-Օտոմանում էր պահվում Թուրքիայում ներդրված եվրոպական կապիտալը եւ նրա պայթեցումով խոշոր հարված կհասցվեր այդ երկրների Թուրքիայում ունեցած տնտեսական շահերին: Բայց արդյոք հայ հեղափոխականներն այս դեպքում չէին ըմբռնում, որ նման արարքով ոչ թե իրենց կողմ, այլ՝ իրենց դեմ կտրամադրեին թուրքերին: Իսկ եթե հասկանալով են ձեռնարկել այդ քայլը, ապա՝ գնացել են արկածախնդրության: «Եվրոպական շահերի խանգարումի» տեսության հնչակյան հետագա ըմբռնումների հետ կապված հեղինակը գրում է, թե հնչակյանները դրանով «ուզեցել են հասկացնել, որ Հայկական Դատը եւ նրա բազուկը ներկայացնող Հայ Յեղափոխականը պիտի գար Հայաստանից եւ Հայ Ազգից քաղաքական այնպիսի նոր գոյացությունները ստեղծելու, որ Եվրոպական պետութիւնները նոյն իսկ

---

¹ Նոյն տեղում, էջ 164:

² Նոյն տեղում, էջ 165:

իրենց քաղաքական եւ տնտեսական շահերի տեսակէտով՝ աւելի լաւ պիտի համարէին Հայ քաղաքական մարմնի վրայ յենուելու, քան թուրք, որ արդէն մեռնում էր եւ չէր կարողանում ժամանակակից կէանքի բարդ պահանջներին յարմարուելու»¹:

Տեսականորեն այս խնդիրը միանգամայն ճիշտ էր դրվում, բայց արդյոք գործնականում դրա իրականացնելն այդքան դյուրին էր: Կարծում ենք, որ՝ ոչ: Հայաստանի, որի պատմական տարածքների ժողովրդագրական պատկերը թուրքական իշխանությունների կողմից ամբողջովին այնպես էին փոխվել, որ շերտընմեջ ապրող եւ հաճախակի վարչական ձեւափոխումների ու զանգվածային արտագաղթի հետեւանքով արհեստականորեն «փոքրամասնության» վերածված հայ ժողովրդից «նոր գոյացություններ» անհնար էր ստեղծել, այն էլ այնպիսին, որի վրա հենվեր Եվրոպան մեռնող Թուրքիայի փոխարեն: Այն համոզմունքին ենք, որ ստեղծված պայմաններում առավելագույնը, ինչին կարող էր հասնել հայ ազատագրական պայքարը, ազգային քաղաքական ուժերի միասնականությամբ ժողովրդի կարող ուժերի ընդհանուր զինումն ու նախապատրաստումն էր՝ ենթադրվող ստեղծվելիք բարենպաստ պահին վճռական ու հաղթական հարվածով ցանկալի արդյունքի հասնելու համար: Բայց, հակառակ դրան՝ մի կողմից տարանջատ պայքարով շարունակաբար ջլատվում էին հայոց սակավաթիվ ուժերը, մյուս կողմից մեծ տերությունների միջեւ խորացող հակասությունները չէին թողնում որ «մեռնի անբուժելի հիվանդ» Թուրքիան:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 165:

Անընդունելի է նաեւ այն, որ հայկական առաջին մասսայական ջարդերը Սապահ-Գյուլյանը փորձում է պատճառաբանել¹ Բանկ-Օտոմանի ձեռնարկով, որը, նրա կարծիքով, բացատրվում էր «Եվրոպական շահերի խանգարումի» տեսությամբ: Բայց, հեղինակը մոռանում է, որ նման ջարդերի առիթ հանդիսացավ նաեւ Բապը Ալիի ցույցը, որը ծրագրված էր եվրոպական միջամտությանն հասնելու նույն թյուր համոզմունքով: Թե Եվրոպայի շահերին հարվածելու (եթե, իրոք դրանք գոյություն ունեին) եւ թե նրա միջամտությունը ձեռք բերելու տեսություններով առաջնորդվելը միշտ հանգեցրել են դժբախտ հետեւանքների: Սա է պատմական ճշմարտությունը, որը ընդունում է նաեւ Սապահ-Գյուլյանը, բայց ափսոս որ դա անում է միայն դաշնակցական գործողությունների մասին խոսելու դեպքում:

Բավականին հետաքրքիր է աշխատության «Անբարոյական եւ հուսալքման ազդակներ» գլուխը²: Այստեղ Սապահ-Գյուլյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ավարտը կամ իր իսկ արտահայտությամբ «Հայ հեղափոխութեան վիժելը» կապում է «Միտհատեան Սահմանադրութեան» երկրորդ կիրառության, այսինքն, 1908 թ. Սահմանադրության ընդունման հետ: Թերեւս կարելի է նրա հետ այս հարցում համաձայնվել: Բայց, պնդել, որ մինչեւ այդ «Հայ Յեղափոխութիւնը ո՛չ կանգ էր առել ո՛չ էլ վիժել, այլ իր կատարեալ կենսունակութեան մէջն էր, նա շարունակում էր իր եղանակը, լինելու վիճակը եւ մտել էր մի նոր փուլի մէջ, գործում

---

¹ Հեղինակը շփոթում է պատճառն ու հետեւանքը: Ընդգծենք, որ հայկական բոլոր ջարդերը թուրքական իշխանությունների ծրագրված պետական քաղաքականության արդյունք էին եւ, մեր կարծիքով, դրանք կլինեին անկախ այն բանից, թե ինչպիսի քայլեր կձեռնակեին հայերը:

² Տե՛ս էջ 89-98:

էր իր ունեցած նորագոյն պայմաններին համեմատ»¹, այնքան էլ ճիշտ չի լինի: Արեւմտահայ ազատագրական պակշարը 20-րդ դարասկզբին, հատկապէս Սասունի 1904 թ. ինքնա-պաշտպանութիւնից հետո աստիճանաբար անկում էր ապրում: Բայց հեղինակը միանգամայն իրավացի է, երբ գրում է. «Եւ մի թէ «միտհատեան Սահմանադրութեան» երկրորդ կիրառութիւնը, որպէս պարզ դիվանագիտական խաղ, հետեւանք չէր Հայ Յեղափոխականութեան բարձրացած ալիքներին եւ դա մի թէ պատմական պարզ ճշմարտութիւն չէր, կարո՞ղ էր տարակուսանք վերցնել»²:

Իսկապէս, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, որը չգիտես ինչու ժամանակի գրականութեան մեջ «հեղափոխություն» է անվանվել, նպաստեց նաեւ թուրք տարրի մեջ հեղափոխական խմորումների աճին, որոնք ձգտելով սուլթան Համիդի վարչակարգի տապալմանը՝ փորձեցին փրկել Օսմանյան կայսրությունը մասնատումից: Սակայն, ըստ հեղինակի՝ սահմանադրությամբ արբեցողները սա չհասկացան եւ ամեն առիթով գրում էին, «որ Հայ Յեղափոխութիւնը այլեւս վիժելի է»³:

Թերեւս ճիշտ կլինէր գրել, որ ոչ թէ «վիժել է», այլեւ՝ ավարտվել է: Քանզի առաջինը նշանակում է ձախտողվել: Բայց սուլթանի տապալումը, դեպքերը ժամանակի մեջ գնահատելու դեպքում, պետք է համարել հաղթանակ, որով ավարտվեց հայ հեղափոխությունը: Այլ հարց է, որ հետագայում երիտթուրքերը երկդիղմի եւ կեղծ դուրս եկան:

Սապահ-Գյուլյանը մեծ ցավ ապրելով եւ ամիսսանքով գրում է, որ 1908-ից հետո «Այլեւս ոչ Հայ ազգ կար, ոչ Հայաստան:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 89:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 90:

Հայ ազգը օսմանեան ազգութեան մի տարրն էր դարձել, Հայաստանն էլ լոկ աշխարհագրական արտահայտութիւն՝ անցեալից մնացած»¹:

Բայց արդո՞ք մինչեւ սահմանադրութիւնը «Հայաստան» հասկացութիւն կար Թուրքիայում: Եթէ բացառենք հատուկէնտ հայալեզու հրատարակութիւններում հանդիպող հիմնականում որպէս պատմական տերմին, ապա՝ ոչ: Իսկ հայ ազգը ոչ թէ օսմանյան ազգութեան մի տարրն էր դարձել, այլ «Օսմանյան հայրենիքի մասը»՝ ձգտելով հասնել նրա վերափոխմանը եւ ժողովրդավարացմանը: Եվ եթէ այդ առումով չհասավ հաջողութեան, դա միայն Դաշնակցութեան եւ մյուս քաղաքական ուժերի մեղքը չէր: Չէ՞ որ կյանքի չկոչվեց նաեւ հետսահմանադրութեան շրջանում հնչակյանների որդեգրած «ինքնավար Հայաստանի» ծրագիրը:

Ս. Մապահ-Գյուլյանի աշխատութեան գաղափարները եւ տեսական ընդհանրացումներն ի մի բերելով, պետք է շեշտել, որ.

1. Նրա հիմնական նպատակն է ապացուցել, որ հայկական ջարդերի համար առիթներ տալու պատասխանատւութիւնը կրում են հայ ղեկավար քաղաքական, հոգեւոր, մտավորական եւ բոլոր այլ ուժերը, բացի հնչակյաններից:

2. Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի միեւնոյն նպատակով կազմակերպված դրվագները դրական է գնահատում, եթէ դրանք կազմակերպել են հնչակյանները, իսկ եթէ նոյն՝ եվրոպական միջամտութեան հույսով, դրանք կազմակերպել են այլ քաղաքական ուժեր եւ հատկապէս՝ դաշնակցականները, խստորեն քննադատում է:

3. Մեղադրում է Դաշնակցութեանը երիտթուրքերի հետ համագործակցելու համար, այն դեպքում, երբ առաջիններից մեկն իր

---

¹ Նոյն տեղում:

կուսակցությունն է ձեռնարկել համագործակցության նմանատիպ փորձեր, ասենք՝ Իթիլաֆի հետ:

Եվ վերջապես, Հնչակյան կուսակցության գործունեության անսխալականությունն ապացուցելու նրա ձգտումներն ամենեին չեն հիմնավորվում: Մի բան ակնհայտ է, որ եթե այդ կուսակցությունն իսկապես գործում էր արեւմտահայության շահերին համահունչ եւ բոլոր հարցերում իսկապես անթերի էր, ապա՝ այդքան արագորեն չէր պառակտվի եւ արդեն 1890-ական թթ.-ի երկրորդ կեսից չէր գրկվի հայ ազատամարտի առաջատարի իր դերից: Կարծում ենք, սա տրամաբանական փաստարկ է, որով ամեն ինչ ասված է:

Ավելացնենք նաեւ, որ Ս. Սապահ-Գյուլյանի մյուս ուսումնասիրությունները¹ նպատակահարմար չենք համարում քննարկել, քանզի վերլուծած այս աշխատությունը ստեղծված է մեր հիշատակած նախորդների հիման վրա եւ իր մեջ հիմնականում ներառում է նրանցում արտահայտած տեսակետները:

---

¹ Տե՛ս Սապահ-Գյուլեան Ս., Երիտասարդ Հայաստան, Փարիզ, 1908, նույնի՝ Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915, նույնի՝ Փոքր Հայքի յիշատակները, Չիկագո, 1917 եւ այլն:

**НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА
АРМЯНСКОГО НАРОДА 1885-1908ГГ. В ОЦЕНКЕ
С. САПАА-ГЮЛЯНА.**

В 1880-ых годах - в период формирования национальных партий, освободительная борьба армянского народа переживала бурный подъем, становясь более организованной и зрелой. Однако, в 1908 г. ввиду многих объективных и субъективных причин она пришла в упадок. Младотурецкий переворот и конституция 1908 г. притупили бдительность не только рядовых граждан, но представителей партий и опытных деятелей- руководителей борьбы. В результате, воспользовавшись созданной ситуацией и хаосом Первой мировой войны, младотурки сумели осуществить свой бесчеловечный план - посредством геноцида “решить” Армянский вопрос.

Об освободительной борьбе 1885-1908 гг. написано много. Наряду с другими партийными историографами к теме обратился также Сапаа-Гюлян-выдающийся деятель партии Гнчакян. Сапаа-Гюлян, излагая историю своей партии, пытается показать, что ошибки и недостатки имели место в деятельности всех партий, за исключением партии Гнчакян. Неоднократно осуждая партию Дашнакцутюн в действиях, которые давали повод турецким властям преследовать и истреблять армян, Сапаа-Гюлян забывает о том, что история самой партии Гнчакян также богата подобными действиями.

Освещая отмеченные вопросы, в статье сделана попытка объективного анализа и научной оценки работы С. Сапаа-Гюляна.

SUREN SARGSYAN
IH NAS RA

**THE ARMENIAN NATIONAL LIBERATION
STRUGGLE OF 1885-1908 IN S. SAPAH-GYULYAN'S
APPRAISAL.**

SUMMARY

In the eighties of XIX century, during the period of formation of the National parties, the national-liberation struggle of the Armenian people outlived its upsurge, getting mature and more organized. Anyway, in 1908 it fell because of many objective and subjective causes.

The Young Turk's upheaval and the Constitution of 1908 dulled the vigilance of the representatives of the national parties and the active figures-leaders of the struggle as well as the common citizens. As a result the Young Turks, taking advantage of the created situation and the favorable chaos of WW I, started to carry out their inhuman plan of "solving" the Armenian question through Genocide of the Armenian people.

About the national - liberation struggle of 1885-1908 is written a lot .The historyographer of Hnchakian party Sapah-Gyulyan also wrote about it as well as the representatives of the other Armenian national parties. He introduced the complete history of his party and tried to show that there were mistakes and shortcomings in the activities of all parties except Hnchakian party. Sapah-Gyulyan, often blaming Dashnaktsutiun party for the actions that brought the Turkish rulers to persecution and massacres of the Armenian people, overlooked that the history of Hnchakian party is also rich in such activities.

Taking into consideration the mentioned problems, we tried to introduce the objective analyze and scientific appraisal of S. Sapah-Gyulyan's work.

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ
ՄԻԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի ձևավորման հարցը հայ պատմագրության մեջ առանձին ուսումնասիրության առարկա չի հանդիսացել: Մինչ այժմ կատարված հետազոտություններում հիմնականում ներկայացվել է խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացի հանգամանակի պատմությունը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու միակուսակցական համակարգի ձևավորման պատճառներին, յուրահատկություններին և հետևանքներին:

Այդ գործընթացի ուսումնասիրության համար հատկապես կարևորվում է կառավարման ինստիտուտների ստեղծման և դրանց գործառույթների ձևավորման ընթացքի հետազոտությունն ու վերլուծությունը:

Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանի բոլշևիկյան-կոմունիստական կուսակցության գաղափարախոսության մեջ և ծրագրային դրույթներում կարևորվում էր իրենց նպատակներին հասնելու համար «պրոլետարական դիկտատուրայի» հաստատման անհրաժեշտությունը: Դիկտատուրա-անսահմանափակ իշխանություն հասկացությունն ինքնին դասակարգային մենիշխանության հաստատում է նշանակում: «Պրոլետարիատի դիկտատուրան» մարքսիզմի քաղաքական տեսության հիմնական հասկացությունն-

ներից է: Ըստ մարքսիզմի՝ կապիտալիստական և սոցիալիստական հասարակարգերի միջև ընկած է անցումային շրջան, որի քաղաքական էությունը բանվոր դասակարգի դիկտատուրան է՝ ուղղված իշխանությունից զրկված դասակարգերի դիմադրության հաղթահարմանը¹: Կոմունիստական գաղափարախոսությունում դիկտատուրային կցված է պրոլետարական բառը՝ ինչը նշանակում էր, թե այդ իշխանությունը վերապահվում էր բանվոր դասակարգին՝ հետագայում, ըստ Վ. Լենինի, բանվորա-գյուղացիական դաշինքին կամ աշխատավորությանը: Հասկանալի է, որ հասարակության նշված սոցիալական շերտերն իրենց ամբողջությամբ չէին կարող իրացնել նման գործառություններ, ուստի տվյալ գործառույթը տրվում էր բանվոր դասակարգի շահերն արտահայտող քաղաքական ուժին՝ կոմունիստական կուսակցությանը, ժողովրդի կողմից ընտրված պատգամավորական խորհուրդների (սովետների) իշխանության ձևով, ինչը կիրառվեց Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, քանի որ այդ երկրի գոյություն ունեցող խորհուրդներում արդեն իսկ մեծամասնություն էին կազմում բոլշևիկները²: Մինչ այդ՝ պրոլետարիատի կամ բանվոր դասակարգի կուսակցությունը ՌՍԴԲԿ-ն էր, որը ժամանակի ընթացքում բաժանվել էր երկու թևերի՝ մենշևիկների (չափավորների) և բոլշևիկների (կոմունիստ-ծայրահեղականների): Նրանց պառակտման գլխավոր պատճառներից մեկն այն էր, որ ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության ժամանակ (1905-1907 թթ.) մենշևիկները չէին ընդունել երկրում զինված ապստամբության և պրոլետարական դիկտատուրայի հաստատման անհրա-

---

¹Քաղաքագիտություն, Հանրագիտական բառարան (Պողոսյան Վ., Միրումյան Կ. և ուր.), Ե., 2004, էջ 343:

² История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1984, с. 203.

Ժեշտությունը: 1905 թ. ՌՄԴԲԿ 3-րդ համագումարում բոլշևիկները հայտարարեցին, որ հեղափոխության հաղթանակից հետո պետք է ստեղծվի ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն, որը պետք է լինի «հաղթանակած դասակարգերի դիկտատուրայի կառավարություն, այսինքն պրոլետարիատի և գյուղացիության հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրա»¹: Այստեղ ավելորդ չէ մեջբերել բոլշևիկների առաջնորդ Վ. Լենինի այն խոսքերը, որ «...մեկ դասակարգի դիկտատուրան անհրաժեշտ է ոչ միայն ընդհանրապես ամեն մի դասակարգային հասարակության համար, ոչ միայն բուրժուազիային տապալած պրոլետարիատի համար, այլև մի ամբողջ պատմական ժամանակաշրջանի համար, որը բաժանում է կապիտալիզմն «անդասակարգ հասարակությունից»՝ կոմունիզմից»²: Դրանից հետևում է, որ իբրև բանվոր դասակարգի շահերը ներկայացնող միակ ուժ՝ կոմունիստական կուսակցությունը պետք է ստանձներ դիկտատուրայի հաստատման իրականացումը, ինչը և տեղի ունեցավ Ռուսաստանում, որտեղ ժամանակի ընթացքում Վ. Լենինի գործի շարունակող Ի. Ստալինը կարողացավ երկրի կառավարումն ամբողջությամբ ենթարկել կոմկուսին, որի դեկին կանգնեց հենց ինքը:

Հասկանալի է, որ ռուսական կարմիր բանակի օգնությամբ խորհրդային կարգեր հաստատած Հայաստանը պետք է գնար նույն ճանապարհով, առավել ևս, որ 1922 թ. մարտին արդեն իսկ ընդգրկվել էր Անդրդաշնության մեջ, իսկ 1922 թ. դեկտեմբերին՝ դարձել նոր կազմավորված ԽՍՀՄ բաղադրատարրերից մեկը:

---

¹ ՄՄԿԿ բանաձևերում և որոշումներում, Ե., 1954, էջ 98:

² *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*, 5-е изд., т. 33, М., 1974, с. 35.

Սակայն Հայաստանում նոր կառավարման համակարգի ինստիտուտների ձևավորման և նրանց վրա կոմկուսի ազդեցության կայացման, ապա ամբողջությամբ իշխանությունն իրեն ենթարկելու գործընթացն ունեցավ իր որոշ յուրահատկությունները, որոնք իրենց հերթին պայմանավորված էին առանձին օբյեկտիվ պատճառներով:

Ինչքան էլ որ Հայաստանի խորհրդայնացումը ընթանում էր ՌԿ(Բ)Կ-ի թելադրանքով և հաշվի էր առնվում Ռուսաստանի փորձն ու շատ դեպքերում պատճենահանվում էր նրանց անցած ուղին, այնուամենայնիվ Հայաստանում չկային այն անհրաժեշտ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պայմանները, որոնք թույլ կտային համեմատաբար սահուն և արագ անցկացնելու այդ աշխատանքները:

Ամենից առաջ Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին հանրապետության արտաքին և ներքին դրությունը ծայրահեղ ծանր էր, քանի որ երկիրը հայտնվել էր Թուրքիայի հետ պատերազմական վիճակում և կրել էր ծանր պարտություն: Բացի այդ գոյություն ունեին տարածքային խնդիրներ, առկա էին տնտեսական ողբալի վիճակ, քայքայում, սով, համաճարակ, հարյուրհազարավոր գաղթականներ և այլ դժվարություններ, որոնք, անշուշտ, հրատապ լուծումներ էին պահանջում: Ասվածին պետք է հավելել այն, որ նաև խորհրդայնացած Հայաստանում իշխանության ղեկին անցած Հայկեղկոմի վարած ոչ ճիշտ քաղաքականության հետևանքով, 1921թ. տեղի է ունենում փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբությունը, որն էլ ավելի է բարդացնում կացությունը երկրի ու նոր իշխանության համար:

Մյուս կարևոր հանգամանքը, որը հնարավորություն չէր տալիս կուրորեն պատճենահանել Ռուսաստանի փորձը, այն էր, որ Հայաստանը գերազանցապես գյուղատնտեսական երկիր էր և

գործնականում չկար ձևավորված մեծաքանակ բանվոր դասակարգ, որի վրա կարող էր հենվել հայկումկուսը՝ խորհրդային կարգեր հաստատելիս: Ավելին, երբ խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո Ռուսաստանի օրինակով իսկույն սկսեցին կիրառել «ռազմական կոմունիզմի» բռնագրավումների քաղաքականությունը, այն խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար:

Մրանից բխում էր նաև այն իրողությունը, որ իրականում որոշակի քաղաքական ուժ չէին ներկայացնում Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները, որոնք առավել թուլացել էին 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունից հետո: Հայաստանի ակտիվիստ բոլշևիկների մի մասը բանտարկվել, իսկ մյուս մասը հիմնականում անցել էր խորհրդայնացված Բաքու: Տարածաշրջանում կուսակցության աշխատանքները կազմակերպում էր ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոն, որն իր հիմնական գործունեությունը ծավալում էր Ադրբեջանում: 1920 թ. հունիսի 30-ին վերոնշյալ կուսակցական մարմինը որոշում կայացրեց հիմնել Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցություն ՀԿ(բ)Կ՝ նրան տալով կուսակցության մարզային կազմակերպության իրավունքներ և ենթարկելով Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյին¹: Այս որոշման հիմնական նպատակը ապստամբության նախապատրաստումն ու խորհրդային կարգերի հաստատումն էին Հայաստանում: 1920 թ. սեպտեմբերին ՌԿ(բ)Կ ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոն հաստատում է ՀԿ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի կազմը, որի մեջ են մտնում Ի. Դովլաթյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Հ. Կոստանյանը, Ս. Տեր-Պարբիե-

---

¹ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 299:

յանը և Ա. Խանջյանը (փոքր ավելի ուշ նրա կազմի մեջ են մտնում Ս. Կասյանը և Ա. Մռավյանը)¹:

Ձևականորեն այդ կազմակերպության խնդիրն է դառնում սոցիալիստական ապստամբության կազմակերպումը Հայաստանում: Դրա հաստատումը տեսնում ենք ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ի որոշման մեջ, որտեղ համաձայնում է Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի և ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի Կովկասյան բյուրոյի այն կարծիքի հետ, որ անհրաժեշտ է Հայաստանում վճռական գործողությունների դիմել խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար, նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար և պաշտպանել նոր խորհրդային կառավարությունը²: Իրականում դա ձևականություն էր, քանի որ, ինչպես արդեն նշվել է, որպես կազմակերպչորեն գործող և հեղինակություն վայելող կուսակցություն Հայաստանի տարածքում ըստ էության այն չէր գործում, թեև կային ընդհատակյա մի քանի կազմակերպություններ ու բջիջներ: Պարզ է, որ դա հասկանում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ առաջնորդները, ուստի նախատեսում էին արտաքին ռազմական միջամտություն իրենց նպատակներին հասնելու համար:

1920 թ. նոյեմբերի կեսերին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կողմից Բաքվում ստեղծվում է Հայաստանի Ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՌՀԿ) Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ: Միա-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 1, թ. 20:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), կազմ. Կիրակոսյան Ջ. Ս., Սահակյան Ռ. Գ., Ե., 1972, էջ 456:

Ժամանակ ստեղծվում է «Հատուկ գունդ»¹, իսկ իրականում 11-րդ բանակի ուղեկցությամբ մտնում է Իջևան և հայտարարում, թե Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ երկիրը հռչակվում է խորհրդային հանրապետություն: Այդ նույն օրերին Երևանում բանակցություններ էին ընթանում ՀՀ կառավարության և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի միջև, ինչի արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում համաձայնագիր է ստորագրվում, որով ՀՀ կառավարությունը որոշ պայմաններով հեռանում է իշխանությունից՝ այն հանձնելով Դ. Կանայանի (Դրո) և ՌՄՖԽՉ կոմիսար Օ.Սիլինի համատեղ ղեկավարությամբ գործող զինվորական հրամատարությանը՝ մինչև Ռազմհեղկոմի ժամանումը Երևան: Հայաստանի ՌՀԿ-ի անդամներն էին հայ կոմունիստներ Ա. Մռավյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ի. Դովլաթյանը, Ա. Բեկզաղյանը, Ս. Տեր-Գաբ-րիելյանը²:

Դրոն և Օ. Սիլինը նույն օրը հրաման են ստորագրում Հայաստանը խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին: Դա, ի տարբերություն Հայաստանի Ռազմհեղկոմի նոյեմբերի 29-ի հայտարարությանը՝ իրավական տարրերին համապատասխանող քայլ էր, ուստի կարելի է համաձայնել այն կարծիքների հետ, որ դեկտեմբերի 2-ին է տեղի ունեցել իրական իշխանափոխությունը Հայաստանում: Իրականում սխալ է Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ այդ երկու օրերը (նոյեմբերի 29-ը և դեկտեմբերի 2-ը) միմյանց հակադրելը, քանի որ երկուսն էլ

---

¹ Այսպես է կոչվում նրա համար, որ իբր 11-րդ կարմիր բանակի կազմում հայ կամավորներից կազմվել էր հատուկ խնդիր հետապնդող խումբ, տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007, էջ 41:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 7, Ե., 1967, էջ 118:

պատմական իրողություններ են և դրանով իսկ **Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացի** (ընդգծումը մերն է-Ա. Մ.) բաղկացուցիչ տարրերն են¹:

1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին Երևան ժամանած Հայաստանի ՌՀԿ-ի նախագահ Ս. Կասյանը, հեղկոմի անդամ Ա. Նուրիջանյանը, մի քանի օր անց նրանց միացած Ա. Բեկզադյանն ու Ի. Դովլաթյանն իշխանությունը վերցնում են իրենց ձեռքը և սկսվում են Խորհրդային Հայաստանի կառավարման մարմինների ստեղծման և խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացները: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առանձնահատկություններից է այն, որ ի տարբերություն Ռուսաստանի, որտեղ 1917-1918թթ. բոլշևիկները ձախ էսեռների հետ ստեղծեցին կոալիցիոն կառավարություն, Հայաստանում, թեև Երևանի Դրո-Լեզրան համաձայնագրով խոստացվեց կառավարության մեջ ներառել երկու դաշնակցական, սակայն դա այդպես էլ չկենսագործվեց: Պարզվեց, որ դա մարտավարական քայլ էր:

Հայաստանում բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների խորհուրդների բացակայության պայմաններում ու նախքան դրանց կազմավորումը, ի տարբերություն Ռուսաստանի, երկրի կառավարման բարձրագույն գործադիր և փաստորեն օրենսդիր մարմինը դառնում է Հայհեղկոմը, որն իսկույն ձեռնամուխ է լինում առանձին ժողովրդական կոմիսարիատներ ստեղծելու աշխատանքին: Նրանց ղեկավարությունը հիմնականում դրվում է հենց այդ կոմիտեի անդամների վրա: Հայհեղկոմը, փաստորեն, նույնանում է կառավարության հետ՝ միաժամանակ իր վրա վերցնելով օրենսդիր մարմնի գործառույթները: Կնշանակի խոսք չի կարող լինել իշխամության մարմինների տարանջատման մասին:

---

¹ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 13:

Մյուս կողմից էլ հարկ է նշել, որ ինչպես և Հայաստանի Առաջին հանրապետության տարիներին, այնպես էլ այդ օրերին, իշխանության գլուխն անցած հայ գործիչները չու-նեին պետական կառավարման անհրաժեշտ փորձ: Սակայն, ի տարբերություն իրենց նախորդների, Ռուսաստանի կոմունիստների օգնությամբ կարողացան ինչ-որ չափով լրացնել այդ բացը Հայաստան ուղարկված ու կառավարման որոշակի փորձ ունեցող պետական, հասարակական և կուսակցական գործիչների շնորհիվ:

Հայաստանի նոր իշխանության առաջնահերթ խնդիրն է դառնում պետության կառավարման համակարգի արագ ստեղծումը: Այն, հասկանալի պատճառներով, չէր կարող կատարվել նախկին իշխանությունների թողած «ժառանգության» հիմքի վրա, մասնավորապես նրանց կադրերի օգտագործմամբ: Հաշվի առնելով Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը և ուղղորդվելով Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կողմից՝ Հայաստանի իշխանությունների համար կարևոր հարցերից են դառնում **խորհրդային իշխանության իրական, օրինական նորմերով հաստատման գործընթացը, այդ իշխանության պաշտպանության խնդիրները, երկրի կառավարման համակարգի ստեղծումը:** Իբրև առանձնահատկություն, ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանում բացակայում էին Խորհուրդները, ուստի ի տարբերություն Ռուսաստանի, Ուկրաինայի¹ խորհրդայնացման գործընթացների, որտեղ իշխանությունն իսկույն անցավ Խորհուրդներին, մեզանում իշխանությունն անցավ Հայաստանի Ռազմաազդեցության կոմիտեի ձեռքը: Ինչպես նշել է պատմաբան Մ. Նիկողոսյանը. «Չեղկոմները հանդես եկան ոչ միայն որպես դաշնակների դեմ մղվող պայքարի

---

¹ Տես՝ Սուբոտելնի Օրեստ, Ուկրաինա, պատմություն, Վաղարշապատ, 2010, էջ 318; <http://ukrainestory.ru/ustanovlenie-sovetskoj-vlasti-v-ukraine.html>.

օրգաններ: Հայաստանում սովետական իշխանության գոյության առաջին շրջանում նրանք իրականացնում էին պրոլետարական դիկտատուրայի ֆունկցիաները»¹: Կառավարման այս մարմինը նշանակովի էր և կազմված էր միայն կոմունիստական կուսակցության ղեկավար անդամներից, ինչը նշանակում էր, որ իշխանությունն անցավ կոմունիստներին: Հեղկոմների ստեղծումը պատմաբան Շ. Պետրոսյանը հետևալ կերպ է բացատրում. Նախ, որ բանվոր դասակարգը ավելի թույլ էր, քան կենտրոնական Ռուսաստանում: Երկրորդ, սովետների գաղափարը Հայաստանում չունեի այնպիսի ավանդույթներ, ինչպես Ռուսաստանում: Երրորդ, հեղափոխական կոմիտեները որպես իշխանության մարմիններ Հայաստանում սկսեցին առաջանալ դեռևս երկրում սովետական իշխանության հաստատումից առաջ²: **Սակայն ուշադրությունն դարձնենք այն հանգամանքին, որ դա իրավական տեսանկյունից դեռևս խորհրդային իշխանություն չէր, այսինքն, Հայաստանում դեռևս խորհրդային կարգեր չէին հաստատվել:** Այդ նույն սկզբունքով դեկտեմբերի 5-ից վերոնշյալ կոմիտեն Հայաստանում սկսում է ձևավորել տարածքային հեղկոմներ, մասնավորապես այդ օրը Թավաքյայանի նախագահությամբ ստեղծվեց Արարատյան նահանգի հեղկոմը, որը վարչական նորամուծություններից հետո (վերացվեցին նահանգները և կազմավորվեցին 9-ը գավառ և 30 շրջան կամ գավառակ) վերանվանվեց Երևանի գավառային հեղկոմ: Այդ սկզբունքով հեղկոմներ ստեղծվեցին Հայաստանի բոլոր գավառներում և գավառակներում, ինչի հիմնական նպատակն էր վե-

---

¹ Նիկողոսյան Մ., Սովետները Հայաստանում, Ե., 1968, էջ 164:

² Պետրոսյան Շ. Ն., Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը և նրա պատմական զարգացումը, Ե., 1982, էջ 13:

րջ տալ անիշխանությանն ու երկրում հաստատել բանվորա-գյուղացիական դիկտատուրա:¹

Խորհրդային իշխանություն իրականում հաստատելու, պետական կյանքի առանձին ոլորտները ղեկավարելու նպատակով Հայհեղկոմը ստեղծեց ներքին գործերի, արտաքին գործերի, հողագործության, ռազմական, լուսավորության, արդարադատության, ֆինանսների, պարենավորման, աշխատանքի, առողջապահության, սոցիալական ապահովության և ճանապարհների, փոստի ու հեռագրի ժողովրդական կոմիսարիատներ:

Նրանց մեջ հատուկ դեր էր տրված ներքին գործերի կոմիսարիատին, որի ղեկավար է նշանակվում հեղկոմի անդամ Ի. Դովլաթյանը: Այդ կոմիսարիատը Հայաստանի բարձրագույն վարչական մարմինն էր, որին իրավունք էր տրված տեղերում իշխանության կազմակերպումը, բոլոր վարչական մարմինների գործունեության հսկողությունը: Այդ կառավարման մարմինը Հայհեղկոմի համաձայնությամբ կարող էր հեռացնել տեղական հեղկոմների անդամներին և նշանակել նորերին²:

Խորհրդային իշխանությունը պաշտպանելու համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև Ռազմական ժողկոմատը, որի ղեկավար է նշանակվում հեղկոմի անդամ, «հեղափոխության թշնամիների» նկատմամբ իր կարծի դիրքորոշմամբ հայտնի՝ Ա. Նուրիջանյանը, ով իսկույն ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի նախկին բանակի վերակազմավորմանը:

Նորահռչակ Խորհրդային Հայաստանի կառավարման համակարգում բոլշևիկները կարևոր դեր էին հատկացնում նաև Հայ-

---

¹ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Ե., 2006, էջ 15:

² Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 1960, էջ 426:

հեղկումի նախագահ Ս. Կասյանի դեկտեմբերի 6-ի առաջին իսկ դեկրետով հիմնված Արտակարգ հանձնաժողովին (ԱՀ): Հենց այս պատժիչ մարմնի վրա է հիմնականում դրվում ոչ պրոլետարական կուսակցությունների վերացման և այլ բռնաճնշումների կատարումը:

Արտակարգ Հանձնաժողովը կոչված էր պայքարելու «հակահեղափոխության, սպեկուլյացիայի և պաշտոնական հանցագործությունների դեմ»¹:

Հավելենք նաև, որ նույն դեկրետով, Հայաստանի կարմիր բանակում հակահեղափոխական հանցագործությունների դեմ պայքարելու նպատակով ստեղծվեց ԱՀ-ին կից Հատուկ բաժին:

1921 թ. հունիսին ԱՀ-ն արդեն կոչվում էր ՀՄԽՀ հակահեղափոխության, զեղծումների, չարաշահության և լրտեսության դեմ պայքարող Արտակարգ Հանձնաժողով ²:

ՀՄԽՀ ԱՀ-ի առաջին նախագահ է նշանակվում Այվազյանը, տեղակալ՝ Ամատունին, 1921 թ. հունվարի վերջին այն արդեն դեկավարում էր բոլշևիկ Շավարշ Ամիրխանյանը (մինչև 1924 թ.), որի տեղակալն էր Սերգեյ Մելիք-Օսիպովը (1924-1929 թթ. դեկավարել է այդ համակարգը): 1921թ. հունվարի կեսին Հայաստան գործուղվեց ՀԱՀ-ի համակարգում աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող Գ. Աթարբեկյանը³:

Հայաստանում բռնաճնշիչ այդ մարմնի ստեղծումը կատարվում էր Ռուսաստանի փորձի հիման վրա, որտեղ ճանաչված բոլշևիկ Ֆ. Ձերժինսկու դեկավարությամբ Համառուսաստանյան ԱՀ-

---

¹ Апинян Н.А., Органы Государственной безопасности Советской Армении в период строительства социализма, Е., 1980, с. 15.

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, թ.90:

³ Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002, էջ 22:

ն մեծ և շատ կարևոր աշխատանքներ է կատարել հակահեղափոխության դեմ պայքարում¹: Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների առջև նույնպես ծառայել էին նման խնդիրներ: Եվ այս կառույցների ստեղծման նպատակը իշխանությունն ուժի միջոցով պահելն ու ամրապնդելն էր:

Հայաստանում իշխանությունը պահելու խնդիր կար, որովհետև ՀԿ(բ)Կ-ն որպես քաղաքական կազմակերպություն դեռևս այն քանակական և կազմակերպչական ներուժը չունեիր, որ կարողանար իր ձեռքը վերցնել իրական իշխանությունը:

1920 թ. դեկտեմբերին Երևանում ձևավորվել էր Հայաստանի կոմկուսի կազմբյուրոն, որի անդամներն էին Հ. Կոստանյանը, Հ. Լազյանը, Գ. Ալիխանյանը, Ի. Դովլաթյանը, Ս. Բաղդատյանը, ապա այդ կազմը համալրեցին Ա. Խաչիկը, Ա. Լալանան, Աժ. Հովհաննիսյանը: Կուսակցության Կենտկոմի տեխնիկական քարտուղարի պարտականությունները դրվեցին Գ. Ալիխանյանի վրա:

1921 թ. կուսակցական կոմիտեներ ստեղծվեցին Հայաստանի 9-ը գավառներում և 39 գավառակներում (շրջաններում)²:

Ինչպես ցույց տվեցին 1921 թ. մայիսին և դեկտեմբերին անցկացված Հայաստանի կոմկուսի անդամ-թեկնածուների վերացուցակագրման ու գտման արդյունքները՝ հանրապետության կոմունիստների և թեկնածուների թիվը հուլիս ամսին անցնում էր 5000-ից³:

Հանրապետությունում լուրջ խնդիրներ կային ղեկավար կադրերի, հատկապես կուսակցական կադրերի հարցում, ուստի

---

¹ Տե՛ս Կрасная книга ВЧК, т.1, 2, М., 1989, Голиков Д., Крушение антисоветского подполья в СССР, кн. 1, 2, М., 1986 և ուրիշներ:

² Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, էջ 333:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 21 հուլիսի 1921 թ.:

Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը կոչ արեց բոլոր հայ պատասխանատու ընկերներին գալ Հայաստան: Այդ դիմումին ընդառաջեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, որը Հայաստան գործուղեց հայազգի մի քանի հարյուր կոմունիստների, այդ թվում՝ Ա. Մյասնիկյանին, Ս. Լուկաշինին, Պ. Մակինցյանին, Ա. Կարինյանին և ուրիշներին:

ՀԿ(Բ)Կ-ի միակուսակցական համակարգի կայացման ճանապարհին կազմակերպած կարևոր քայլերից էր 1922 թ. հունվարին հրավիրած 1-ին համագումարը, որտեղ ընտրվեց Կենտկոմի նոր կազմ, ապա Կենտկոմի քարտուղար ընտրվեց Աշոտ Հովհաննիսյանը, ով, փաստորեն, ղեկավարեց այդ կազմակերպությունը մինչև 1927 թ. հուլիս: Հետագայում նրան փոխարինեց Հ. Հովսեփյանը, իսկ 1930-ից 1936 թթ. հուլիս Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարն էր Ա. Խանջյանը:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի կոմկուսը, որպես կազմակերպություն, 1920-ականների սկզբներին իրավաբանորեն չէր հանդիսանում իշխանության գործառույթներ կատարող մարմին և պետական շինարարության մեջ առավել կարևորվում էր Հայաստանի ՌԿԿ-ի (թեև Հայաստանի ՌԿԿ-ն իր կազմով նույնանում էր ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի հետ), և ապա Ժողկոմխորհի դերը: 1921 թ. մայիսից վերջինիս ղեկավար էր հաստատվել ճանաչված բոլշևիկ Ալ. Մյասնիկյանը: Հասկանալի է, որ իշխանության այդ մարմինները հիմնականում ուղղորդվում էին Մոսկվայից և Թբիլիսիից (Անդրերկրկոմից), սակայն բուն Հայաստանում ունեին որոշակի դերակատարություն: Միայն 1925 թ. Ալ. Մյասնիկյանի ողբերգական մահից հետո է նկատվում կուսակցական մարմինների և նրանց քարտուղարների դերի աստիճանական բարձրացումը հանրապետության կառավարման մեջ: Արդեն Ա. Խանջյանի ղեկավարու-

թյան օրոք Հայաստանի կոմկուսը դառնում է հանրապետության իրադրության լիիրավ տերը: Սակայն այս գործընթացը տեղի էր ունենում ամբողջ Միության մասշտաբով, որովհետև այդ ընթացքում ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի 1-ին քարտուղար Բ. Ստալինը ճանապարհ էր հարթում մենիշխանության և տոտալիտարիզմի հաստատման համար:

Հայաստանում խորհուրդներն առաջին անգամ կազմավորվել են 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ալեք-սանդրապոլում, Երևանում, Կարսում, Կապանում, Սարիղամիշում և այլն: Սակայն 1918թ. սկզբներին, թուրքական ներխուժման և երկրում ազգային-բուրժուական կարգերի հաստատման հետ, նրանք դադարեցին գոյություն ունենալ¹:

1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, համապատասխան ընտրություններից հետո տեղի է ունենում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդների 1-ին համագումարը Երևանում, որին մասնակցող 252 պատգամավորներից 218-ը կոմունիստներ էին: Փաստորեն այդ ժամանակ է իրավաբանորեն Հայաստանում հաստատվում խորհրդային իշխանությունը և ընդունվում ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը, որն օրինականացնում է այդ իշխանությունը, մասնավորապես 11-րդ հոդվածով օրենսդրեն ամրապնդվում է պրոլետարիատի դիկտատուրան²: Այդ համագումարում ընտրվում է Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի առաջին կազմը, որի նախագահ ընտրվեց Ս. Համբարձումյանը, իսկ ժողովրդական

---

¹Эльчибебян А. М., От Ревкомов к Советам, Е., 1978, с. 8.

² Հայկական ՍՍՌ օրենքների, Գերագույն Սովետի նախագահության հրամանագրերի և Հայկական ՍՍՌ կառավարության որոշումների ժամանակագրական ժողովածու, 1920 թ. նոյեմբերի 29-1938 թ. դեկտեմբերի 31, Ե., 1963, էջ 88:

կոմիսարների խորհրդի (կառավարության) նախագահ հաստատվեց Ա. Մյասնիկյանը:

Հատկապես Ա. Մյասնիկյանի Հայաստան գալուց հետո ակնհայտ է դառնում գործադիր իշխանության փաստացի գերակայությունը երկրում: Դա ինչ-որ առումով կրկնում էր 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ստեղծված իրավիճակը, որտեղ կոմունիստական կուսակցության առաջնորդ Վ. Լենինը ստանձնեց ժողկոմխորհի նախագահի (կառավարության ղեկավարի) պաշտոնը և ոչ թե կուսակցության ղեկավարի:

Իրականում երկրի միակուսակցական համակարգի ձևավավորումը տանում էր ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմի) և անձի պաշտամունքի հաստատմանը: Դա նախ և առաջ արտահայտվում էր նրանով, որ ամբողջ պետության (ԽՍՀՄ-ի) մասշտաբներով կյանքի բոլոր ոլորտներին վերաբերող որոշումները կայացվում էին կուսակցական մարմիններում, իսկ հանրապետությունում իրական, թե, որպես կանոն, ձևական որոշումները կայացնում էին հանրապետական կոմունիստական կուսակցության մարմնում: Վերջինս կրկնօրինակում և տեղայնացնում էր վերադասի որոշում-հրահանգները: Այդ որոշումների հիմնական կատարողները կոմկուսի անդամներն էին, իսկ կատարման վերահսկողությունն ամբողջությամբ դրված էր կուսակցական մարմինների վրա:

Միակուսակցական համակարգը ամբողջատիրության հաստատման առաջին և գլխավոր պայմանն է, ուստի Խորհրդային Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը ևս ընթացավ ամբողջատիրության ստեղծման ճանապարհով և չէր էլ կարող լինել այլ կերպ:

Այսպիսով, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման և միակուսակցական համակարգի ձևավորման գործընթացներում կարելի է առանձնացնել հետևյալ առանձնահատկությունները՝

- Խորհրդային կարգերը հաստատվեցին արտաքին ուժերի մասնակցությամբ, իսկ ավելի ստույգ՝ ճնշմամբ, ինչին նպաստեց այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի ծանր արտաքին և ներքին դրությունը:

- Հայաստանի Առաջին հանրապետության դաշնակցական ղեկավարությունը ստիպված էր կամավոր հանձնել իշխանությունը բոլշևիկներին, սակայն Հայաստանը չխուսափեց քաղաքացիական կռիվներից, ինչն իր հետևանքներն ունեցավ խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթացների վրա՝ դժվարացնելով դրանք, զգաստացնելով և դասեր տալով այդ իշխանություններին:

- Որոշ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը գտնվում էր կոմունիստներից կազմված Հայաստանի ՌՉԿ-ի ձեռքին, որը կատարում էր իշխանության բոլոր գործառույթները (օրենսդրական, գործադիր և դատական), այսինքն երկիրը, անգամ ձևականորեն, չէր ղեկավարվում խորհուրդների կողմից:

- Ի տարբերություն Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և առանձին երկրամասերի Հայաստանում գործել են ոչ ընտրովի իշխանության մարմիններ (Հեղկոմներ): Ընտրովի մարմինները (խորհուրդները) ձևավորվել են միայն իշխանության հաստատումից մեկ տարի անց:

- Իբրև յուրահատկություն, ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի, Հայաստանում չստեղծվեց կոալիցիոն կառավարություն, թեև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսվում էր Հայկեղկոմի կազմի մեջ ներառել երկու դաշնակցականների:

- Իշխանությունը բոլշևիկներին անցնելուց հետո Հայաստանում ընտրովի մարմինների և այդ մարմինների կողմից գործադիր իշխանության բացակայության պայմաններում՝ իշխանության գործառույթներում առաջնային դերակատարություն են ստանձնում նշանակովի ուժային կառույցները՝ հանձինս Ռազմական և Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատների ու Արտակարգ հանձնաժողովի, որոնցից վերջին երկուսը փաստորեն ձևավորում, ամրապնդում են կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը Հայաստանում 1920-ական թվականներին:

- Կոմունիստների կողմից իշխանությունը վերցնելու պահին Հայաստանում չկար մեծաքանակ և կազմակերպչորեն ամուր կոմունիստական կազմակերպություն (կուսակցություն): Այն որպես ՌԿ(բ)Կ-ի մարզային կազմակերպություն ստեղծվել էր Բաքվում, ապա նոր տեղափոխվել Հայաստան: Հանրապետությունում կոմկուսն ուժեղացնելու նպատակով ՌԿ(բ)Կ-ի որոշ-մամբ Հայաստան աշխատանքի են տեղափոխվում հարյուրավոր հայազգի կոմունիստները, որոնք ժամանակի հետ ամրապնդում են կոմկուսը և դառնում իշխանության իրական կրողները:

- 1920 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբերին Հայաստանում չկային բանվորա-գյուղացիական և զինվորական խորհուրդներ, որոնց ընտրությունները տեղի ունեցան միայն 1921 թ. վերջերին, իսկ առաջին համագումարը կայացավ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, որն ընտրեց ԿԳԿ-ի և ժողկոմխորհի նախագահին, ընդունեց Սահմանադրությունը, ինչով կարելի էր ասել, որ ձևականորեն օրինականացվեց իշխանությունների անցումը խորհուրդներին: Այդ իմաստով, կարելի է նշել, որ իրականում Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման գործընթաց է տեղի ունեցել, որը սկսվել է 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին, երբ Հայաստանի ՌՀԿ-ն հայտարարեց այդ մասին, ապա դեկտեմբերի 2-ին ՀՀ կառավարությունը իշխանությունը կամավոր փոխանցեց ՀՌՀԿ-ին, հետա-

գայում կազմավորվում են Հայաստանի խորհուրդները, որի առաջին համագումարում՝ 1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ձևավորվում են Խորհուրդները ու կառավարության ղեկավար մարմինները և ընդունվում է հանրապետության առաջին Սահմանադրությունը:

- «Պրոլետարական դիկտատուրայի» հաստատման իրավական փաստաթուղթը դարձավ ՀՍԽՀ առաջին Սահմանադրությունը, որի 11-րդ հոդվածը ամրապնդեց այդ փաստը: Դա ոչ այլ ինչ էր, քան կոմկուսի մենիշխանության հաստատման օրինականացում:

Այդպիսով, օրինականացվեց կոմկուսի մենիշխանությունը, որը 1920-ական թթ. վերջերից և 1930-ականների սկզբներից ԽՍՀՄ-ը, բնականաբար և նրա մասը կազմող Հայաստանը, տարավ դեպի տոտալիտարիզմ: Կյանքի բոլոր ոլորտներում իրազորվող քայլերի մասին որոշումները սկսեցին կայացնել կուսակցական մարմինները և դրանց իրականացման վերահսկողությունն ամբողջովին դրվեց այդ մարմինների վրա:

АРАМ МАНУКЯН
ИИ НАН РА

**УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ОДНОПАРТИЙНОЙ
СИСТЕМЫ ПРАВЛЕНИЯ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1920-Х
ГОДАХ**

Формирование однопартийной системы правления в Советской Армении не было предметом отдельного изучения в армянской историографии. Для исследования данного процесса особенно

важно изучение и анализ процесса формирования институтов правления.

В Армении процесс установления советской власти и формирование однопартийной системы проходили под руководством РК(б)П и во многом были схожи с теми процессами, которые проходили в Советской России, однако имели свои особенности, что было связано с конкретным внутренним и внешним положением Армении. В частности, в Армении добровольная передача власти большевикам проходила под давлением внешних сил, чему способствовало тяжелое внутреннее и внешнее положение республики.

Процесс установления советской власти проходил в течение почти двух лет с 29 ноября 1920г. по февраль 1922 г., когда была принята первая Конституция Арм.ССР на первом Съезде народных депутатов. За этот период власть Армении находилась в руках Армревкома, члены которого были коммунисты. Единоличное правление коммунистов в Армении окончательно установилось в конце 1920-х - начале 1930-х гг.

ARAM MANUKYAN

IN NAS RA

**ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER AND PECULIARITIES
OF FORMATION OF ONE-PARTY RULE IN SOVIET
ARMENIA IN 1920**

SUMMARY

Formation of one-party rule in Soviet Armenia has not been the subject of a separate study in the Armenian historiography. To study this process, it is important to analyze the formation of institutions of governance.

In Armenia, the process of establishment of the Soviet power and the formation of one-party system took place under the guidance of RC(b)P and in many respects was similar to those processes that took place in Soviet Russia, but had its own characteristics, which were associated with a specific internal and external situation of Armenia. In particular, voluntary transfer of power to the Bolsheviks in Armenia took place under the pressure of external forces, in conditions of a hard internal and external situation in the country. The process of establishment of the Soviet power was held for nearly two years from November 29, 1920 to February 1922, when was adopted the first Constitution of Soviet Armenia. During that period the government of Armenia was in the hands of Armrevcom. Personal rule of communists in Armenia was established in the late 1920 - early 1930.

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԴԵՄ ԽՍՀՄ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Երկրորդ Համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների տարիներին հանդիսանալով ԽՍՀՄ սահմանամերձ տարածք և ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ, Խորհրդային Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ԽՍՀՄ «ռազմական նախապատրաստություններում»: Իր հերթին՝ խորհրդա-թուրքական, իսկ պատերազմի ավարտական փուլում՝ նաև ԽՍՀՄ-Արևմուտք դիվանագիտական դիմակայության ոլորտում էր հայտնվել 1921 թ. մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքների՝ Կարս, Սուրմալու, Արդահան, Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի սկզբից խորհրդային երկրի քաղաքական ղեկավարությունը և կարմիր բանակի հրամանատարությունը սկսեցին հատուկ ուշադրություն հատկացնել ԽՍՀՄ հարավային սահմանների, այդ թվում անդրկովկասա-թուրքական, ամրապնդման և ռազմականացման խնդիրներին: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում կուտակվում էին ռազմական զգալի ուժեր և միջոցներ, հիմնականում՝ ռազմական ավիացիա և հակաօդային պաշտպանության սպառազինություն:

Ռազմական նախապատրաստություններն առաջին հերթին պայմանավորված էին նրանով, որ խորհրդային ռազմական հետախուզության գաղտնի տվյալների համաձայն, անգլո-ֆրանսի-

ական դաշինքում քննարկվում էր Բաքվի նավթարդյունաբերական համալիրի և ԽՍՀՄ հարավային սահմանների ուղղությամբ ավիացիոն ուժակոծությունների հնարավորությունը: Պետք է նկատել, որ 1940 թ. մարտի սկզբին անգլիական շտաբի ղեկավարությունը հանձնարարել էր կառավարությանը նախապատրաստվել հնարավոր ուժակոծությունների:¹ Հայտնի է նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում նկատվում էին անգլիական լրտեսինքնաթիռների թռիչքներ ԽՍՀՄ օդային տարածքում:² Խորհրդային Միության ղեկավար Ի. Ստալինը, մինչև ԽՍՀՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի անակնկալ հարձակումը, համոզված էր, որ երկրի հիմնական հակառակորդների թվում է առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան: Խորհրդային ղեկավարությանը հայտնի էին դարձել Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերը՝ ԽՍՀՄ-ի վրա հնարավոր հարձակման դեպքում, որպես ռազմական հենադաշտ օգտագործելու Թուրքիայի տարածքը: Այդ համատեքստում Խորհրդային Միությունը չէր բացառում նաև ռազմական ընդհարումը Թուրքիայի հետ, որպես Արևմուտքի, ինչպես նաև ֆաշիստական Գերմանիայի գլխավոր դաշնակցի: Վերջիններիս ծանրակշիռ օգնությամբ Թուրքիայի ռազմականացումը չէր կարող չանհանգստացնել խորհրդային ղեկավարությանը և կարմիր բանակի հրամանատարությանը:

Ելնելով նշված դատողություններից, խորհրդային ղեկավարությունն ընդունեց միջոցառումների կոնկրետ համալիր ծրագրեր՝ Թուրքիայի տարածքից Մեծ Բրիտանիայի հնարավոր հարվածներին պատրաստ լինելու համար: Այսպես, արդեն 1940 թ.

---

¹ Якушевский А., Агрессивные планы и действия западных держав против СССР в 1939-1941 гг. Военно-исторический журнал, Москва, 1981, № 8, с. 52-53.

² Документы внешней политики СССР 1940 – 22 июля 1941. т. 23, кн I. Москва, 1995, с. 227-228.

սկզբին Անդրկովկասի ռազմական շրջանում սկսեցին տեղակայվել ավիացիոն զորամասեր, ռազմական կործանիչներ և ուժակոծիչներ, ռազմական այլ միջոցներ ու տեխնիկա: Մեկ տարում դրանց քանակը ռազմական շրջանում աճեց ավելի քան 4 անգամ:¹

1940 թ. վերջին և 1941 թ. սկզբին պաշտպանունակության ամրապնդումը երկրի հարավային սահմաններում դարձավ ավելի հրատապ: ԽՍՀՄ ռազմական այլ շրջաններից Անդրկովկաս տեղափոխվեցին հրետանային ու տանկային զորամասեր, դրանք հիմնականում տեղակայվում էին Խորհրդային Ադրբեջանում, սակայն բաժին հասավ նաև Հայաստանին ու Վրաստանին: Վերջինս իր հերթին հրատապ դարձրեց վերակառուցելու հանրապետությունների արդյունաբերական որոշ գործարանները և ձեռնարկությունները՝ վնասված ռազմական տեխնիկան առագ վերանորոգելու, ինչպես նաև ռազմարդյունաբերական պատվերներ կատարելու համար: Այդ նպատակով Ադրկովկասի խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում Հայաստան, ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և հումք: Խորհրդային Հայաստանում ռազմական տեխնիկա, մասնավորապես տանկեր վերանորոգելու առաջադրանքներ ստացան Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի (Գյումրի) մեխանիկական գործարանները: Այսպես, Խորհրդային Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում տեղակայված ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմիսարիատի Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի ռազմխորհրդի կողմից ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահին 1940 թ. մայիսի 10-ին ուղղված թիվ 0041730 գրությունով, «Պատերազմական ժամանակի միջոցառումների

---

¹ Мельтюхов М.И., Упущенный шанс Сталина, Советский Союз и борьба за Европу. 1939-1941 гг. (Документы, факты, суждения), Москва, 2002, с. 215-216.

նախապատրաստական աշխատանքների անցկացման կարգին համապատասխան, խնդրվում էր.

1. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային տրանսպորտի ժողկոմատին, որպեսզի ընթացիկ տարվա ամենասեղմ ժամկետներում կառուցի 8 բենզալցակայան և կազմակերպի դրանց շահագործումը հետևյալ վայրերում. Լենինական՝ 200 խորանարդ մետր տարողությամբ և լիցքավորման 4 կետով; Համամլու՝ համապատասխանաբար՝ 100 և 2; Դիլիջան, Սևան և Վորոնցովկա (Կալինին)՝ 60 և 1; Սարդարապատ, Միկոյան և Ապարան՝ 60 և 2:

2. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային և տեղական արդյունաբերության ժողկոմատներին, ինչպես նաև Երքաղխորհրդի տեղական արդյունաբերության վարչությանը, ձեռք առնելու համապատասխան միջոցներ՝ Պաշտպանության ժողկոմատի տանկերի, ռազմական և այլ ավտոմեքենաների ու տրակտորների ամենամայա վերանորոգումը պատերազմական ժամանակում ապահովելու նպատակով»:¹

Մասնավորապես, հանձնարարվում էր Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի մեխանիկական գործարաններում վերանորոգման ընդունել համապատասխանաբար՝ 15 և 10 հատ S-26 մակնիշի տանկեր: Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններից բացի ռազմական և այլ մեքենաների ու տրակտորների վերանորոգում պետք է իրականացնեին նաև Կիրովականի, Ախտայի, Արթիկի, Հոկտեմբերյանի և Նոր Բայազետի վերանորոգման կայանները:

Նշված ծրագրի կատարումն ապահովելու նպատակով հանձնարարվում էր կարգադրել ժողկոմատներին, որպեսզի վերջին-

---

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 8, գ. 7, թ. 613-614:

ներս անհապաղ հայտեր ներկայացնեն ԽՍՀՄ Ժողտնտխորհուրդ՝ անհրաժեշտ քանակի պահեստամասեր և նյութեր ստանալու համար: Կարգադրվում էր նաև «Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի համապատասխան ստորաբաժանումից անմիջապես ընդունել անհրաժեշտ քանակությամբ մեքենաներ՝ վերանորոգման աշխատանքները յուրացնելու նպատակով»: Գրությունը ստորագրել էին Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի առաջին դեմքերը՝ գորքերի հրամանատար, բանակի երկրորդ աստիճանի հրամանատար Ի.Վ. Տյուլենը, ռազմխորհրդի անդամ, դիվիզիոնի կոմիսար Դորնինը և շտաբի պետ Ֆ.Ի. Տոլբուխինը:¹ Վերջինս վկայում է Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի ղեկավարության կողմից խնդրին մեծ կարևորություն տալու մասին: Նշենք, որ 1940 թ. հիմնադրված Հայկեկտրագործարանի հիման վրա վերակազմավորված և ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմիսարիատի համակարգում ընդգրկված Երևանի թիվ 447 գործարանում 1942 թ. աշնանից սկսեցին իրականացվել նաև մարտերում վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ, մինչև տարվա վերջ գործարանը վերանորոգեց շուրջ 36 միավոր ինքնաթիռ:²

Անդրկովկասում ռազմական ներուժի կուտակմանը զուգահեռ երկրի ղեկավարությունը և բանակի հրամանատարությունը հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ինչպես Թուրքիայի վերաբերյալ հետախուզական տվյալների հավաքմանը, այնպես էլ Մերձավոր արևելքում ռազմական գործողությունների հնարավոր թատերաբեմի ուսումնասիրությանը: ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի դի հետախուզության հետախուզական տվյալների համա-

---

¹ Տես նույն տեղում:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 8, թ. 103-104:

ձայն, 1940 թ. փետրվարի 1-ի դրությամբ թուրքական հակաօդային պաշտպանության համակարգը (ՀՕՊ) պարունակում էր 13 զենիթային դիվիզիա և 3 առանձին զենիթային մարտկոցներ: Խորհրդային հետախուզության փաստաթղթերում ուշադրություն էր դարձվում Թուրքիայի ռազմական ավիացիայի գնահատականին: 1940 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ նրանում առկա էր 800 ինքնաթիռ, որոնցից 350-ը՝ ժամանակակից տեսակի: Նշվում էր նաև, որ չնայած այն օգնությանը, որ տրամադրում են Թուրքիային Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, թուրքական ՀՕՊ-ն այնուհանդերձ խոցելի է, քանի որ արդյունավետ չեն գործում ռադարային սարքավորումները, ցածր է հրամանատարական կազմի ռազմական պատրաստվածությունը և այլն:¹

Արդեն 1940 թ. ապրիլին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմատի և Գլխավոր շտաբի համապատասխան կարգադրությամբ, կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարությունը կարգադրում է Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի հեռահար ուժակոծիչների գնդերին ուշադրություն դարձնել, մշակել և ուսումնասիրել ավիահարվածների հնարավորությունը ռազմավարական այնպիսի կարևոր շրջանների վրա, ինչպիսին են Ալեքսանդրիան, Բեյրութը, Նիկոսիան, Ստամբուլը, Անկարան, Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները և այլն: ԽՍՀՄ սևծովյա նավատորմի ռազմաօդային ուժերի առաջ խնդիր էր դրվում՝ պատրաստ լինել հարվածներ հասցնելու Թուրքիայի ռազմածովային նավատորմի, Մարմարի ծովի և Բոսֆորի նեղուցի շրջանում տեղակայված ռազմակայանների ուղղությամբ:²

---

¹ Տես Степанов А.С., Военные планы и оборонная промышленность СССР накануне и в начале Второй мировой войны: британский фактор. Отечественная история, Москва, 2006, № 3, էջ 36-37.

² Տես նույն տեղում, էջ 35:

Նշված մոտեցումները և կարմիր բանակի առջև դրված մարտական առաջադրանքերն առաջին հայացքից թեև բախտախնդիր ու ցնորքային էին, սակայն ցույց են տալիս, որ ԽՍՀՄ-ը շարունակում էր դիտել Թուրքիան որպես հնարավոր հակառակորդ: Ավելին, խորհրդային առաջնորդների անդրկուլիսյան գաղտնի բանակցություններում երբեմն առաջ էին քաշվում Թուրքիայի հնարավոր մասնատման վերաբերյալ գայթակղիչ գաղափարներ: Այսպես, Կոմինտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղար Գեորգի Դեմիտրովի հետ 1940 թ. նոյեմբերի 25-ին ունեցած զրույցի ժամանակ Ի. Ստալինը արտահայտվում է բավական հստակ. «Մենք թուրքերին կվնդենք դեպի Ասիա: Դա ի՞նչ Թուրքիա է, այնտեղ 2 մլն վրացի կա, 1,5 մլն հայ, 1 մլն քուրդ և այլն: Թուրքերը միայն 6-7 միլիոն են»:¹ Ստալինը, իհարկե, չափազանցնում էր, բայց դրանից նրա հեռահար մտադրությունների բուն էությունը չէր փոխվում:

1941 թ. մարտի 25-ին Մոսկվայում և Անկարայում թեև հրապարակվեց կողմերի նկատմամբ հնարավոր ռազմական ագրեսիայի դեպքում չեզոքության մասին խորհրդա-թուրքական համատեղ հռչակագիրը, սակայն, դա չէր խանգարում, որպեսզի խորհրդային հետախուզությունը շարունակեր գաղտնի նոր տեղեկություններ հավաքել Թուրքիայի ռազմական ներուժի մասին: Մասնավորապես, Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի Խորհրդային Հայաստանում տեղակայվող հետախուզության բաժինն ապրիլ ամսին գաղտնի տեղեկանք էր պատրաստել Էրզրումում (Կարինում), Սարիղամիշում, Արդվինում և այլ շրջաններում տեղակայված թուրքական բանակի և նրա սպառազինության մասին:²

---

¹ Димитров Г., Дневник (9.ІІІ.1933 - 6.ІІ.1949), София, 1997, с. 203.

² Степанов А.С., նշվ. աշխ., էջ 86-87:

Թուրքիայի հակախորհրդային քաղաքականության դրսևորումն էր՝ 1941 թ. հունիսի 18-ին, Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելուց ընդամենը 4 օր առաջ, ստորագրված գերմանա-թուրքական բարեկամության և չհարձակման մասին պայմանագիրը: Ուստի պատերազմի սկզբիցնեթ Ի. Ստալինը շարունակում էր չվստահել Թուրքիային, արդեն 1941 թ. հուլիսի 4-ին Անդրկովկասի հանրապետությունների կոմկուսների առաջին քարտուղարների, Հայաստանի՝ Գ. Հարությունյանի, Վրաստանի՝ Կ. Չարկվիանիի և Ադրբեջանի՝ Մ. Բադիրովի, հետ հանդիպման ժամանակ Ստալինը հայտարարեց. «Ռազմաճակատը ձեզանից հեռու է, բայց, համենայնդեպս, դուք գտնվում եք վտանգավոր գոտում: Մենք չենք կարող վստահ լինել, որ Թուրքիան չեզոքություն կպահպանի»:¹

Թուրքական վտանգի մասին շարունակում էին վկայել նաև Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի հետախուզության նոր տվյալները: 1941 թ. օգոստոսի 15-ի տվյալների համաձայն, թուրքանդրկովկասյան սահմանին տեղակայված էին թուրքական 48 հետևակային դիվիզիաներից 28-ը կենտրոնացված էին Վան-Երևան, Կարս-Գյումրի և Արդահան-Ախալցխա-Ախալքալակ ուղղություններով: Միաժամանակ, թուրքական կողմը ծավալել էր ճանապարհաշինարարական մեծածավալ աշխատանքներ՝ ռազմական փոխադրումների նպատակով:²

Անդրկովկասում խորհրդային ռազմական նախապատրաստությունները, կապված թուրքական վտանգի ուժգնացման հետ, 1942 թ. գարնանից ավելի ծավալվեցին: Անդրկովկասի հանրապե-

---

¹ Горьков Ю., Государственный комитет обороны постановляет (1941-1945), Москва, 2002, с. 230.

² Տե՛ս Արутյոնյան Կ.Ա., Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945), Ереван, 2004, էջ 51:

տություններում տեղակայված խորհրդային զորքերի քանակը հասավ մինչև 25 դիվիզիայի, այն ժամանակ, երբ այդ ուժերը խիստ անհրաժեշտ էին այլ ռազմաճակատներում ընթացող կատաղի մարտերում: 1942 թ. փետրվարից Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի հրամանատար նշանակվեց բանակի գեներալ Ի.Վ. Տյուլենևը, որը շրջանի ղեկավարման մեծ փորձ էր կուտակել դեռևս 1939-1940 թթ.: 1942 թ. մարտի 12-ին Թբիլիսիում կայացած խորհրդակցության ժամանակ, Մ. Բաղիրովի, Կ. Չարկվիանիի և Գ. Հարությունյանի մասնակցությամբ, որոշվում է մարտի 13-ից Անդրկովկասյան ռազմական շրջանում անցկացնել ռազմաուսումնական խաղեր, և որպես հավանական հակառակորդ նկատի ունենալ Թուրքիան:

«Ռազմական գործողությունները» սկսվելու էին Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան տարածքների վրա խորհրդային զորքերի հարձակումով և պետք է ավարտվեին Օլթիի, Սարիղամիշի, Տրապիզոնի և Էրզրումի գրավմամբ: Նախատեսվում էր, որ ռազմական գործողությունների երրորդ փուլում, 31-րդ օրը, կարմիր բանակի առաջավոր զորամասերը մտնելու էին Էրզրում:¹

Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի իրադրությունը քննարկելու նպատակով 1942 թ. ապրիլի 25-ին Մոսկվայում ընդունելով Տյուլենևին, Ստալինը, Պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամների, Գլխավոր շտաբի պետի և այլոց ներկայությամբ, հրամայում է նրան ուժեղացնել ռազմական շրջանը, զորեղացնել ռազմական տեխնիկայով և զինամթերքով: Գլխավոր շտաբի ապրիլի 26-ի հրահանգների համաձայն՝ տարածաշրջան էին ուղա-

---

¹ Стелу Безугольный А.Ю., Ни войны, ни мира. Положение на советско-турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой отечественной войны. Военно-исторический архив, Москва, 2003, № 5, էջ 67-73:

րկվելու հրետանային զորագունդ, 6 զրահագնացք, 6 ավիա-զորագունդ, 100 բեռնատար: Նախատեսվում էր նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում Հայաստան, ուղարկել լրացուցիչ սարքավորումներ և հումք՝ ռազմաարդյունաբերական պատվերներն ավելի լայն ծավալներով իրականացնելու համար:¹

Ի զարգացումն վերը նշված հրահանգների, 1942 թ. մայիսի 1-ին կազմավորվում է Անդրկովկասյան ռազմաճակատը: Վերջինիս դիվիզիաների հրամանատարները շուտով հրահանգ են ստանում՝ պատրաստ լինելու Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմին: Սակայն, 1942 թ. մայիսի 26-ին Լոնդոնում անգլո-խորհրդային դաշինքի մասին ստորագրված պայմանագիրը որոշ ժամանակով արգելակեց խորհրդային ռազմական նախապատրաստությունները Թուրքիայի դեմ: Պայմանագրի ստորագրմանը նախորդել էր կողմերի միացալ հայտարարությունը, ուր նշվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան և ԽՍՀՄ-ը «պատրաստ են ազնվորեն պահպանելու Թուրքական հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը... և Թուրքիային տրամադրել ցանկացած օգնություն ու աջակցություն այն դեպքում, եթե նա հարձակման ենթարկվի մեկ այլ տերության կողմից»:² Այսպիսով Անգլիան հերթական անգամ կանխում էր ԽՍՀՄ-ի հնարավոր հարձակումը Թուրքիայի վրա:

---

¹ Մանրամասն տե՛ս Хачатрян К.Г., Советская Армения и Армянский вопрос в сфере военных приготовлений СССР и советско-турецкого противостояния в годы Второй мировой войны //История: электронный научно-образовательный журнал. – 2011. – Вып.7: Содружество Независимых Государств: Историческое пространство обществ, народов, стран, регионов [Электронный ресурс]. URL: <http://mes.igh.ru/magazine/content/armenian-ilssue.html>

² Տե՛ս Ржешевский О.А., Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии, 1941-1945, Москва, 2004, էջ 188-189:

Այդուհանդերձ, թուրքական զորքերի շարունակվող կուտակումը խորհրդա-թուրքական սահմանում և բարձաստիճան թուրք ղեկավարների հակախորհրդային հայտարարությունները Ստալինգրադյան ճակատամարտի ամենաթեժ օրերին նյարդայնացնում էին խորհրդային ղեկավարությանը: Հայտնի է, որ գերմանա-թուրքական գաղտնի պայմանավորվածությունների համաձայն, անդրկովկասա-թուրքական, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանի սահմանի երկայնքով տեղակայված թուրքական 26 զորագնդերը կազմ ու պատրաստ էին ներխուժելու խորհրդային տարածք, եթե ֆաշիստական բանակները գրավեին Ստալինգրադը և ամրապնդվեին Կովկասում:

Պետք է նշել, որ պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը պատերազմի ողջ ընթացքում ուներ ընդգծված հակախորհրդային, կարելի է ասել, հակառուսական բնույթ:¹ Բնորոշիչ են Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջօղլիի հետևյալ հայտարարությունները. «- Ռուսական խնդիրը Գերմանիան կլուծի միայն այն դեպքում, եթե ոչնչացվեն Ռուսաստանում բնակվող ռուսների առնվազն կեսը» և, «որպես թուրք, ինքը մոլեգնաբար ցանկանում է Ռուսաստանի ոչնչացումը, ինչը կհանդիսանա ֆյուռերի ամենամեծ սխրանքը, որը կարող է կրկնվել հարյուր տարին մեկ»:² Իսկ խորհրդային հատուկ ծառայությունների տեղեկացմամբ, Թուրքիայի արտաքին գործոց նորանշանակ նախարար Ն. Մենեմենջիօղլին մեկ առիթով հայտարարել էր, որ «Եթե գերմանա-թուրքական համաձայնագի-

---

¹ Մանրամասն տե՛ս Хачатрян К.Г., Советско-турецкие отношения на начальном этапе холодной войны и Армянский вопрос (1945-1949 гг.), “Вестник РАУ”, Ереван, 2003, № 1, էջ 50-57:

² Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941-1943), Москва, 1946, док. 27, с. 98.

րը անգամ որոշակի նպաստ ունենա ԽՍՀՄ-ի պարտությանը պատերազմում, ապա այն դրական կարելի է համարել»:¹

Սակայն կարմիր բանակի և դաշնակից զորքերի հաղթանակները ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ պատերազմում շուտով սթափեցրին թուրքական իշխանություններին: Ավելին, 1945 թ. փետրվարի 23-ին Թուրքիան ստիպված էր պատերազմ հայտարարել Գերմանիային և Ճապոնիային, ինչն, իհարկե, ձևական բնույթ էր կրում, թուրքական ճկուն դիվանագիտությունը դրանով փորձում էր սիրաշահել Խորհրդային Միությանը և չեզոքացնել սպառնացող վտանգը: Սակայն ԽՍՀՄ ղեկավարությունն աչալուրջ էր և անմիջապես, 1945 թ. մարտի 19-ին, հանդես եկավ կառավարության հայտարարությամբ այն մասին, որ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագրի ժամկետը լրանալու կապակցությամբ, այն չեղյալ է հայտարարվում (դենոնսացիա):

Այսպիսով Խորհրդային Միությունն ակտիվացնում էր իր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ:² Դրա վկայությունն էր նաև այն, որ «1945 թ. ապրիլի 6-ին ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում ընդունեց Անդրկովկասի ավտոմոբիլային ճանապարհները վերակառուցելու մասին, որը հեռու գնացող նպատակ էր հետապնդում և փաստորեն ռազմական նախապատրաստությունների սկիզբ էր»:³

---

¹ Гасанлы Дж., СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953), Москва, 2008, с. 110.

² Մանրամասն տես Хачатрян К.Г., Армянский вопрос и репатриация армян в Советскую Армению в 1945-1949 гг., «Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ)», Москва, 2007, № 2, էջ 124-133:

³ Տես Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. Հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001, էջ 37: Տես Վիրաբյան Ա.,

1945 թ. մայիս-հունիսին տեղի ունեցած խորհրդա-թուրքական բանակցությունների ժամանակ խորհրդային կողմը ծանուցեց թուրքերին, որ պատրաստ է նոր պայմանագիր կնքելու Թուրքիայի հետ, եթե վերանայվի Բոսֆոր ու Դարդանեղ նեղուցների վերահսկողության վերաբերյալ Մոնտրեի համաձայնագիրը և Թուրքիան Խորհրդային Միությանը վերադարձնի 1921 թ. մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային զիջած տարածքները՝ Կարսը, Սուրմալուն, Արդահանը, Արդվինը: Համաձայնություն, սակայն, չկայացավ՝ թուրքական կողմը վճռականորեն մերժեց խորհրդային պահանջները: Թուրքիան ստացել էր հարցում Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի անթաքույց քաղաքական և ռազմական աջակցությունը, սկսվում էր սառը պատերազմի դարաշրջանը:¹

Թուրքիային Խորհրդային Միության կողմից ներկայացված տարածքային պահանջները քննարկման առարկա դարձան նաև Մեծ տերությունների ղեկավարների 1945 թ. հուլիսին տեղի ունեցած Պոտսդամի կոնֆերանսում: Սակայն պատերազմում ԽՍՀՄ-ի երբեմնի դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը, վճռականապես հանդես եկան Թուրքիային պաշտպանելու դիրքերից: Թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային տարածքային պահանջները դիտարկելով «կոմունիզմի ծավալումը զսպելու» դիրքերից, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիան չպաշպանեցին Հայկական հարցում ԽՍՀՄ քաղաքականությունը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում Հայկական հարցը ներքաշվեց ԽՍՀՄ-ի և Արևմուտքի առճակատ-

---

Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. Հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001, էջ 37:

¹ Մանրամասն տես Хачатрян К.Г., Армянский вопрос в сфере советско-турецкого противостояния в годы Второй мировой войны и на начальном этапе холодной войны. //Актуальные проблемы Второй мировой и Великой Отечественной войн /к 65-летию Великой Победы//, Минск, 2010, էջ 326-337:

ման, սկսվող սառը պատերազմի գաղափարական, ռազմավարական և քաղաքական հակամարտության ոլորտը:

Այսպիսով, Երկրորդ Համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանը դիտվում էր որպես ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ, միաժամանակ՝ հուսալի պատնեշ թուրքական հնարավոր հարձակման դեպքում: Հայաստանը, նրա պաշտպանունակության, ռազմական պատրաստվածության, ռազմական արդյունաբերության ներուժի զարգացման խնդիրները կարևորվում էին խորհրդային ղեկավարության և բանակի հրամանատարության կողմից:

ХАЧАТРЯН К.Г.

ИИ НАН РА

**СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ В СФЕРЕ ВОЕННЫХ
ПРИГОТОВЛЕНИЙ СССР ПРОТИВ ТУРЦИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ
МИРОВОЙ И ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙН**

РЕЗЮМЕ

В годы Второй мировой и Великой Отечественной войн являясь приграничной территорией СССР, а в контексте военно-политической международной ситуации послевоенных лет - и

“холодной войны”, Советская Армения занимала важное место в “военных приготовлениях СССР”. В свою очередь - в сферу советско-турецкого, а в более широком понимании - в сферу противостояния между Советским Союзом и Западом, был вовлечен и Армянский вопрос. В данном контексте - вопрос возвращения Советской Армении территорий, отторгнутых Турцией по Московскому и Карсскому договорам 1921 г.

Накануне Великой Отечественной войны Советский Союз рассматривал Турцию как потенциального противника и вынашивал определенные планы. Милитаризация Турции при весомой поддержке Англии и Франции не могла не беспокоить советское руководство. Оно приступило к наращиванию военного потенциала в Закавказье, с начала 1940 г. в Закавказский Военный округ стали перебрасываться авиационные части военных истребителей и бомбардировщиков, а также артиллерийские и танковые части из других военных округов страны. В основном эти силы перебрасывались в Советский Азербайджан, но доставалось также и Армении с Грузией. Отметим, что с началом Великой Отечественной войны многие промышленные предприятия Советской Армении были переоборудованы на военный лад и начали выпускать военную продукцию, в годы войны было освоено производство около 10 видов боеприпасов, в том числе корпусов авиабомб, противотанковых, противопехотных мин и т.д.; 2 вида вооружений, в том числе некоторые виды ротных минометов; 6 видов средств связи т. д. На заводах республики ремонтировались танки, самолеты, другая военная техника.

Таким образом, являясь приграничной территорией СССР, Советская Армения в годы войны воспринималась как территория

вероятных военных действий и, одновременно, как заслон против возможной турецкой агрессии. В этом контексте, вопросы обороноспособности Армении, наращивания ее военно-промышленного потенциала находились в центре постоянного внимания советского руководства и военного командования.

KHACHATRYAN K.H.

IH NAS RA

**SOVIET ARMENIA IN THE SPHERE OF SOVIET MILITARY
PREPARATIONS AGAINST TURKEY DURING
WORLD WAR II AND THE GREAT PATRIOTIC WAR**

SUMMARY

During the World War II and the Great Patriotic War, being a border area of the Soviet Union, and in the context of military-political situation of the international post-war years and the "Cold War", Soviet Armenia had an important place in the "Soviet military preparations." The Armenian question had been involved in the sphere of the Soviet-Turkish, but in a broader sense, in the scope of the confrontation between the Soviet Union and the West. In this context - the return to Soviet Armenia of the territories annexed by Turkey by the Moscow and Kars Treaties in 1921.

On the eve of the Great Patriotic War the Soviet Union saw Turkey as a potential enemy and had certain plans on it. The

militarization of Turkey by the weighty support of Britain and France disturbed the Soviet leadership. It began to build up military potential in the Transcaucasia. Since the beginning of 1940 military aircraft parts of fighters and bombers, as well as artillery and tank units from other districts were transferred to the Transcaucasian Military District. In general, these forces were moved to Soviet Azerbaijan, but Armenia and Georgia also got some of it. Note that with the beginning of the World War II, many industrial enterprises of Soviet Armenia were reconstructed and began to produce military products. During the years of war there had been mastered about 10 types of ammunition, including shells of airbombs, antitank and antiinfantry mines, 2 types of weapons, including company mortars, 6 types of communications etc.

Thus, as a frontier territory of the USSR, during the war Soviet Armenia was perceived as an area of possible military actions and at the same time as a barrier against possible Turkish aggression. In this context, the issues of the defense of Armenia and increasing its military-industrial potential were at the focus of the constant attention of the Soviet leaders and military commanders.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԻՍԱ ԴՈՒՄԻԿՅԱՆ

ՏԱՅՔԸ (ԴԱՅԱԵՆԻ/ ԴԻԱՈՒԽԻ) ՍԵՊԱԳԻՐ ԵՎ ՀԻՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՈՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ.....

ԿԱՐԻՆԵ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒ-
ԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ.....

ՄԱՐԻԱՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ 862 Թ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

РОМАНОВА МАРИЯ

ВООРУЖЕНИЕ И ОБМУНДИРОВАНИЕ АРМЯНСКОГО КИЛИКИЙСКОГО
ВОЙНА (1073-1375 ГГ.) 1

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1201-1337 թթ.) .....

ԱՐՄԵՆ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ XVII Դ ՎԱՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՐԿԱ-
ՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՆՑՈՒ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ.....64

ՀԱՅԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅ ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
ԻՄՐԱՅԵԼ ՕՐԻԻ ԵՎ ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ.....83

ՄԱՆՅԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Կ. ՊՈԼՄԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՄԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1863-1866 թթ.).....96

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ԼԵՈՆ՝ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ.....116

ԱՐԿԱՂԻ ԱԿՈՊՈՎ

ՕԼԹԻԻ ՕԿՐՈՒԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ
1878-1897 թթ.....137

ՆԱՐԻՆԵ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ

1894 - 1896 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՋԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԱԼ-ՍՈՒՇԻՐ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ .....

ԿԱՐԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՆԱՅԻՈՆԱԼԻ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ 1896-1900 թթ.....199

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

1885-1908 թթ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ Ս.
ՍԱՊԱՀ-ԳՅՈՒԼՅԱՆԻ ԳՆԱՀՏԱՄԱՄԲ.....155

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ և ՄԻԱԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵԱՎՈՐՄԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....173

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԴԵՄ ԽՍՀՄ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ .....